POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

[2021 | 2]

ember és környezet ● erdészet ● fürdőélet ● munkás természetjárók ●
herendi porcelán ● Erdős Pál ● nemzeti posztmodern

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Agárdi Péter, Baráth Magdolna, Barta Róbert, Bayer József, Stefano Bottoni, Holly Case, Feitl István, Ferwagner Péter Ákos, Fischer Ferenc, Földes György, Hubai László, Izsák Lajos, Kalmár Melinda, Krausz Tamás, Laczó Ferenc, Martin Mevius, Palasik Mária, Pritz Pál, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, A. Sajti Enikő, Sipos András, Sipos Balázs, Standeisky Éva, Székely Gábor (elnök), Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, Susan Zimmermann

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Takács Róbert (felelős szerkesztő), Egry Gábor,
Fiziker Róbert, Ignácz Károly, Szívós Erika, Leslie M. Waters

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Sipos Levente

MUNKATÁRSAK

Kiss Anna (szerkesztőségi titkár)
Hradeczky Moni (szerkesztő)
Borbáth Gábor (tördelő)
A szerkesztőség címe: 1114 Budapest, Villányi út 11–13.
www.multunk.hu
Tel.: 381-8141 · E-mail: multunk@napvilagkiado.hu, multunkjournal@gmail.com

Lektorált (peer reviewed) folyóirat

Kiadja: a Napvilág Kiadó Kft. • A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Nyomás, kötés: SÉD Nyomda, Szekszárd. www.sednyomda.hu
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
www.posta.hu WEBSHOP-ban (https://eshop.posta.hu/storefront/),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél:
www.posta.hu WEBSHOP-ban (https://eshop.posta.hu/storefront/),
1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Megjelenik évente négyszer.
HU ISSN 1864-960X (nyomtatott), HU ISSN 2677-156X (online)

A címlapon:
A Szinva-völgy fényképezése a lillafüredi Fehér-kőről, 1928.
Forrás: Fortepan. Eredeti: Csaba Zoltán

E szám megjelenését támogatta

Nemzeti Kulturális Alap

Politikatörténeti Alapítvány

Múltunk Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

A Politikatörténeti Intézet folyóirata

LXVI. évfolyam 2. szám

→

Favágás után a pomázi Csikóvárnál, 1924.
Forrás: Fortepan. Eredeti: Schermann Ákos

Ember és környezet

BODOVICS ÉVA

Az elmúlt huszonöt év környezettörténete az *Environment and History* és az *Environmental History* fényében*

A környezettörténeti kutatások viszonylag rövid, ám meglehetősen termékeny múltra tekintenek vissza, ami a tudományterületet meghatározó művek számát illeti. Az 1970-es évek környezeti mozgalmainak hatására megszületett környezettörténet az azóta eltelt időszak alatt a történetírás egyik legdinamikusabban fejlődő ágává nőtte ki magát. Rövid idő alatt a kezdeti néhány tíz főről több százra, ezerre nőtt a ma magukat környezettörténésznek vallók száma, akik az őshazának számító Egyesült Államok és Európa mellett ma már valamennyi kontinensről képviseltetik magukat. Ezzel párhuzamosan, természetesen, a publikált tanulmányok és monográfiák mennyisége is exponenciálisan növekedett az elmúlt években. A darabszám mellett a feldolgozott témák köre is jelentősen bővült; ma már elmondhatjuk, hogy mindennek lehet és – szerencsére – van is környezettörténete.

A tudományterületen működők számának gyarapodásával párhuzamosan több helyen a tudományág intézményesülése is megtörtént, illetve folyamatosan zajlik. Ma már számos egyetem kínál környezettörténeti kurzusokat, több intézményben önálló tanszék is működik. Emellett a szakmai vitáknak teret nyújtó fórumok száma is fokozatosan bővül: folyóiratok, konferenciák kínálnak lehetőséget a párbeszédre.

* A tanulmány a NKFI FK 128978 Tudás, tájkép, nemzet és birodalom projekt támogatásával készült.

Tanulmányomban a környezettörténet máig meghatározó folyóiratainak, az *Environmental History* és az *Environment and History* elmúlt huszonöt évben megjelent számainak áttekintésével kívánom bemutatni ezt a felettébb érdekes és dinamikusan előretörő területet a hazai történész közönség számára. A tanulmány első felében áttekintem a két folyóirat történetét, rajtuk keresztül pedig a környezettörténet elmúlt huszonöt évét, különösképpen a diszciplínához kapcsolódó főbb kérdéseket: mi a környezettörténet? Mivel foglalkozik a környezettörténet? Kik a környezettörténészek? Ezt követően részletesebben bemutatásra kerül az észak-amerikai és az európai környezettörténet mellett a többi kontinens tudományos gyakorlata, amely nem csupán a tudományág teljesebb áttekintéséhez visz közelebb minket, hanem érdekes kérdésekkel és megközelítésmódokkal ismerteti meg a magyar olvasókat. Végül a tanulmány zárásaként a két folyóiratban hangsúlyosabban képviselt témákra térek ki, ismertetve a velük kapcsolatban felmerülő kérdéseket, megközelítésmódokat és módszereket.

Mi is az a környezettörténet?

Mielőtt rátérnék az *Environmental History* és az *Environment and History* folyóiratok bemutatására, érdemes néhány szót ejteni a folyóiratok indulása előtti évekről is, a kezdetekről, amikor még a környezet és ember kapcsolatát tanulmányozók nem használták a környezettörténész megnevezést sem.

Mint sok más tudományterület esetében, a környezettörténetet is a világban zajló folyamatok megértésének vágya hívta életre. Az 1960-as, 1970-es évek környezeti problémáinak, mint például a rovarirtó szerek által okozott víz- és levegőszennyezés, a Száhelöv sivatagosodása, vagy az ózonréteg vékonyodásának és kilyukadásának hatására a kutatók e jelenségek okait kezdték mind intenzívebben tanulmányozni. A jelenben történő vizsgálódás mellett a folyamatok gyökereinek feltárása érdekében megindultak a történeti kutatások is. Munkájuk során a kutatók a hagyományos

történeti források mellett a természettudományok, például a geológia, ökológia, klimatológia stb. eredményeit is felhasználták.

Magát a környezettörténet kifejezést *(environmental history)* Roderick Nash használta elsőként az egyik 1972-ben megjelent tanulmányában.[1] Ő még csak az emberi közösség természetre gyakorolt hatását vizsgálta, mára azonban a környezettörténet általános vonásává vált a társadalom és a környezet, azaz a természet és a kultúra közötti kölcsönös kapcsolat történeti alakulásának bemutatása. Donald Worster 1988-ban, pontosítva a tudományterület fókuszát, három fő problematikát határozott meg: 1. a természet és a természeti változások megértése, 2. a gazdasági és társadalmi szervezetek, és azok környezetre gyakorolt hatásainak vizsgálata, 3. a természettel kapcsolatos emberi gondolatok, érzelmek és intuíciók kutatása.[2] Donald Hughes húsz évvel később Worster definíciójával kapcsolatban azt a kritikát fogalmazta meg, hogy Worster nem a környezettörténet elméletének megalkotására törekedett, hanem csupán egy leírást kínált, még ha az ki is állta azóta az idő próbáját. Bár Hughes nem vállalkozott a teljes elméleti rendszer kidolgozására, kezdésként felvázolt három dimenziót, ami segíthet a hosszabb távú cél elérésében.

Az első dimenzió a kultúra-természet kontinuuma, azaz a környezettörténet tárgya egyszerre a kultúra és a természet. Véleménye szerint egy tanulmány csak abban az esetben tekinthető környezettörténetnek, ha az tekintettel van azokra a változásokra, amelyek mind az emberi társadalmakban, mind az azzal kapcsolatban lévő természeti világban végbemennek, és egyúttal egymással összefüggésbe hozza őket. A két világ közötti kapcsolat szinte minden esetben kölcsönös.[3] Hughes azért is

[1] Roderick Nash: American Environmental History: A New Teaching Frontier. *Pacific Historical Review,* 1972/3. 362–372. Valójában a kifejezést egy, az Amerikai Történészek Szervezetének *(Organization of American Historians)* 1969-es éves gyűlésén elhangzott beszédében használta először, amely aztán 1970-ben nyomtatásban is megjelent.

[2] Donald Worster: Appendix: Doing Environmental History. In: Donald Worster (ed.): *The Ends of the Earth: Perspectives on Modern Environmental History.* Cambridge University Press, Cambridge, 1988. 289–307.

[3] J. Donald Hughes: Dimensions of Environmental History. *Environment and History,* 2008/3. 319–330., 321–322.

hangsúlyozza a kölcsönös viszonyrendszert, mert akadnak olyan környezettörténészek, akik szerint a környezettörténet alapvetően a környezet története, amelybe azonban nem tartoznak bele az élőlények, még a növények sem. Ezek történetével a történeti ökológia hivatott foglalkozni.

A második dimenzió a kutatás során alkalmazott módszerre terjed ki, pontosabban a történelem és a (természet)tudomány közötti kontinuumra. A környezettörténész ugyanis mindkét tudományág eszköztárát képes használni, hozzájárulva ezzel a kettő között évszázadok óta fennálló szakadék áthidalásához. Hughes nem várja el a környezettörténészektől, hogy maguk végezzék el a természettudományos vizsgálatokat, csupán „jól kell beszélniük a természettudományok nyelvét, és tudniuk kell felhasználni mindazt, amit a tudomány képes elmondani nekünk a kutatni kívánt történelmi kérdésekről”.[4]

A harmadik dimenzió a lépték kérdését érinti, mind időben, mind pedig térben. A környezettörténeti munkák jellemzője, hogy időben és térben is széles perspektívát alkalmaznak. Míg az előbbinél az egészen lokális eseményektől a globálisig, addig az utóbbinál az őskortól napjainkig terjed a skála. Bár minden kutatásnak valamilyen formában pontot kell a végére tenni, tehát mindenképpen lesz térbeli és időbeli határa, Hughes azon a véleményen van, hogy a környezettörténet számára az egész bolygó teljes időbeli története a kutatás valódi tárgya, ahová a megannyi „behatárolt” kutatás végül összefut.[5]

John R. McNeill egyik környezettörténetről szóló átfogó tanulmányában a környezettörténet három főbb változatát nevezte meg: az anyagi, a kulturális/intellektuális és a politikai környezettörténetet. Az anyagi környezettörténet a biológiai és fizikai környezet változásával, és e változások emberi közösségekre gyakorolt hatásaival foglalkozik, kiemelt hangsúlyt fektetve az emberi tevékenységek gazdasági és technológiai oldalára. A kulturális/intellektuális változat ezzel szemben a természetkép művészetekben és szövegekben történő megjelenésmódját, annak

[4] Uo. 324.
[5] Uo. 328.

változását, valamint azt helyezi a középpontba, hogy mindezek mit árulnak el az őket létrehozó közösségekről. Végül a politikai környezettörténet a jognak és az állampolitikának a természeti világhoz fűződő kapcsolatát kutatja. McNeill hangsúlyozza, hogy e vizsgálati területek nem különülnek el mereven egymástól, hanem képlékeny határaik miatt könnyen átjárhatók.[6]

Az előbbiekkel szemben Ellen Stroud amerikai környezettörténész nem tematikailag látja megragadhatónak a környezettörténészek körét. Szerinte ugyanis nem attól lesz valaki környezettörténész, hogy környezeti témákat vizsgál, hanem sokkal inkább a módszertől, amelyet a kutatás során használ. Számára a környezettörténet nem csupán a történettudomány egy újabb aldiszciplínája a társadalom- vagy gazdaságtörténethez hasonlóan, hanem egy eszköz arra, hogy minden történettudományi területen jobb történeteket mondhassunk el.[7]

Az eddigiekben kizárólag amerikai környezettörténészektől hallhattuk, hogy miként vélekednek a környezettörténet lényegéről, ezért most álljon itt két európai kolléga meghatározása is. Bár Joachim Radkau mindössze egy cikkel képviselteti magát a két folyóiratban,[8] az európai környezettörténetre gyakorolt hatása ennél meghatározóbbnak nevezhető. *A környezettörténet nyitott kérdései* című tanulmányában így definiálta a környezettörténetet: „A történeti környezetkutatás az emberi élet- és reprodukciós feltételek hosszú távú fejlődését kutató diszciplínák közé tartozik. Azt vizsgálja, hogy az ember hogyan befolyásolta ezeket a feltételeket, illetve miként reagált annak zavaraira."[9] Ez alapján Radkau környezettörténete az amerikai környezettörténészekével szemben inkább emberközpontúnak mondható, és bár megjelenik benne a két világ közötti kölcsönhatás, a természetnek tulajdonított ágencia kevésbé meghatározó eleme.

[6] John R. McNeill: Observations on the Nature and Culture of Environmental History, *History and Theory,* 2003/4. 5–43.

[7] Ellen Stroud: Does Nature Always Matter? Following Dirt Through History, *History and Theory,* 2003/4. 75–81., 80–81.

[8] Joachim Radkau: Wood and Forestry in German History: In Quest of an Environmental Approach. *Environment and History,* 1996/1. 63–76.

[9] Joachim Radkau: A környezettörténet nyitott kérdései. *Korall,* 2000/1. 62–73.

Az osztrák környezettörténész, Verena Winiwarter Radkauval szemben kifejezetten nagy cselekvőképességgel ruházza fel a környezetet, azaz – saját megfogalmazásában – a helyet *(place),*[10] amelynek esetében a két világ kölcsönhatása oly mértékben meghatározó, hogy tanulmányaiban a környezet megnevezés helyett szívesebben használja a társadalmi-természeti hely *(socio-natural site)* kifejezést. Ez egy olyan hibrid földrajzi egység, amely a természet és társadalom kölcsönhatása során végbement különféle gyakorlatok eredményeképpen jön létre.[11]

A környezettörténet céljának meghatározása után felmerül a kérdés: mit is vizsgál tulajdonképpen a környezettörténész? Evidens, hogy a környezetet. Vagy mégsem? Beszéljünk inkább természetről? Gyakori probléma, hogy a környezet és a természet kifejezéseket egymás szinonimájaként használják, ami azonban nem helyes. A környezet ugyanis még a természetnél is sokkal szélesebb körű fogalom. Az iparosodás előtti társadalmakban a természeti környezetet gyakorta úgy írták le, mint ami tájképből, folyókból, éghajlatból és időjárásból, növényekből és állatokból stb. tevődik össze. Az iparosodással azonban mindinkább felgyorsult az az átalakulás, ami nemcsak az ember lakókörnyezetére, hanem a természetre is kiterjedt. Ma már alig találunk olyan területet a földön, amely ne viselné magán az ember környezetformáló tevékenységének nyomát. Ezért talán helyesebb ember alkotta vagy mesterséges természetről, vagy a Verena Winiwarter által bevezetett természeti-társadalmi helyekről beszélni. Mindenesetre sokat elárul a fogalmakat övező definíciós nehézségekről, hogy a 2004-ben megjelent *Encyclopedia of World Environmental History,* amely címében viseli a kifejezést, nem tartalmaz a környezetre *(environment)* vonatkozóan szócikket, csupán a természet *(nature)* kerül részletes bemutatásra. De a fogalom rendkívüli komplexitása miatt definíciót itt sem találunk.

[10] Verena Winiwarter: Approaches to Environmental History. A Field Guide to Its Concepts. In: Péter Szabó–József Laszlovszky (eds.): *People and Nature in Historical Perspective*. CEU Press, Budapest, 2002. 3.

[11] Verena Winiwarter–Martin Schmid–Gert Dressel: Looking at half a millennium of co-existence: the Danube in Vienna as a socio-natural site. *Water History,* 2013/3. 101–119.; 109.

A másik gyakorta felmerülő kérdés, hogy az a természet, amely körülvesz minket, amelyet tanulmányozunk, amelyről azt gondoljuk, hogy az maga a nagybetűs TERMÉSZET, létezik-e olyan formában, ahogyan azt mi látjuk? Habár tudományos eszközökkel próbáljuk meg megismerni az „ott kint" levő világot, nem árt, ha tisztában vagyunk vele, hogy legyenek bármennyire is egzaktak a módszereink, azokkal valójában nem megvizsgáljuk a természetet, hanem megteremtjük: megnevezzük, megmérjük, rendszerezzük stb. Azaz nemcsak a tudomány, hanem ily módon a tudományos eszközökkel birtokba vett „természet" is társadalmilag konstruált. Ugyanez a gondolat jelenik meg William Cronon vadonról szóló értekezésében is.[12] Cronon nem kevesebbet állított, mint hogy az a vadon *(wilderness),* amelyet az amerikai nemzeti identitás alapjának tekintenek, *per se* nem létezik, hanem mint minden, amivel az ember kapcsolatba kerül, kulturális képződmény. „A vadon álarc mögé rejti nem természeti jellegét, amely annál inkább megtévesztő, mivel annyira természetesnek tűnik. Amikor belenézünk abba a tükörbe, amelyet elénk tart, akkor túlságosan is könnyű azt képzelnünk, hogy amit megpillantunk, az maga a Természet, miközben valójában saját vizsgálatlan vágyaink tükröződését látjuk. Éppen ezért félrevezetjük önmagunkat, amikor azt feltételezzük, hogy a vadon megoldást jelenthet kultúránk problematikus kapcsolatára a nem emberi világgal, mivel a vadon maga nem kevésbé ennek a problémának a része."[13]

Cronon szerint abban, hogy az egykor sivárnak, elhagyatottnak, műveletlennek, egyszóval pusztaságnak tekintett vadon időközben szent és megőrzendő hellyé vált, a fenséges *(sublime)*[14]

[12] William Cronon: The Trouble with Wilderness; Or, Getting Back to the Wrong Nature, *Environmental History,* 1996/1. 7–28. A tanulmányt Cronon eredetileg az *Uncommon Ground: Toward Reinventing Nature* című tanulmánykötetébe írta, amelyet aztán az *Environmental History* külön is leközölt.

[13] Uo. 7–8.

[14] Edmund Burke a fenséges fogalmát a következőképpen határozza meg: „bármi, ami így vagy úgy felkelti a fájdalom és a veszély ideáját, vagyis bármi, ami valamiképpen rettenetes, vagy rettenetes dolgokkal kapcsolatos, vagy a rettenethez hasonlóan működik, a *fenséges* forrásául szolgál, vagyis létrehozza a legerősebb érzést, amelyre az elme képes lehet." Edmund Burke: *Filozófiai vizs-*

és a határterület *(frontier)*[15] fogalmai játszottak szerepet. Sőt, némileg továbbmenve azt is állítja, hogy a modern kori környezeti mozgalmak a romantika és a post-frontier ideológia unokái.[16] A vadon megóvása tulajdonképpen nem más, mint a nemzet legszentebb eredetmítoszának megőrzése.[17] És hogy miért van ennek jelentősége napjaink társadalmában? Miért baj az, ha nem veszünk tudomást a vadon kulturális konstruáltságáról? Mert „[a] történelemtől való elszakadás, ami majdnem a vadon lényegének tekinthető, azt a téves reményt jeleníti meg, hogy elmenekülhetünk a felelősség elől, illetve annak az illúzióját, hogy valamilyen módon tisztára törölhetjük múltunk palettáját, és visszatérhetünk ahhoz a tabula rasához, amely feltehetően azelőtt létezett, hogy nyomot kezdtünk hagyni a világban".[18] Emellett a vadon idealizálása azzal a veszéllyel is járhat, hogy megfeledkezünk annak a környezetnek az elismeréséről, amelyben tulajdonképpen élünk, ami körülvesz minket.[19]

---

gálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően. Magvető Kiadó, Budapest, 2003. 44. (Kiemelés az eredetiben.)

[15] Amerikában a frontier fogalma összekapcsolódott a nemzetépítéssel, ugyanis a vad határterület, ahol a már lakott, megművelt föld találkozott a még lakatlan, műveletlen, sok veszélyt rejtő ismeretlen földdel, adott helyet az amerikai civilizáció megteremtésének minden egyes földdarab megszerzésekor. Ahogy azonban egyre fogyatkozott a még meg nem hódított területek nagysága, egyre fontosabbá vált azok megőrzése mintegy az amerikai múlt élő műemlékeként. Így vált a vadon megőrzése az amerikai környezeti mozgalmak legfontosabb céljává. Az amerikai történész, Frederick Jackson Turner kiemelt jelentőséget tulajdonított a határvonalnak az amerikai demokrácia megteremtésében, ugyanis úgy vélte, hogy amikor az amerikai telepesek nyugatra vándorlásuk során újra és újra szembetalálták magukat a vadonnal, minden egyes alkalommal egy primitív állapotból kellett felépíteniük az életüket. Ez az állandó újrakezdés, a mozgékony életmód, az új lehetőségek feltérképezése, a „primitív társadalmak" egyszerűségével való folyamatos érintkezés hozták létre az amerikai karaktert meghatározó erőket. A határterületek meghódítása egyúttal hozzájárult a demokrácia megszilárdulásához azáltal, hogy a vadonnal való küzdelem során – amikor lényegében az egyes családok csak magukra számíthattak – megerősödött az individualizmus. Frederick Jackson Turner: *Significance of the Frontier in American History.* 1893. Forrás: http://nationalhumanitiescenter.org/pds/gilded/empire/text1/turner.pdf (letöltve: 2021. 07. 02.)

[16] William Cronon: I. m. 10.

[17] Uo. 13.

[18] Uo. 16.

[19] Uo. 21.

A következőkben az amerikai és az európai környezettörténet-írás mellett, amely viszonylag ismertebb lehet a hazai történészek számára, áttekintjük a tudományterület közép- és dél-amerikai, ázsiai, afrikai és ausztrálázsiai gyakorlatát, amely éppen a megszokottól eltérő történeti hagyományaival és vizsgálati témáival hathat inspirálóan a hazai kutatókra.

Környezettörténet a világban

Észak-Amerika

Az *Environment and History* első megjelenésének évében két, a természet és a társadalom közötti viszony kutatását meghatározó kötet látott napvilágot. Az egyik William Cronon *Uncommon Ground: Toward Reinventing Nature,* a másik Richard White *The Organic Machine: The Remaking of the Columbia River* című műve. Ez a két könyv megkérdőjelezte a természetről alkotott amerikai elképzelést, miszerint az vad, távoli és változatlan. Ehelyett hangsúlyt helyezett arra az „átlagos/mindennapi" természetre, amely mindennapjainkban körülvesz minket.[20] Peter Coates az észak-amerikai környezettörténetről íródott tanulmányában amellett érvel, hogy ez a két munka magába sűríti mindazon vonásokat, amelyek, szakítva a korábbi irányvonallal, 1995/1996 óta az egyesült államokbeli környezettörténetet jellemzik. Azaz: sokkal homályosabb a határvonal az emberi és nem emberi területek között; nagyobb hangsúly esik arra, hogy az olyan változók, mint a rassz, osztály és a társadalmi nem hogyan formálják az emberek és a természeti világ közötti párbeszédet; nagyobb figyelem irányul a környezet szélesebb spektrumára, különösképpen a városi környezetre; szorosabb a kapcsolat a technikatörténettel; kevésbé hangsúlyosan jelennek meg a pusztításnak *(destruction)* megfeleltetett környezeti változások és az ember által a természet ellen elkövetett „bűnök"; és

[20] Peter Coates: Emerging from the Wilderness (or, from Redwoods to Bananas): Recent Environmental History in the United States and the Rest of the Americas. *Environment and History,* 2004/4. 408.

egy sokkal bonyolultabb kapcsolat bontakozik ki a környezettörténet és az environmentalizmus között.[21]

Ezek az újabban megjelenő hangsúlybeli különbségek azonban nem jelentik azt, hogy a korábbi időszak meghatározó témái, úgymint a vadon és a természeti helyek megőrzése, a nemzeti parkok története ne kapna többé figyelmet az amerikai kutatók részéről. Erről korántsincs szó. Pusztán annyi történt, Coates szavaival élve, hogy „új bor került a régi palackba".[22] A kutatók új generációja például kritikusabban és egyúttal őszintébben ítéli meg a nemzeti parkokat, rámutatva azok hiányosságaira és eredményeire, például arra, hogy a nemzeti parkok egyfajta turistaattrakciókként sokkal inkább hozzájárultak a természet „kiárusításához", mint védelméhez. De az is újnak számít, hogy míg korábban a turistákra és a természetrajongókra koncentráltak, addig most előtérbe kerülnek mindazok, akik ki lettek zárva a nemzeti parkokból (amerikai őslakosok, spanyolok, vidéken élő fehérek, bevándorlók stb.).[23]

A vadon és a vadon védelme mindmáig fontos témái az amerikai környezettörténetnek, amelyek azonban csak kevés területen találtak követőkre – éppen a nemzeti múlthoz való szoros kapcsolódása okán – Amerikán kívül. Ilyen terület Ausztrália és Új-Zéland, ahol az angol telepesek hasonló helyzetben találták magukat, amikor az új területeket birtokukba vették, s egyúttal civilizációjukba olvasztották.

Közép- és Dél-Amerika

A latin-amerikai környezettörténet-írás nem tekint vissza az észak-amerikaihoz hasonló hosszú múltra, mivel csupán az 1990-es évek végén született meg. Kialakulásában fontos szerepet játszott a közép- és dél-amerikai történetírásnak is alapjául szolgáló társadalmi és az imperialistaellenes környezeti aktivizmus.[24]

[21] Uo. 409.
[22] Uo. 415.
[23] Uo.
[24] Mark Carey: Latin American Environmental History: Current Trends, Interdisciplinary Insights, and Future Directions. *Environmental History,* 2009/2. 223.

A latin-amerikai környezettörténet alapvetően három kutatási területre koncentrál: a gyarmatosítás időszakára, a kapitalista gazdaságra, valamint a természetvédelemre. Mindhárom témát áthatja a nemzetépítés problematikája, illetve az is közös vonás, hogy mindhárom témakört alapvetően meghatározza a hanyatlásnarratíva, amely miatt a latin-amerikai környezettörténet lényegében az imperialista kizsákmányolás és a környezeti pusztulás története, kivéve amikor a természetvédőknek sikerült elejét venniük a degradációnak, vagy megállítani azt. Ennek a szűkre szabott szemléletnek Mark Carey szerint több veszélye is lehet. Először is, ha minden lényeges történést külső erőknek tulajdonítanak (gyarmatosítóknak, kapitalistáknak), akkor maguk a latin-amerikaiak könnyen kimaradhatnak saját történetükből. Másodszor, ez a fajta hozzáállás egy szűken vett természetértelmezést állandósít, amelyben a természet és a kultúra határvonalai élesen elkülönülnek, s emiatt csupán olyan tájak jelennek meg, amelyek egyre csak pusztulnak, nem pedig teremtődnek. Harmadszor, e nézőpont kritikátlanul elfogadja a környezeti válságot, anélkül, hogy megvizsgálná, mit is jelent az, és kit érint. Végül figyelmen kívül hagy számos olyan alapvető történelmi erőt, amely hatással volt az ember–környezet kapcsolatra.[25]

A központi témák sorában, a gyarmatosítás témakörén belül többnyire ugyancsak három, egymást olykor átfedő kérdés vizsgálata kerül előtérbe. Ezek az ökológiai imperializmus, a kitermelő gazdaság *(extractive economy)* és az erőforrás-gazdálkodás.[26] A második fókusz, a kapitalista gazdaság vizsgálatának kiindulópontja, hogy a térség gazdaságilag alárendelt helyzetben van Európához és az Egyesült Államokhoz képest. A környezettörténészek azonban megpróbálják finomítani ezt a képet. Több kutatás is foglalkozik a 19. és a 20. század alatt fontos árucikké vált természeti termékek – például fa, élő állat, ásványok, kakaó, nádcukor, kávé, guanó, banán, gumi, olaj stb. – „kinyerésének" hatásaival, de emellett figyelmet kap a termőföld privatizációja, a kereskedelmi célú öntözési projektek, a fakitermelés és a külön-

[25] Uo. 222.
[26] Uo. 224.

féle közlekedési és technológiai újítások megteremtése is.[27] Ami a természetvédelem témáját illeti, a jog, a környezeti mozgalmak és a környezeti védelem alá vont területek, valamint a különféle élőhelyek és tájak vizsgálata áll a kutatások középpontjában. Több kutató is összekapcsolja a természetvédelmi törekvéseket a nemzetépítés folyamatával, részben azért, mert ezek erősítik a földek és erőforrások feletti állami ellenőrzést, részben pedig, mert az államok létrejötte jó lehetőséget jelentett a természetvédők számára, hogy megvalósíthassák természetvédelmi irányelveiket.[28] Azonban a természetvédelmet és a nemzeti parkokat érintő kutatások korántsem olyan éles hangvételűek, mint a világ más részein, ahol kritikával illették a nemzeti parkok intervencionalista, kulturálisan konstruált természetét.[29]

A dél-amerikai környezettörténetet meghatározó hanyatlásnarratíva több problémát is felvet. Először is, ezek az elbeszélésmódok feltételezik az ökológiai harmónia egy mitikus kezdőpontját, amit azonban a természettudományok és a kulturális tájképkutatások művelői elutasítanak. Másodszor, ezek a történetek gyakorta kritika nélkül elfogadják a kortárs environmentalizmus és az ökológia állításait, anélkül, hogy felismernék, a tudományok ugyanúgy társadalmilag és történetileg konstruáltak. Harmadszor, a hanyatlásnarratíva könnyen anakronisztikussá és teleologikussá válhat. Amikor a kortárs környezeti problémákat kontextualizáljuk, azzal, hogy magával a krízishelyzettel kezdjük a történetet, fennáll a veszélye annak, hogy a probléma történeti íve és a kauzális magyarázat a múltra helyeződik. Ráadásul, miként arra a történeti ökológusok és mások is rámutattak, az emberek nem csupán degradálják környezetüket, hanem építik is. Ez azonban kevéssé jelenik meg a munkákban. Negyedszer, a hanyatlásnarratívák gyakorta előtérbe helyezik a környezetpusztítók történeteit anélkül, hogy megvizsgálnák, hogyan cselekedtek és reagáltak a különböző társadalmi csoportok, illetve milyen hatással volt mindez rájuk. Ily módon a helyi lakosok „láthatatlanná” válnak. Végül pedig a hanyatlás-

[27] Uo. 226–227.
[28] Uo. 227–228.
[29] Uo. 228.

és kizsákmányolástörténetek elsősorban az anyagi környezetre koncentrálnak, s figyelmen kívül hagyják, hogyan formálódik a táj a kultúra, a tudás és a társadalmi kapcsolatok által.[30] Éppen ezért Carey arra buzdít, hogy a veszteségek helyett ideje lenne végre arra koncentrálni, hogy miképpen jöttek létre a különböző környezetek. Ezáltal a környezettörténet is könnyebben tudna kapcsolódni Latin-Amerika szélesebb történetírásához.[31]

Európa

Bár több európai tudós is értekezett az emberi tevékenység természetre gyakorolt hatásáról, vagy a folyamatosan változó természetképről és egyéb témákról, ezek a főként a történeti földrajz, ökológia és a történettudomány különböző aldiszciplínáinak területén működő szakemberek még nem tekintették magukat környezettörténésznek. Az Egyesült Államok után Európában, pontosabban Skóciában intézményesült elsőként a környezettörténet az Európai Környezettörténeti Intézet *(Institute for Environmental History in Europe)* 1992-es megalapításával a St. Andrews Egyetemen. E történeti múlt eredménye, hogy az öreg kontinens országai közül is elsősorban Nagy-Britanniában foglalkoznak legtöbben e tudományterülettel. Ekkor jött létre az Európai Környezettörténeti Egyesület *(European Association for Environmental History)* is, amelynek tevékenysége azonban mindössze egy, 1989 és 1993 között megjelenő hírlevél kiadására és egy szimpózium megszervezésére korlátozódott (Bad Hamburg, 1988). Amikor azonban az 1990-es évek elején elapadt az intézményi támogatás, a hírlevéllel együtt a társaság is megszűnt.

Az európai környezettörténet művelőit ma is egybefogó Európai Környezettörténeti Társaság *(European Society for Environmental History)* 1999-ben alakult meg.[32] Húsz évvel ké-

[30] Uo. 238–239.

[31] Uo. 239.

[32] Christian Pfister: Welcome address – First ESEH Conference. Forrás: http://eseh.org/events/conferences/first-eseh-conference/welcome-address-first-eseh-conference/ (letöltve: 2021. 02. 07.)

sőbb, 2019-ben a huszonkét régiót[33] felölelő szervezet 1166 tagot számlált.[34] A régiók kiterjedését nézve láthatjuk, hogy az ESEH tagsága nem korlátozódik Európára, hanem olyan távoli területek is érdekszférájukba tartoznak, mint Dél-Afrika vagy az Ausztráliát, Új-Zélandot és Indonézia bizonyos részeit magába foglaló ausztrálázsiai területek.

Ez a regionális sokszínűség az 1995-ben útjára indított *Environment and History* folyóirat tanulmányainak témaválasztásában és vizsgálati helyszíneinek számában is megnyilvánul. Ám a társaságot és ezzel együtt az európai környezettörténetet jellemző rendkívüli diverzitás a pozitívumok mellett hátránnyal is jár. A nyelvi és kulturális sokszínűség (beleértve a tudományos kultúra sokszínűségét is) nem csupán a világ többi részétől, hanem a kontinensen belül egymástól is elválasztja a résztvevőket. Ez különösen a tudományos hálózatok, konferenciák, projektek megszervezésekor, és egymás tudományos munkásságának megismerésében jelent problémát.

A heterogenitás eredménye, hogy az egyes országokban más és más utat járt be a környezettörténet, ami nem pusztán a témaválasztásban, hanem az alkalmazott módszerekben is megmutatkozik. Nagy-Britanniában például a környezettörténet több tudományágra – tájtörténet, gazdaság- és társadalomtörténet, történeti földrajz, régészet stb. – alapozva jött létre, témaválasztásában pedig kiemelt szerepet tölt be az egykori Brit Birodalom kolonizációs törekvéseinek természeti környezetre gyakorolt hatása.[35] Ezek a kutatások valamelyest párhuzamba állíthatóak

[33] Ezek a következők: Ausztrálázsia (Ausztrália és Új-Zéland), Balti államok (Észtország, Lettország, Litvánia), Benelux államok (Belgium, Hollandia, Luxemburg), Északi államok (Dánia, Finnország, Izland, Norvégia, Svédország), Nagy-Britannia és Írország, Horvátország, Szerbia és Szlovénia, Csehország és Szlovákia, Franciaország, Német nyelvű államok (Ausztria, Németország, Svájc), Görögország, Magyarország, Izrael, Olaszország, Észak-Macedónia, Lengyelország, Portugália, Románia, Oroszország, Dél-Afrika, Spanyolország, Törökország, Ukrajna.

[34] Péter Szabó: *9th Biennial Report of the European Society for Environmental History 2017–2019*. 10. Forrás: http://eseh.org/wp-content/uploads/ESEH-Biennial-Report-2017-2019-1.pdf (letöltve: 2021. 02. 07.)

[35] Verena Winiwarter et al.: Environmental History in Europe from 1994 to 2004: Enthusiasm and Consolidation. *Environment and History,* 2004/4. 504–

az amerikai vadon meghódítását és megszelídítését bemutató vizsgálatokkal.

Ezzel szemben Finnországban, ahol a 19. századi nemzeti ébredés szimbólumává vált az erdővel borított vadon, az erdőtörténet a legnépszerűbb kutatási téma mind a mai napig, ahogyan a többi északi országban is. Emellett a finneknél ugyancsak előkelő helyet képviselnek a különféle vizek (tavak, folyók) történetével, azok használatával és szennyezésével foglalkozó munkák is.[36] Az erdőtörténet mellett a bányászat mint a skandinávok jólétét meghatározó ágazat is kiemelt figyelmet kap. Ugyanakkor az elméleti kérdések is gyakran foglalkoztatják az északi környezettörténészeket: tudomány és technikatörténet, környezetfilozófia, természetszemlélet, környezeti mozgalmak is gyakori témái a vizsgálódásoknak. Mind Finnországban, mind Svédországban mára szilárd gyökereket vert a környezettörténet, ami nem utolsósorban az északi országok angol nyelvbeli jártasságával is magyarázható.

A vízhasználat kérdései földrajzi elhelyezkedésük okán Belgiumban és Hollandiában is meghatározó témának számítanak a környezettörténeti kutatások terén, némileg az északitól eltérő hangsúllyal. Mivel mindkét ország már a középkorban is erősen urbanizáltnak számított, ráadásul Belgium egyike volt a legelsőként iparosodott államoknak, esetükben a városi vízhasználat és szennyezés kiemelten kezelt téma a vízhasználaton belül.[37]

A német nyelvű államok régiójába tartozó Ausztriában, Németországban és Svájcban az elmúlt évtizedekben számos témában jelentek meg munkák, amelyek közös vonásokkal aligha jellemezhetők. Mindazonáltal van néhány olyan téma, amely mindhárom országban képviseltetve van. Ilyennek számít a történeti múltnak köszönhető területileg, politikailag tagolt államok nemzeti egységének megteremtésében szerepet játszó természeti tényezők és folyamatok, a különféle természeti erő-

508. A brit környezettörténetről lásd még Marc Cioc–Björn-Ola Linnér–Matthew Osborne: Environmental History Writing in Northern Europe. *Environmental History,* 2000/3. 401–403.

[36] Verena Winiwarter et al.: I. m. 508.

[37] Uo. 511.

források kiaknázásának és felhasználásának, vagy éppen a történeti klimatológiának a vizsgálata. Ez utóbbi tekintetében – a forrásadottságok okán – Európa az élen jár. Németországban a korábbi erdőtörténetről a kétezres évek elejére az ipari szennyezés problematikájára terelődött a hangsúly nem utolsósorban a szénbányászat környezetre gyakorolt súlyos hatásainak következtében. A fáról a szénre való energiaátmenet eredményeképpen átalakultak a folyók, óriási csatornahálózatok jöttek létre, új szennyezőanyagok jelentek meg, de a váltás lendületet adott a vegyipar létrejöttének is.[38]

Franciaország érdekes esetet képvisel az európai környezettörténetben. Annak ellenére, hogy a környezeti kutatásoknak számottevő előzményei voltak – gondoljunk csak az Annales tagjainak máig meghatározó munkáira – a „valódi" környezettörténet, amely az ember és a természet kölcsönhatását vizsgálja, csak az 1990-es években jelent meg. Maga a kifejezés is csak a kilencvenes évtized végén honosodott meg a franciáknál. Ettől a ponttól kezdve azonban mind több és több környezeti munka látott napvilágot, jóllehet ezek szerzői nem nevezték magukat környezettörténésznek. Különösen a város- és technikatörténet művelői bizonyultak aktívnak a környezettörténeti kutatások terén.[39] Michael Bess és társai négy kategóriába sorolták be a francia környezeti írásokat: 1. olyan történeti írások, amelyek az ipari szennyezésre, környezetvédelemre és a zöld mozgalmakra fókuszálnak; 2. az Annales szellemében íródott történeti földrajzi munkák; 3. a francia irodalomelméletben és antropológiában gyökerező környezetfilozófiai értekezések; 4. sajátosan „gall" szövegek, amelyek a francia polgárok környezetükhöz való viszonyának egyedi aspektusait emelik ki.[40]

Olaszországban is, Finnországhoz hasonlóan, az erdőtörténet emelkedik ki leginkább az 1980-as évektől datálható környezettörténeti kutatások közül, de nem kevésbé népszerűek az élelmiszerbiztonság kérdését tárgyaló kutatások sem. Az agrártörté-

[38] Marc Cioc–Björn-Ola Linnér–Matthew Osborne: I. m. 397–399.

[39] Verena Winiwarter et al.: I. m. 513–514.

[40] Michael Bess–Marc Cioc–James Sievert: Environmental History Writing in Southern Europe. *Environmental History,* 2000/4. 545.

net mellett a város- és ipartörténet terén is születtek jelentősebb munkák. Az északi országokkal ellentétben az olaszok számára nem a 19. században végbemenő iparosodás jelenti a korszakhatárt a premodern és modern környezettörténet között, hanem sokkal inkább az agrártörténetben bekövetkezett nagyobb átalakulások (vizenyős területek lecsapolása, folyószabályozások, földnyerések).[41] Az agrártörténet dominanciája mellett a regionális különbözőség is alapjaiban jellemzi az olasz környezettörténetet, miként magát az országot is.

Spanyolországban némileg később, körülbelül a franciákkal egy időben jelent meg a környezettörténet a környezeti mozgalmakhoz és a társadalomtudományokban megjelenő ökológiai paradigmához kapcsolódóan. A kutatások három nagyobb téma köré szerveződtek, úgymint a köztulajdon privatizációja (különösképpen a közerdőké), historiográfiai kérdések és az ország gazdasági elmaradottsága.[42]

Közép-Európa tekintetében szintén az 1990-es évtized tekinthető a környezettörténet kezdetének, habár ezt megelőzően is történtek a környezeti folyamatokra fókuszáló kutatások, mind Csehországban és Szlovákiában, mind pedig Magyarországon, jobbára a történeti földrajz keretein belül. Ez utóbbi tudomány meghatározottsága mellett az is közös vonásnak tekinthető, hogy 1989 előtt a politikai és ideológiai helyzet egyáltalán nem kedvezett a környezettörténeti kutatásoknak. A magyar környezettörténet bemutatására most nem térnék ki, lévén hogy nagyszerű összefoglalás jelent meg róla,[43] ehelyett inkább a cseh és szlovák környezettörténetről szólnék pár szót. Ezek szempontjából Verena Winiwarter a következő tudományágakat tartja meghatározónak: földrajz, kiváltképp a történeti földrajz (különös tekintettel a hosszú távú földhasználati gyakorlatokban végbement változásokra), (történeti) éghajlattan, tájökológia és ökológia, középkori régészet és archeometria.[44]

[41] Uo. 550.

[42] Verena Winiwarter et al.: I. m. 516–517.

[43] Kiss Andrea: A brief overview on the roots and current status of environmental history in Hungary. *Environment and History,* 2013/19. 391–394.

[44] Verena Winiwarter et al.: I. m. 519.

Összességében tehát az európai környezettörténetet a rendkívüli sokszínűsége mellett az is megkülönbözteti a többi földrész gyakorlatától, hogy tudománytörténeti okok miatt közelebbi kapcsolatban volt és maradt a történeti földrajzi kutatásokkal, és általában a természettudományokkal, ami jól megmutatkozik például az éghajlattörténeti kutatásokban. Adottságából fakadóan az európai környezettörténet sokkal inkább a városokra és az emberi tevékenység nyomait magán viselő kultúrtájra fókuszál, mintsem az amerikai és ausztrálázsiai környezettörténetben meghatározó szerepet játszó vadonra és a ritkán lakott területekre. Annak ellenére, hogy a kutatások többsége a modern korszakra összpontosít, még mindig sokkal több a hosszabb időtávot célzó kutatás Európában, mint más területeken, amelynek hátterében minden bizonnyal a bőségesebb forráslehetőség áll.

Afrika

Az afrikai környezettörténetet az európaihoz hasonló módon nagy fokú heterogenitás jellemzi a kultúrák és nyelvek sokszínűsége miatt. Olyannyira, hogy régióról régióra változnak a fogalmak és a témák. Ugyanakkor fontos különbség, hogy az afrikai környezettörténészek többsége valamelyik egykori gyarmatbirodalom állampolgárának kései leszármazottja. Mivel mind az afrikai történelemkutatás, mind pedig az afrikai környezettörténet az 1960-as évek környezeti mozgalmaiban gyökerezik, ezért az afrikai történelemkutatásnak mindig is volt egy erős környezeti irányultsága. Azonban a szoros kapcsolat ellenére kevés hatással volt egymásra a két tudományterület.

Egy időben az afrikai környezettörténet-írás valamennyi afrikait a „bennszülött népek” mindent átfogó kategóriájába olvasztva kezelt, akik részei a természeti világnak. Hasonlóképpen az Afrika történet gyakran egyenlőségjelet tett a környezettörténet hanyatlásnarratívája és az afrikai földhasználati gyakorlatok koloniális és posztkoloniális kritikája közé, hangsúlyozva az afrikai táj reziliensképosségét.[45] Ezen a ponton hasonlóságot fedezhe-

[45] Gregory H. Maddox: Africa and Environmental History. *Environmental History,* 1999/2162.

tünk fel a dél-amerikai környezettörténet-írással, amely ugyancsak hajlamos a környezeti károkat az egykori és mai gyarmatosítók számlájára írni, figyelmen kívül hagyva ezáltal a helyiek környezetre gyakorolt mindennapi negatív vagy pozitív hatását. Noha más területek környezettörténészei mára többé-kevésbé meghaladták a hanyatlásnarratívát, érdeklődésük továbbra is az urbanizáció és indusztrializáció, vagy a letelepedéssel járó gyarmatosítás hatására végbement környezetátalakulás felé irányul. Ezzel szemben az afrikai környezettörténészek inkább az emberi közösségekre koncentrálnak.[46] Egyedül Dél-Afrika környezettörténete mutat némi hasonlóságot a nyugati környezettörténet-írással, különösképpen az amerikaival, amennyiben itt is elsősorban a frontier és a letelepedés, valamint az indusztrializáció kérdéskörei állnak a kutatások középpontjában.[47] A történeti múlt következményeképpen az afrikai környezettörténet témaválasztásában kiemelt helyet foglalnak el a kolonizáció folyamatát és annak környezeti hatását érintő vizsgálódások, mint például a környezet átalakítása vagy éppen annak megőrzése. De a környezeti tudás – helyi vagy tudományos tudás és technikák – létrejötte, áramlása és használata, vagy a demográfiai változások és a földhasználat is szívesen kutatott témái az afrikai környezettörténészeknek.[48]

A leginkább vizsgált témák között szerepel a környezeti igazságosság, az ökorasszizmus megszüntetése,[49] a gazdasági fejlődéssel kapcsolatos megfelelő rendelkezések informálása és befolyásolása, valamint a gyarmati tapasztalat (például a gyarmati és birodalmi tudományok kultúrtörténete).[50] Ez utóbbi felülreprezentáltsága a kutatott témák között a Nagy-Britanniában és Európában is hozzáférhető gyarmati forrásoknak is köszönhető.

[46] Uo. 163.

[47] Uo.

[48] Uo. 163–166.

[49] Az afrikai környezettörténeten belüli ökorasszista szemlélet politikai hangnemét tekintve nem sokat változott, vagy vált semlegesebbé az elmúlt negyed évszázad alatt. Az ebben a szemléletben íródott környezettörténeti munkák fókuszában többnyire a helyi vadvilághoz vagy természeti/nemzeti parkokhoz, illetve erőforrásokhoz való hozzáférés kérdése áll. Jane Carruthers: I. m. 392.

[50] Uo. 387.

A gyarmati időszak nemcsak a tényleges természetre volt hatással, hanem az arról való gondolkodásra is. Az akkor megfogalmazott toposzok máig meghatározzák a környezeti cselekvést.[51] Ilyen toposz például az afrikai környezet összekapcsolása a degradáció *(degrading)* és hanyatlás *(declining)* fogalmával, amelyen a nemzetközi pénzügyi támogatások is alapulnak. William Beinart szerint az afrikai környezettörténet érdeme éppen az, hogy újraértelmezte ezeket az idejétmúlt toposzokat és a meghatározó elméleteket, és újraalkotta a kolonizáció fogalmát, megkérdőjelezve a kolonizáció előtti környezeti egyensúly értelmét.[52]

Ugyanakkor bizonyos kérdéskörök szinte teljesen hiányoznak a palettáról. Ilyen például a betegségek, a városok, az ásványi anyagok és a különböző erőforrások kinyerésének, sivatagok és aszályos területek története, hogy csak néhányat említsünk.

Mindkét folyóiratban a tanulmányok többsége az angol nyelvű dél-afrikai területre koncentrál. Ezt a területi lefedettséget érintő egyenlőtlenséget Jane Carruthers több okra vezette vissza. Egyrészt Afrika több pontját meglehetősen nehéz elérni nemcsak földrajzi, hanem politikai okok miatt is, ráadásul eléggé költséges vállalkozás is. Másodsorban a tudományok közötti határok tekintetében intellektuális nehézségek figyelhetők meg, különösen, ami az antropológia és történelem, valamint a régészet és történelem közti határvonalakat érinti. Harmadszor, a kultúrákon átívelő témák és nyelvi határok tekintetében is vannak problémák. Negyedszer, néhány inspiráló munka kiemelkedik a művek sorából, olykor mások kárára.[53]

A környezettörténet azonban nem minden téren váltotta be a hozzá fűzött reményeket Afrikában. Nem valósult meg például az interdiszciplinaritás, a specializálódás hátrahagyásával a közös környezettörténeti szempontok megteremtése. Afrikában ugyanis a környezeti historiográfia hozzáidomul az adott földrajzi régió történetírói hagyományaihoz.[54] Talán éppen emiatt nem sikerült

[51] Uo. 391.

[52] William Beinart: African history and environmental history. *African Affairs,* 2000/395. 269–302.

[53] Jane Carruthers: I. m. 386–387.

[54] Uo. 384.

a környezettörténetnek beolvadnia az ottani történettudományba, s még évtizedek múltával is marginális helyet foglal el a történeti kutatások spektrumában.

Ázsia

Talán az ázsiai környezettörténetről a legnehezebb egy egységként beszélni. Ennek egyik oka, hogy a kontinensen meglehetősen későn, az 1990-es évek végén jelent meg a tudományág, ráadásul az sem mindenhol. Másrészt a nagy fokú földrajzi, nyelvi és történelmi különbségek miatt egészen eltérően alakul a környezettörténet sorsa az egyes országokban.

Az ázsiai régiók közül a legrégebbi múlttal az indiai környezettörténet büszkélkedhet, ugyanis a nyelvi akadályok kevésbé domináns jellegéből adódóan – az angol nyelv tudományokban betöltött máig meghatározó szerepe folytán – hamarabb és nagyobb visszhangot kiváltva jutottak el az angolszász környezettörténeti irodalom alapvető művei az indiai szubkontinensre, mint Ázsia többi részébe. Emellett a rendelkezésre álló források halmaza is minden bizonnyal hozzájárult a környezettörténeti kutatások bőségéhez. A korai munkákban gyakorta találkozunk a földhasználat és az erdők történetével, később a vízhasználat és a vízgazdálkodás (csatornák, gátak építése), illetve az állam szerepe is központi témává vált. De a vadvilág történetével is egyre többen foglalkoznak; az ikonikus állatok, mint például a tigris vagy az elefánt, kultúraközpontú környezettörténeti kutatása is számottevő. A történeti múltból – és persze a forrásadottságokból is – következően nem meglepő, hogy a környezettörténeti munkák jelentős része a brit gyarmati időszakra fókuszál.[55]

Délkelet-Ázsiát érintő környezettörténeti kutatásokban is kiemelt helyet kap a gyarmati időszak, témái között pedig a fakitermelés, az erdővédelem, a földhasználat, a természeti veszélyforrásoknak (tájfun, szárazság) való kitettség játszik meghatározó szerepet.[56]

[55] John R. McNeill: The State of the Field of Environmental History. *Annual Review of Environment and Resources,* 2010, 354–355.

[56] Uo. 352.

Legkésőbb Kínában jelent meg a környezettörténet, formálisan egészen pontosan 2000-ben egy Bao Maohong által írt tanulmány révén, amelyben a szerző ismertette a tudományág történetét, elméletét és módszertanát.[57] Ellentétben a többi földrésszel, ahol az environmentalizmus többé-kevésbé hatással volt a környezettörténet kibontakozására, Kínában szinte semmilyen kölcsönhatást nem figyelhetünk meg.[58]

A kései indulás hátterében több tényező is állt. Elsőként, a kapitalista gazdaság felé való nyitás következményeként előállt gyors gazdasági fejlődés hatására tömegével jelentkeztek a természeti problémák, amelyekre magyarázatot és megoldást kellett találni. Másodszor, a történeti földrajz fejlődése jelentette az alapot a környezettörténet kibontakozásához. Harmadszor pedig, a „reform és nyitás politikája" lehetőséget teremtett arra, hogy felvegyék a kapcsolatot a nyugati területek kutatóival.[59]

A kései kezdés után azonban nagy lendületet vett a kínai környezetkutatás, még ha nem is sikerült mindenben utolérni a többieket. Az ázsiai ország környezettörténetére jellemző, hogy kevéssé a közel-, inkább a régmúlt, illetve az ópiumháborúval kezdődő modern korszak környezeti történéseire koncentrál. Ennek első számú oka, hogy a kutatók igyekeznek távol maradni a politikai kérdésektől, de a kínai történetírói hagyomány is efelé terel, mivel általában fontosnak tartják a múlttól való kellő távolság megtartását az objektív rálátás érdekében. Másik jellemvonásnak tekinthető a kínai környezettörténet gyakorlatorientáltsága, amennyiben a kutatások eredményeivel a jelenkori környezeti problémák megoldásához is hozzá kívánnak járulni. Jóllehet ez némileg ellentmondani látszik az első jellemzőnek, a múltközpontúságnak, hiszen kevés kutatás foglalkozik a jelennel, mindazonáltal a hosszú távú folyamatok feltárása hathatós segítséget jelenthet a jelenkori problémák megoldásához.[60]

[57] Bao Maohong: Environmental History: Its History, Theory and Method. *Historiography Quarterly,* 2000/4.

[58] Bao Maohong: Environmental History in China, *Environment and History,* 2004/4. 475–499., 491.

[59] Uo. 476–477.

[60] Uo. 489–490.

Ausztrálázsia

Bár az Ausztráliát, Új-Zélandot és olykor Indonézia egy kisebb részét is magába foglaló Ausztrálázsia egy régióként jelenik meg mind az ESEH területi listájában, mind pedig több tanulmány vizsgálati mezejében, valójában az így létrejött konglomerátum korántsem tekinthető egy egységnek. A két szigetország közös vonásai között említhető az egykori tengeri gazdaság (ami mára Ausztrália esetében szinte teljesen feledésbe merült), a brit tudomány és uralom érvényesülése és a közel hasonló telepes hagyomány. Ezeket leszámítva azonban szinte mindenben különbözik a két ország: a geográfiai adottságokban, a talaj minőségében, a növény- és állatvilágban, de még az őslakosok tekintetében is.

Mindezek ellenére Libby Robin és Tom Griffiths amellett érvelnek, hogy a környezetpolitikában egykor meghatározó erőt képviselő brit tudományosság, különösképpen az agrártudomány, a természeti környezetben mutatkozó jelentős különbségek ellenére máig egységes képet ad az ausztrálázsiai környezettörténeti kutatásoknak.[61] Ausztrália és Új-Zéland ugyanis az európai ember számára a megtestesült másság és idegenség volt a telepesek megérkezésekor, amit előbb meg kellett ismerniük ahhoz, hogy meghódíthassák. A két ország tehát egyfajta laboratóriumként funkcionált a különféle tudományok számára. A 19. század folyamán számos tudományos központ és társaság jött létre a gyarmatokon, majd az 1850-es évektől kibontakozó aranyláz óriási emberáradatot vonzott a távoli földrészre, köztük sok értelmiségit is.[62] A tanulási folyamat során tapasztalt nehézségek – így az akklimatizáció vagy a különféle veszélyforrások – éppen ezért kiemelt helyet foglalnak el az ausztrálázsiai környezettörténetben. Miképpen az idegen táj meghódítása révén kibontakozó „második" nemzetalapítás kapcsán a tájon alapuló nemzeti lét kérdéseinek, elsősorban pedig a telepesek és a környezet közötti dinamikának a vizsgálata is.[63]

[61] Libby Robin–Tom Griffiths: Environmental History in Australasia, *Environment and History,* 2004/4. 440.

[62] Libby Robin–Tom Griffiths: I. m. 448.

[63] Jane Carruthers: I. m. 385.

A 20. századra némileg megváltozott a tudomány célja: az ország megismerése helyett annak fejlesztése, valamint a felmerülő környezeti problémák – például a kártékony bogarak vagy a gyomok – megoldása került előtérbe. Mindezek után nem meglepő, hogy az ausztrálázsiai környezettörténeti kutatások gyakori témái között találjuk magát a tudományt, sőt maguk a szerzők is gyakorta természettudósok, és nem történészek, mivel fontosnak tartják a történeti vizsgálatok művelését a fenntarthatóság érdekében. Ebből kifolyólag több ausztrálázsiai munka a fenntarthatóság tudományos vizsgálatának eredményeképpen született meg, s csak később találta meg a történelemhez vezető utat.[64] A környezettörténeti munkák között, a már említett témákon túl, meghatározó hányadot foglalnak el az erdőtörténeti írások annak ellenére, hogy Ausztráliában sokkalta nagyobb területet tesznek ki a sivatagok, mint az erdőségek. A telepes életmód hosszú távú következményei – mint a talajerózió, az árvizek és tüzek – is nagy figyelmet kaptak az elmúlt években.

Mint az ESEH figyelmébe tartozó terület, az *Environment and History* folyóirat szinte valamennyi számában találkozunk ausztrálázsiai környezettörténeti írásokkal, ráadásul 1998-ban és 2008-ban Ausztráliának, 2003-ban pedig Új-Zélandnak külön tematikus számot szentelt a lap.[65] A folyóiratban megjelent tanulmányok hűen tükrözik az ausztrálázsiai környezettörténet tematikai palettáját; körükben is az erdőtörténeti munkák dominálnak, míg a sivatag továbbra is elhanyagolt témának számít. De hasonlóképpen alulreprezentáltak a városok, a folyógazdálkodás vizsgálata, vagy a technológiatörténet. Robin és Griffiths szerint a technológia- és a környezetkutatás különválásának hátterében az állhat, hogy a környezetgazdálkodás és a természeti erőforrások menedzsmentje az egyes államok hatáskörébe tartozik, míg a technológia és a tudomány alapvetően nemzeti keretek között értelmezhető.[66]

[64] Libby Robin–Tom Griffiths: I. m. 451–452.

[65] *Environment and History,* 1998/2. „Australia", 2003/4. „New Zealand", 2008/2. „Australia – Revisited".

[66] Libby Robin–Tom Griffiths: I. m. 453–454.

A városok vizsgálatának elhanyagoltsága ugyancsak gondolati dichotómiákra vezethető vissza. Az ausztrál történetírásban megjelenő kettősség a város és a vadon *(bush)* között a környezettörténetben is érezteti hatását: míg a vadonra alkalmazható a környezet kifejezés, addig a városra nem. Új-Zélandon hasonló a helyzet.[67]

Módszerek, források, léptékek

A környezettörténet nem nagyratörő célként tűzte ki az interdiszciplinaritás megvalósítását, hanem inkább szükségszerűségből. A környezet és a társadalom interakciójának vizsgálata ugyanis nem valósítható meg úgy, ha csak az egyik oldalt ismerjük. Amennyiben történészként vetjük bele magunkat a környezettörténeti kutatásokba, három lehetséges utat követhetünk. A legelső, s talán a legnehezebb, ha kiképezzük magunkat néhány természettudományos módszerből, hogy elvégezhessük a szükséges vizsgálatokat. Erre azonban csak kevesen vállalkoznak, s valójában nem is elvárás. A második lehetőség, ha megtanulunk a természettudományok nyelvén, s felhasználjuk a természettudósok által feltárt eredményeket. Ehhez is szükséges némi önképzés, de korántsem annyi, mint az első opcióhoz. Végül pedig, ha megtehetjük, érdemes természettudósokkal szövetkeznünk egy-egy rövidebb-hosszabb projekt erejéig. Ebben az esetben mindenki azt teszi, amihez a legjobban ért. Igazi „win-win" helyzet.

Mindhárom esetben a környezettörténeti kutatások egyszerre fognak történeti és természettudományos (geo- és bioarchívumok) forrásokra építkezni. Az előbbi csoportot talán nem szükséges bemutatni a történészek számára; mindannyian használunk levéltári, statisztikai, irodalmi forrásokat. Az egyedüli csoport, amely talán nagyobb hangsúllyal esik latba a környezettörténeti kutatások során, mint egyéb esetekben, azok a vizuális források. A térképek vagy gazdasági tevékenységek áb-

[67] Uo. 454.

rázolása a tájhasználatról és -átalakításról, a vízszintjelzések a nagyobb árvizekről, illetve közvetetten az időjárás alakulásáról, a különféle természeti csapásokról készült grafikák, dombormű-vek és fényképek pedig az esemény percepciójáról tanúskodhatnak. A geo- és bioarchívumok – pollen- vagy szennyezőanyag-rétegek, talajminták, fosszíliák stb. – pedig azokat a természeti adatokat „őrzik", amelyek a földtörténet egyes eseményeiről tájékoztatnak minket.

Az *Environmental History* 2006-tól kezdődően a tanulmányokban közvetett módon bemutatott módszereken és forrásokon kívül közvetlen módon, egy forrásismertetésnek szentelt blokk indításával is hozzá kíván járulni a tudományterület művelőinek szakmai képzéséhez. Ezekben többször is olvashatunk az éghajlatkutatásokat segítő forrásokról,[68] vagy olyan különlegesebb kútfőkről, mint az árvízi kockázatok és hosszú távú éghajlatváltozások újraértékelését lehetővé tevő epigráfiai források,[69] a geoinformációs rendszerek (GIS) módszerével összekötött tűzvédelmi tervek,[70] a szennyezőanyagok megállapítását lehetővé tevő madártollak környezettörténeti szempontú vizsgálata,[71] vagy éppen a tájváltozást dokumentáló képeslapok.[72]

[68] Quing Pei–Philippe Forêt: Introduction to the Climate Records of Imperial China. *Environmental History,* 2018/4. 863–871.; Dagomar Degroot: The Textual Record of Climate Change at Sea, *Environmental History,* 2020/4. 759–773.

[69] Neil MacDonald: On Epigraphic Records: A Valuable Resource in Reassessing Flood Risk and Long-Term Climate Variability, *Environmental History,* 2007/1. 136–140.

[70] Jason A. Gilliland–Mathew Novak: Jason A. Gilliland and Mathew Novak on Positioning the Past with the Present: The Use of Fire Insurance Plans and GIS for Urban Environmental History, *Environmental History,* 2006/1. 136–139.

[71] Jerald J. Dosch: On Dead Birds' Tales: Museum Specimen Feathers as Historical Archives of Environmental Pollutants, *Environmental History,* 2007/3. 661–665.

[72] Mary Thornbush: On Postcards Used to Track Environmental History, *Environmental History,* 2008/2. 360–365.

Két folyóirat, egy téma

Az utóbbi évtizedekben történtek olyan változások a környezettörténetben, amelyek elkülönülnek az 1960-as, 1970-es és 1980-as évek írásaitól. Az *Environment and History* és az *Environmental History* nem csupán teret adott e változásoknak, hanem ösztönözte is kibontakozásukat.

Az Amerikai Környezettörténeti Társaság lapjaként ismert *Environmental History* hosszú előzményekre tekint vissza, a kezdetekért egészen 1957-ig kell visszamennünk. Ekkor jelent meg ugyanis a *Forest History Newsletter* első száma az Erdőtörténeti Alapítvány *(Forest History Foundation)* gondozásában. A mindössze háromoldalas kiadvány rövid hírekből tevődött össze készülő vagy megjelent publikációkról, kutatásokról, múzeumi munkáról stb. A legelső, lábjegyzetekkel ellátott tudományos tanulmány csak 1961-ben jelent meg benne.[73] 1974-ben a folyóirat nevet változtatott, *Journal of Forest History*ra keresztelkedett át. Ez a nem túl lényegesnek tűnő módosítás – a Newsletter megjelölés elhagyása – a lap tudományos jellegét volt hivatott hangsúlyozni.[74]

Mindeközben egy bizonyos John Opie, a Duquesne Egyetem (Pittsburgh, Pennsylvania) tanára, egyre nagyobb nevet szerzett az újonnan megjelenő tudományterületen. Az 1970-es évek közepén összeállított egy hírlevelet *(Environmental History Newsletter),* amelyet elküldött néhány olyan ismerősének, akikről úgy gondolta, érdeklődhetnek a téma iránt. A visszajelzések nem várt sikert mutattak. Ezt látva, Opie hamarosan hozzákezdett ahhoz, hogy intézményi kereteket biztosítson a hírlevélre feliratkozottak számára. Ennek eredményeképpen született meg 1976-ban az Amerikai Környezettörténeti Társaság (*American Society for Environmental History,* ASEH) és annak lapja, az *Environmental Review.*[75] Már egészen a kezdetektől az interdiszciplinaritást és a nemzetköziséget tartotta szem előtt az újonnan meginduló lap,

[73] Thomas R. Cox: A Tale of Two Journals: Fifty Years of „Environmental History" – And Its Predecessors, *Environmental History,* 2008/1. 9–11.

[74] Uo. 17.

[75] Uo. 19–20.

s olyan témák jelentek meg benne, amelyek jóval túlmutattak a *Journal of Forest History* palettáján.

1990-ben mindkét amerikai lap új nevet vett fel: az *Environmetal Review*-ból *Environmental History Review* lett, reflektálva a környezettörténet fokozatos előretörésére és népszerűbbé válására a történeti tudományok terén, a *Journal of Forest History* pedig *Forest & Conservation History* néven működött tovább, nevében is megjelenítve az egyik központi témáját, a környezetvédelmet.[76]

Az Erdőtörténeti Társaság *(Forest History Society)* elnöke, Harold K. Steen 1991-ben bejelentette, hogy 1997-ben nyugdíjba kíván vonulni, addig pedig igyekezett elvarrni a még elvarratlan szálakat, köztük rendezni a *Forest & Conservation History* további sorsát is. 1995-ben részt vett az ASEH egyik, kétévente megrendezésre kerülő konferenciáján, ahol felvetődött a lap beolvasztása az *Environmental Historical Review*-ba. Alig egy évvel később meg is jelent az új amerikai környezettörténeti folyóirat, az *Environmental History* első száma.[77]

Ennek a történeti előzménynek köszönhető, hogy az amerikai lap nagyobb arányban tartalmaz erdőtörténettel kapcsolatos tanulmányokat, mint európai megfelelője, az *Environment and History,* bár a *Forest & Conservation History* korábbi munkatársai szerint még így sem kellő mennyiségben.

A környezettörténet bölcsőjének kérdése nem teljesen egyértelmű; vannak, akik kételkednek annak amerikai eredetében. Richard Grove, az *Environment and History* folyóirat alapítója azon a véleményen volt, hogy az environmentalizmus nem az egyesült államokbeli környezeti mozgalmak eredménye, hanem az egykori birodalmi és gyarmati korszaké. Szerinte külön kellene választani az USA-ban megjelenő környezettörténetet (amelynek egyébként Rachel Carson *Néma tavasz* című könyve adta meg a kezdő lökést) a világ többi, angolul beszélő területeinek környezettörténetétől. Grove éppen ezért támogatta az Egyesült Államok határain kívüli környezettörténetet, amelyet sokkal

[76] Uo. 24–25.
[77] Uo. 27.

érdekesebbnek és innovatívabbnak, egységesebbnek, nyitottabbnak és komparatívabbnak vélt a gyarmati terjeszkedés és a különböző kultúrák összeütközéseinek a feltárásában, mint az Észak-Amerikában oly nyilvánvaló ultranacionalista szemléletet.[78] Ebben a szellemben indult el az *Environment and History,* hogy fórumot nyújtson az USA-n kívüli környezettörténet művelőinek. Ki nem mondott célja volt, hogy cáfolja azt a vélekedést, miszerint az Amerikán kívüli környezettörténet nem más, mint az Egyesült Államokban alkalmazott modellek reprodukciói.

Az *Environment and History* létrehozásának gondolata – az alapító Richard Grove szerint – egy Ranajit Guhával folytatott 1988-as beszélgetésükre vezethető vissza.[79] Guha elsőként kezdett hozzá és népszerűsítette az átlagemberek életének tanulmányozását Indiában, amely témakörbe természetesen a környezet története is beletartozott. Grove annak érdekében hívta életre az újságot, hogy kiegészítse az amerikai lapok, úgymint az *Environmental History Review* és a *Forest History & Conservation* által kínált palettát. „A célunk alapvetően az, hogy a világ többi részének környezettörténetét a központi színtérre hozzuk, és hogy tudatosan bátorítsuk Afrika, Ázsia, Ausztrálázsia, Dél-Amerika, a Csendes-óceáni térség és nem utolsósorban Európa környezettörténet-írását."[80] Ez a Grove által megfogalmazott kiterjedt nemzetköziség máig meghatározza a lap szellemiségét, amennyiben az elmúlt huszonöt évben az Európán és Észak-Amerikán kívüli területek környezettörténetével a tanulmányok 44%-a foglalkozott (ugyanez az arány az amerikai *Environmental History* esetében mindössze 25%). Végül a folyóirat 1995-ben indult útjára. Jelenleg szoros kapcsolatot ápol az ESEH-dzsel, mivel a szervezet mindenkori elnöke egyben a lap tanácsadó testületének is a tagja. Emellett a társaság híreit és a tudomány-

[78] Richard Grove: North American innovation or imperial legacy? Contesting and re-assessing the roots and agendas of environmental history 1860–1996. Publikálatlan előadás a Colloquium on the Environment, Research School of Social Sciences, Australian National University, Canberra, 1996. február. Idézi Jane Carruthers: Africa: Histories, Ecologies and Societies. *Environment and History,* 2004/4. 383.

[79] Richard Grove: Editorial, *Environment and History,* 1995/1. 1.

[80] Uo. 1–2.

területen jelentkező újdonságokat bemutató negyedévenkénti hírlevélnek *(ESEH Notepad)* is a folyóirat ad helyet.

Témák, helyek, korszakok

Az eddigiekből is érzékelhető, hogy bár némileg eltérő tematikai és területi hangsúllyal, de mindkét folyóirat igyekszik a lehető legnagyobb spektrumú válogatást nyújtani a környezettörténet világából. Az eltérések pontosabb megragadása érdekében statisztikai kimutatást készítettem a két folyóiratban az elmúlt huszonöt évben megjelent összesen közel ezer írás tematikai és területei megoszlásáról. A megjelent tanulmányokat és cikkeket harminc kategóriába próbáltam meg besorolni annak megfelelően, hogy melyik témát éreztem hangsúlyosabbnak az adott szöveg esetében *(1. táblázat).* Ennek megállapítása azonban nem volt könnyű feladat, merthogy egyáltalán nem ritka a környezettörténeti írások esetében, hogy egyszerre több, szorosabban vagy lazábban összekapcsolódó kérdés is vizsgálat alá kerül bennük. Következésképpen e kimutatás nem nyújt teljesen pontos leírást a kutatott témák megoszlásáról, arra azonban alkalmas, hogy felfedje az egyes folyóiratok tematikai hangsúlyait.

A számokat látva azt mondhatjuk, hogy a két folyóirat közel azonos témákat preferál; a legfontosabbak között találjuk a tájátalakítással és földhasználattal, az erdőkkel és az erdészettel, a környezet- és tájvédelemmel, az egyes növényi és állati fajok történetével, a historiográfiai, elméleti és módszertani kérdésekkel, a különféle erőforrásokkal, végül pedig a környezeti veszélyekkel és katasztrófákkal kapcsolatos írásokat. Mivel ezekről a későbbiekben részletesebben is szó esik még, ezért e helyen inkább az általános vonásokra és az érdekességekre hívnám fel a figyelmet.

Bár az amerikai *Environmental History* gyökerei fonódtak össze szorosabban történetileg az erdőtörténettel, európai társa sem marad el mellette a téma kutatásában, sőt, jelentősen meg is előzi. Ez azonban nem az európai környezettörténet erdőtörténet iránti fokozottabb érdeklődésével magyarázható, hiszen a 61 tanulmányból mindössze 13 foglalkozik a kontinens erdeivel, hanem inkább az Európán kívüli földrészek – elsősorban Afrika, Ázsia és Ausztrálázsia – kutatóinak preferenciáival.

1. táblázat. A folyóiratok tanulmányainak tartalmi megoszlása

Vizsgált téma		Environment and History		Environmental History	
		db	%	db	%
1.	tájátalakítás, tájtörténet, tájhasználat, agrártörténet	76	15,7	60	12,1
2.	fajtörténet, invázió, fajcsere	44	9,0	38	7,7
3.	erőforrások	30	6,1	26	5,3
4.	szennyezés, hulladékgazdálkodás	22	4,5	20	4,0
5.	környezetvédelem, environmentalizmus, nemzeti parkok, vadon	45	9,2	48	9,7
6.	környezeti veszélyek, katasztrófák	25	5,1	19	3,8
7.	környezet és politika, nemzetépítés, nemzeti identitás, kolonizáció	13	2,7	17	3,4
8.	környezeti egyenlőtlenségek, gender, rassz, osztály	2	0,4	14	2,8
9.	éghajlat	24	4,9	9	1,8
10.	erdők, erdészet	61	12,5	41	8,3
11.	háború	4	0,8	6	1,2
12.	halászat	5	1,0	10	2,0
13.	historiográfia, tudománytörténet, módszertan	32	6,5	58	11,7
14.	környezeti tudás	13	2,7	9	1,8
15.	járványok, egészségügy	6	1,2	10	2,0
16.	természetszemlélet, természetkép, kultúra	17	3,5	36	7,3
17.	vadászat	4	0,8	0	0,0
18.	városi környezet	14	2,9	10	2,0
19.	folyótörténet, vízhasználat	30	5,9	10	2,0

20.	közlekedés, kereskedelem	4	0,8	15	3,0
21.	élelmiszer, fogyasztás	0	0,0	1	0,2
22.	ipar, munka	0	0,0	4	0,8
23.	biográfia	10	2,0	9	1,8
24.	technológia	3	0,6	3	0,6
25.	extrém környezet	0	0,0	3	0,6
26.	tengertörténet	0	0,0	5	1,0
27.	környezetjog	4	0,8	1	0,2
28.	politikai ökológia	0	0,0	3	0,6
29.	egyéb	1	0,2	2	0,4
30.	n. a.	0	0,0	8	1,6
	Összesen	**489**	**100,0**	**495**	**100,0**

A kevésbé reprezentált témák tekintetében érdekes hangsúlybeli különbségeket figyelhetünk meg. Az európai *Environment and History* oldalain gyakrabban találkozunk a városi környezetet középpontba állító tanulmányokkal, mint amerikai társánál, ami bár bizonyos szempontból magyarázható az öreg kontinens városainak magasabb számával és sűrűségével, illetve az ebből fakadó környezeti problémákkal, mégis meglepő az amerikai lap várostörténettel szembeni ódzkodása, ismervén a kontinens városiasodottságának mértékét. S ha a városi környezetet tárgyaló írások mellé vesszük a vízhasználattal, folyótörténettel foglalkozókat, amelyek jelentős része szoros kapcsolatban áll valamelyik várossal, akkor még inkább szembeötlő a különbség. Ugyancsak hangsúlyosabbak a klímatörténeti kutatások az európai lapban, amelynek oka a tudománytörténeti hagyományokban és – feltehetően – a forrásadottságokban keresendő.

Az *Environmental History*ban viszont jelentősen nagyobb számban találkozunk olyan fontos témák kutatásával, mint ami-

lyen a természetszemlélet, a természet és kultúra kapcsolatának, valamint a környezeti egyenlőtlenségek, a társadalmi nem (gender), az osztály és a rassz vizsgálatával. Ez utóbbi három, gyakorta összekapcsolódó téma felülreprezentáltsága különösen figyelemreméltó, hiszen nem mondhatjuk, hogy az *Environment and History*ban érintett területeken – különösképpen Ázsiában és Afrikában – ne jelentene komoly problémát a különféle társadalmi csoportok környezettel szembeni kiszolgáltatottsága. Az amerikai lap abban is eltér európai társától, hogy a hagyományos és manapság divatos témák mellett bátran ad helyet olyan kutatásoknak, amelyek egészen extrém környezeteket (a mélytengereket vagy éppen a világűrt)[81] és kevéssé vizsgált témákat (a gyermekek[82] vagy a hangok[83] környezettörténete) mutat be.

A tanulmányok területi besorolása szerencsére nem okozott hasonló gondokat; csak az elméleti, historiográfiai jellegű írások esetében fordult elő gyakrabban, hogy az osztályozást nem lehetett elvégezni. Ilyenkor a nincs adat (n. a.) kategóriával dolgoztam. Ami pedig a területi besorolás szintjét illeti – igazodva a környezettörténet fentebbi kontinensenkénti ismertetéséhez –, az egyes szövegek esetében is a nagyobb földrajzi régiók (többnyire földrészek) alapján történt. Hasonlóan a tematikai átfedésekhez, a vizsgált földrajzi terület tekintetében is gyakorta előfordult a több földrészre vagy a teljes bolygóra – ha nem is gyakorlatilag, de legalább elméletileg – kiterjedő kutatás. Ezek esetében az „összehasonlító" kategóriát használtam *(2. táblázat).*

A vizsgált területek megoszlásából egyértelműen kitűnik a két lap elsődleges preferenciája: az *Environment and History* Európára, az *Environmental History* Amerikára, azon belül is Észak-Amerikára koncentrál. Ugyanakkor az is jól látha-

[81] Helen M. Rozwadowski: Ocean's Depths. *Environmental History,* 2010/3. 520–525.; Roger D. Launius: Writing the History of Space's Extreme Environment. *Environmental History,* 2010/3. 526–532.; Dagomar Degroot: „A Catastrophe Happening in Front of Our Very Eyes": The Environmental History of a Comet Crash on Jupiter. *Environmental History,* 2017/1. 23–49.

[82] Bernard Mergen: Review Essay: Children and Nature in History. *Environmental History,* 2003/4. 643–669.

[83] Peter A. Coates: The Strange Stillness of the Past: Toward an Environmental History of Sound and Noise. *Environmental History,* 2005/4. 636–665.

2. táblázat. A folyóiratok cikkeinek területi megoszlása

Terület	Environment and History		Environmental History	
	db	%	db	%
Afrika	52	10,6	25	5,0
Ázsia	65	13,3	36	7,2
Észak-Amerika	38	7,8	244	49,1
Közép-Amerika	6	1,2	19	3,8
Latin-Amerika	16	3,3	15	3,0
Amerika (teljes kontinens)	5	1,0	5	1,0
Európa	171	35,0	61	12,3
Közel-Kelet	8	1,6	3	0,6
Ausztrálázsia	75	15,3	7	1,4
Óceánia	4	0,8	6	1,2
Antarktisz	2	0,4	3	0,6
Világűr	0	0,0	3	0,6
Összehasonlító	41	8,4	44	8,9
n. a.	6	1,2	26	5,2
Összesen	**489**	**100,0**	**497**	**100,0**

tó, hogy míg az *Environment and History*nál a többi kontinens Európától ugyan jócskán lemaradva, de egymáshoz viszonyítva kiegyenlítetten képviseltetik a tanulmányok között, addig az *Environmental History* Észak-Amerikának szentel kizárólagos figyelmet, s mellette valamennyit Európának. Ázsia és Afrika csekély mértékben, Ausztrálázsia pedig lényegében egyáltalán nem jelenik meg a folyóirat lapjain. Ezt a képet némileg azonban árnyalja az összehasonlító kutatások 9% körüli aránya, amelyekben többnyire észak-amerikai események, folyamatok kerülnek összevetésre egy vagy több másik kontinensen fekvő területek eseményeivel, folyamataival. A kevésbé érintett területek

– Óceánia, Antarktisz – reprezentáltsága azonosnak mondható mindkét folyóiratban.

Bár – miként arról korábban már volt szó – Donald Hughes mind térben, mind időben a totalitás elérését tűzte ki célként, a környezettörténeti munkák csak bizonyos témákban és bizonyos területeken merészkednek a 20–21. századnál régebbi korszakokba. Ennek magyarázata egészen egyszerű: a forráshiány. Ahhoz ugyanis, hogy a környezet és a társadalom kapcsolatáról bármit is kimondhassunk, mindkét térfélről rendelkeznünk kell forrásokkal. Ez pedig nem minden esetben adott. Míg Európában általában a 20. század mellett kimagaslik a kora újkor, az úgynevezett kis jégkorszak időszakának kutatása, addig más földrészeken ez egyáltalán nem jellemző. Európában ugyanis a relatíve bőséges írott források mellett a hosszú távú klimatológiai adatsorok is támogatják a korszak vizsgálatát. Sok helyen ehelyett inkább a 19–20. század kerül a figyelem középpontjába, különösképpen az ipari forradalom és az azóta eltelt időszak, amelynek következtében földtörténeti léptékben rendkívül rövid idő alatt óriási környezeti változások mentek végbe.

A forráshiány mellett a közelmúlt felülreprezentáltsága annak is köszönhető, hogy a környezettörténet egyik célkitűzése a jelenkori problémák magyarázatának megtalálása. Érdemes azonban kiemelni, hogy e problémák gyökerei sok esetben évszázadokra nyúlnak vissza. Éppen ezért fontosak az olyan kutatások, amelyek évtizedeken, esetleg évszázadokon keresztül követnek nyomon egy-egy jelenséget vagy valamely táj átalakulását. De hogy a jelenorientáltság mellett pozitív érv is elhangozzon, fontos rámutatnunk, hogy kevés olyan történeti diszciplína létezik (ha van egyáltalán ilyen), amely ennyire gyorsan képes reflektálni napjaink történéseire, mint a környezettörténet. Jó példa erre az *Environmental History* 2020. évi utolsó számában megjelent esszégyűjtemény, amelyben környezettörténészek értelmezték a jelenlegi COVID-19 járványhelyzetet.[84]

[84] Peter Alagona et al.: Reflections: Environmental History in the Era of COVID-19. *Environmental History,* 2020/4. 595–686.

A továbbiakban a tematikus elemzés alapján karakteresebbnek mutatkozó témák közül válogatunk, ízelítőt és inspirációt kínálva a hazai történészek számára.

Tájátalakítás, tájtörténet

Nem meglepő, hogy mindkét folyóiratban a természetes vagy mesterséges tájváltozás és tájhasználat témakörébe sorolható tanulmányok képezik az írások legnagyobb csoportját. Ugyanis ez az a témakör, amely a legjobban képes megragadni a környezettörténet céljaként meghatározott környezet–társadalom kapcsolatának időbeli változását.[85] Ennek megfelelően a tanulmányok többsége a kölcsönösségre fekteti a hangsúlyt, de akadnak olyan szövegek is, amelyek csak az egyik oldal felől szemlélik a tájváltozás folyamatát.

Az ide sorolható tanulmányok eltérő szempontokból közelítenek a kérdéshez, a hagyományos mezőgazdasági célú átalakítások mellett egyéb érdekek is vizsgálat alá kerülnek. Vannak, akik a birodalom- és nemzetépítéssel kapcsolják össze a természeti táj tudatos formálását,[86] mások az erőforrások kiaknázása eredményeképpen létrejött tájat[87] állítják vizsgálataik középpontjába. De olvashatunk a különféle hadi események tájformáló szerepéről is, amely írások a folyóiratokban megjelenő kevés számú háborúval kapcsolatos tanulmányok sorát bővítik.[88] A vizeket érintő

[85] Ilyen nagyszabású vállalkozás például Patrick D. Nunn–James M. R. Britton: Human-Environment Relationships in the Pacific Islands around A. D. 1300. *Environment and History,* 2001/1. 3–22.

[86] James Beattie–John Stenhouse: Empire, Environment and Religion: God and the Natural World in Nineteenth-Century New Zealand. *Environment and History,* 2007/4. 413–446.; Daniel Speich: Draining the Marshlands, Disciplining the Masses: The Linth Valley Hydro Engineering Scheme (1807–1823) and the Genesis of Swiss National Unity. *Environment and History,* 2002/4. 429–447.; Peter Staudenmaier: Organic Farming in Nazi Germany: The Politics of Biodynamic Agriculture, 1933–1945. *Environmental History,* 2013/2. 383–411.

[87] Elizabeth Dore: Environment and Society: Long-Term Trends in Latin American Mining. *Environment and History,* 2000/1. 1–29.; Gregory Rosenthal: Life and Labor in a Seabird Colony: Hawaiian Guano Workers, 1857–70. *Environmental History,* 2012/4. 744–782.

[88] Peter Coates: Borderland, No-Man's Land, Nature's Wonderland: Troubled Humanity and Untroubled Earth. *Environment and History,* 2014/4. 499–516.; Peter Coates–Tim Cole–Marianna Dudley–Chris Pearson: Defending Nation,

munkák (lecsapolás, folyószabályozás, csatornázás) tájformáló ereje ugyancsak gyakorta kutatott téma. Mindezek közül is külön figyelmet érdemelnek azok az írások, amelyek nem csupán a táj változásaira, hanem ezzel együtt a táj percepciójának[89] vagy a nemzeti identitásban betöltött szerepének[90] átalakulására is hangsúlyt fektetnek.

Erdőtörténet

Az erdőtörténet nemcsak a *Forest History Society*val szoros kapcsolatot ápoló *Environmental History* esetében meghatározó, hanem az európai társújságnál is. Ennek magyarázatát az erdő gazdasági, társadalmi és politikai hasznosíthatóságának sokféleségében kereshetjük. Az *Environmental History* kétszer, az *Environment and History* pedig egyszer szentelt különszámot az erdők történeti vizsgálatának,[91] de a különszámokon kívül is fel-fel bukkannak vonatkozó tanulmányok az egyes számokban.

A vizsgált témák között találjuk az erdők felügyeletének, tulajdonjogának kérdését, amely a közösségi erdőkre kiterjesztett állami hatalom következtében kialakuló konfliktusok kapcsán merül fel leginkább. Az állam számára ugyanis nem csupán nyersanyagot jelenthet az erdő, hanem gazdasági és politikai erejének alapját is. Sőt akár magának a nemzetnek, illetve a nemzeti identitásnak a bázisát, miként arra többen is felhívták

---

Defending Nature? Militarized Landscapes and Military Environmentalism in Britain, France, and the United States. *Environmental History,* 2011/3. 456–491.; Tait Keller: The Mountains Roar: The Alps during the Great War. *Environmental History,* 2009/2. 253–274.

[89] Annika C. Dahlberg–Piers M. Blaikie: Changes in Landscape or Interpretation? Reflections Based on the Environmental and Socio-economic History of a Village in NE Botswana. *Environment and History,* 1999/2. 127–174.; Ellen F. Arnold: Engineering Miracles: Water Control, Conversion and the Creation of a Religious Landscape in the Medieval Ardennes. *Environment and History,* 2007/4. 477–502.; Rebecca Jones: Soil: A Real and Imagined Environment for Australian Organic Farmers and Gardeners in the 1940s. *Environment and History,* 2008/2. 205–215.

[90] Greg Bankoff: Malaria, Water Management, and Identity in the English Lowlands. *Environmental History,* 2018/3. 470–494.

[91] *Environmental History,* 2001/2. „Forest History in Asia", 2008/4. „Trans-Tasman Forest History". 2013/2. *Environment and History.*

a figyelmet.[92] A kutatások arra is rámutatnak, hogy az erdők védelme sem minden esetben pozitív fejlemény, annak a közösségnek a tagjainak biztosan nem, akik az állami védelem miatt elesnek az erdő használatától.[93] De természetesen sokszor esik szó az erdők egyéb hasznosíthatóságáról, például árvízcsökkentő szerepükről[94] vagy szén-dioxid megkötő képességükről,[95] ugyanakkor a túlzásba vitt erdőtelepítés kellemetlen következményei is bemutatásra kerülnek.[96] A szerzők között akadt, aki az erdők vizsgálatának módszertanát kívánta bővíteni, mint például a Fülöp-szigeteket kutató Greg Bankoff – Clifford Geertz sűrű leírása nyomán megalkotott – „mély erdőgazdaság" *(deep forestry)* fogalma,[97] vagy Samoljik és társainak esettanulmánya, amelyet más kutatásokra is alkalmazhatónak véltek.[98] Végül az erdészet mint tudomány és szakma kibontakozása kapcsán feltárul az európai befolyás és kultúra távoli területekre történő kiterjesztése a környezeti tudástranszferen keresztül.

[92] E. Elena Songster: Cultivating the Nation in Fujian's Forests: Forest Policies and Afforestation Efforts in China, 1911–1937. *Environmental History,* 2003/3. 452–473.; Felix Labrador Arroyo–Koldo Trápaga Monchet: Forestry, Territorial Organization, and Military Struggle in the Early Modern Spanish Monarchy, *Environmental History,* 2018/2. 318–341.; Cheng Li–Yanjun Liu: Selling Forestry Revolution: The Rhetoric of Afforestation in Socialist China, 1949–1961. *Environmental History,* 2020/1. 62–84.

[93] Richard W. Judd: A 'wonderfull Order and Balance': Natural History and the Beginnings of Forest Conservation in America, 1730–1830. *Environmental History,* 2006/1. 8–36.; Thaddeus Sunseri: Reinterpreting a Colonial Rebellion: Forestry and Social Control in German East Africa, 1874–1915. *Environmental History,* 2003/3. 430–451.

[94] D. S. Crook et al.: Forestry and Flooding in the Annecy Petit Lac Catchment, Haute-Savoie 1730–2000. *Environment and History,* 2002/ 4. 403–428.

[95] Daniel D. Richter: The Accrual of Land Use History in Utah's Forest Carbon Cycle. *Environmental History,* 2009/3. 527–542.

[96] Kate B. Showers: Prehistory of Southern African Forestry: From Vegetable Garden to Tree Plantation. *Environment and History,* 2010/3. 295–322.

[97] Greg Bankoff: „Deep Forestry": Shapers of the Philippine Forests. *Environmental History,* 2013/3. 523–556.

[98] Tomasz Samojlik–Ian D. Rotherham–Bogumiła Jędrzejewska: Quantifying Historic Human Impacts on Forest Environments: A Case Study in Białowieża Forest, Poland. *Environmental History,* 2013/3. 576–602.

Erőforrás, energia

Az erdők mellett szívesen kutatott téma a különféle nyersanyagok és erőforrások kitermelése, felhasználása és környezetre gyakorolt hatásainak vizsgálata.[99] Ez utóbbi esetében leginkább a negatív következmények, a különféle szennyezések kerülnek középpontba, amelyhez nem csupán az erőforrások bősége és túlzott kitermelése, hanem sok esetben éppen azok hiánya vezet el.[100] Miként az erdők kapcsán, úgy az erőforrások esetében is gyakorta előkerül a tulajdonjog kérdése, ami közösségek, illetve állami és helyi közösségek közti konfliktusokat eredményez.[101] Az erőforrások kitermelését követő környezeti degradáció árának megfizetése kapcsán sokat érintett téma a környezeti egyenlőtlenségek kérdése.[102] Az e témakörbe tartozó tanulmányok többsége leginkább a bányászat (fán kívül az energiahordozók mint a szén, kőolaj, tőzeg és fémek kitermelése), a vadászat és a vízhasználat formáinak történeti vizsgálata köré szerveződik.

Városok

Annak ellenére, hogy egyre több olyan környezettörténeti monográfia születik meg, amelynek középpontjában egy vagy több város, illetve azok városon belüli és azon kívüli környezetének kapcsolata áll, a bemutatott két folyóiratban ehhez képest kevésnek mondható a kifejezetten városi környezettel foglalkozó tanulmányok száma. Úgy tűnik, hogy a környezettörténészek

[99] Bernd Stevens Richter: Nature Mastered by Man: Ideology and Water in the Soviet Union. *Environment and History,* 1997/1. 6–96.; Sabrina Joseph: Islamic Law and the Management of Natural Resources in Seventeenth and Eighteenth Century Ottoman Syria. *Environmental History,* 2015/2. 227–255.; Katja Bruisch: Nature Mistaken: Resource-Making, Emotions and the Transformation of Peatlands in the Russian Empire and the Soviet Union. *Environmental History,* 2020/3. 359–382.

[100] Peter Thorsheim: The Paradox of Smokeless Fuels: Gas, Coke and the Environment in Britain, 1813–1949. *Environment and History,* 2002/4. 381–401.

[101] Gaim Kibreab: Property Rights, Development Policy and Depletion of Resources: The Case of the Central Rainlands of Sudan, 1940s–1980s. *Environment and History,* 2001/1. 57–108.

[102] Angela Gugliotta: Class, Gender, and Coal Smoke: Gender Ideology and Environmental Injustice in Pittsburgh, 1868–1914. *Environmental History,* 2000/2. 165–193.

még mindig szívesebben fordítják figyelmüket az akár több várost is magukba foglaló tájegységek átalakulására, mintsem az urbánus szféra változásaira. Ez már csak azért is meglepő, mert jól tudjuk, évről évre dinamikusan emelkedik a városban élők száma, amellyel együtt a városok mérete és száma is folyamatosan növekszik. A gyors ütemű változás pedig nemcsak a városokon belüli környezetre érvényes, hanem a közvetlen környezettel kialakított szoros, szimbiotikus kapcsolatra is.

A relatíve kis számú tanulmányok között talán ezért is kap kiemelt figyelmet a város és a természet közötti kölcsönös viszony, különösképpen a városi létet lehetővé tevő javak áramlása. Ez utóbbi kapcsán szívesen használják a kutatók a biológiából átvett metabolikus megközelítést, amely a várost élő szervezetként képzelve el annak inputjait és outputjait helyezi a vizsgálat középpontjába.[103] Érdekes téma a város és a vidék találkozásánál létrejövő, a városiak által lakott, ugyanakkor erősen rurális jegyeket mutató egyfajta modern frontier környezet, a penurbia vizsgálata,[104] vagy a „megszelídített vadon"-ként a város szívében helyet kapó állatkertek és parkok,[105] illetve ez utóbbiak speciális változatai, a temetők.[106]

Katasztrófák és háborúk

Bár a katasztrófakutatás szoros kapcsolatban áll a várostörténettel, – hiszen a különféle csapások azáltal (is) válnak katasztrófává, hogy mind emberéletben, mind pedig anyagi javakban

[103] Raymond Murphy: Extreme Weather and the Energy Metabolism of the City. *Environment and History,* 2002/1. 43–64.

[104] Joseph Goddard: Landscape and Ambience on the Urban Fringe: From Agricultural to Imagined Countryside. *Environment and History,* 2009/4. 413–439.

[105] Jeffrey C. Sanders: Animal Trouble and Urban Anxiety: Human–Animal Interaction in Post–Earth Day Seattle. *Environmental History,* 2011/2. 226–261.; Alan Tate: Urban Parks in the Twentieth Century. *Environment and History,* 2018/1. 81–101.

[106] Peter Thorsheim: The Corpse in the Garden: Burial, Health, and the Environment in Nineteenth-Century London. *Environmental History,* 2011/1. 38–68.; Aaron Sachs: American Arcadia: Mount Auburn Cemetery and the Nineteenth-Century Landscape Tradition, *Environmental History,* 2010/2. 206–235.

rendkívül rövid időn belül tetemes károkat okoznak, s ez hol máshol valósulhatna meg leginkább, mint egy sűrűn lakott városban –, a folyóiratokban megjelent tanulmányok a katasztrófák és a háborúk kapcsán inkább nagyobb tájegységekre, országokra koncentrálnak.

Annak ellenére, hogy az elmúlt huszonöt évben öt tematikus szám is foglalkozott a katasztrófák kérdésével (sajnos a háborúknak mind ez idáig nem szenteltek ily módon figyelmet),[107] a katasztrófák és a háborúk vizsgálata még mindig relatíve kevés kutatót vonz a hagyományosabbnak tekintett témakörökhöz képest. Márpedig e két hasonló esemény rendkívül sokoldalúan vizsgálható. Legtöbbet kutatott kérdéskör a katasztrófák és háborúk környezetre gyakorolt hatása, annak átalakítása, legtöbbször negatív vonatkozásban. Ennél sokkal ritkábbak azok a vizsgálatok, amelyek e pusztító események pozitív következményeire próbálnak meg rámutatni.[108] A környezettörténetben kevésbé használt források sorát mozgósítják azok a kutatások, amelyek a mentalitás, a természetszemlélet vagy a nemzetépítés, illetve a háborúk és a katasztrófák kapcsolatát igyekeznek feltárni. Míg a háborúk esetében a két folyóirat tanulmányai a 20. századra fókuszálnak (első és második világháború, hidegháború), addig a katasztrófák kapcsán a régebb múlt (többnyire a kora újkor) is kiemelt figyelmet kap.

[107] *Environment and History,* 2003/2. „Natural Disasters and their Perception"; 2011/1. „Uncertain Environments"; 2013/2. „Flooding"; 2020/1. „Disasters and the Making of Asian History"; *Environmental History,* 2012/2. „Fukushima".

[108] William M. Tsutsui: Landscapes in the Dark Valley: Toward an Environmental History of Wartime Japan. *Environmental History,* 2003/2. 94–311.; Alexander Hall: The Rise of Blame and Recreancy in the United Kingdom: A Cultural, Political and Scientific Autopsy of the North Sea Flood of 1953. *Environment and History,* 2011/3. 379–408.; Benjamin Cohen: Modernising the Urban Environment: The Musi River Flood of 1908 in Hyderabad, India. *Environment and History,* 2011/3. 409–432.

Összefoglalás

Az elmúlt huszonöt év környezettörténetét részben dokumentáló *Environmental History* és *Environmental and History* folyóirat tükrében egy dinamikusan fejlődő, rendkívül sokszínű témákat nem kevésbé változatos módszerekkel kutató tudományágat ismerhetünk meg. Azért csak részben, mert a valódi környezettörténet világa még ennél is színesebb, ha a különféle tanulmánykötéteket és monográfiákat is figyelembe vesszük. Ezek ugyanis bizonyos területeken – például a város- és katasztrófakutatás területén – helyrebillentik az egyensúlyt. Mindazonáltal a két folyóirat kapcsán említett területi, időbeli és témabeli hangsúlyok többé-kevésbé érvényesnek mondhatók a teljes környezettörténetre. Reméljük, hogy a kutatások spektruma kapcsán a Donald Hughes által meghirdetett tér- és időbeli totalitás egyszer megvalósulhat majd.

KATONA CSABA

A természet mint vonzerő a 19. századi balatoni fürdőéletben

A 19. század első felében (és még sokáig) a Balaton egyetlen fürdője a Savanyúvíz, a bencés rend kezelésében működő fürdőtelep volt Balatonfüreden, amely forgalmát eleinte csak és kizárólag a nevét kölcsönző gyógyvízre alapozta. Ahogy a Somogy megyei történész-levéltáros Kanyar József fogalmazott: „a fürdőkultúra kedvező földrajzi tényezői, amelyek Balatonfüred körül hajdanán kialakulhattak, […] elsődlegesen a település gyógyvízbázisán teremtődhettek meg".[1]

A Balaton vize ugyanis, ahogy a többi part menti település esetében, úgy itt sem gyakorolt vonzerőt a fürdőközönség zömére. Sőt, a Balaton évszázadokon át nem ragadta meg szépségével sem az embert, mi több, a 18. századtól többször felmerült a haszontalannak ítélt víztömeg részleges vagy teljes lecsapolásának gondolata.

A 19. század derekától viszont mindinkább fontos szerepet kapott a természetbe vágyódás, ötvözve a tudatosan a pihenésre fordított szabadidő kialakulásával, főleg a modern, városi ember életében, akinek életritmusát és időfelfogását immár nem a természeti ciklusok és/vagy a keresztény ünnepek szabták meg

[1] Kanyar József: A dél-balatoni fürdőkultúra kialakulásának történeti korszakai. In: Kanyar József–Troszt Tibor (szerk.): *Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tudományos tanácskozása. Kutatások a gazdasági, a társadalmi és kulturális élet szolgálatában.* Somogy Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság Művelődési Osztály, Kaposvár, 1978. 128–129.

elsődlegesen.[2] Erről a rurális társadalomban élő, vagy legalábbis döntően a földművelés és időjárás változó és bizonyos határok között kiszámíthatatlan terminusaihoz kötött emberek esetében nem beszélhetünk.[3] A füredi fürdővíz gyógyhatását élvezők számára viszont idővel kiépült az elvárt kényelmet, sőt ezenfelül az aktív szórakozást szolgáló infrastruktúra (szállások, gyógyterem, vendéglők, színház stb.). Az időhöz való hozzáállás változása, a megszokott környezettől való időleges eltávolodás utáni vágy, az élénk társasági élet, illetve a fürdő nyújtotta változatos szolgáltatások egyre inkább azokat csábították a Balaton partjára, akik nem egészségüket akarták kezelni, „csupán" jól akarták érezni magukat. A szabadidő változatos eltöltésének lehetőségeit bővítette a féllegális, illegális szórakozási lehetőségek sora is,[4] távol a hétköznapi környezet fegyelmező erejétől. E tény a kortársak számára is nyilvánvaló volt, a 19. század hosszú életű politikusa, Madarász József okkal fogalmazott ekképp: „Balaton-Füred s a Balaton gyönyörű tája, kivált Anna-nap körül, az ország vagyonosabb és nevezetesebb családainak, s a környék és szomszéd megyék lakóinak mulató és egészségedző helye volt."[5]

Mulató és egészségedző hely tehát, gyönyörű tájon. Ez utóbbi tényező figyelembe vétele a 19. század derekán már nem számított nóvumnak, de éppenséggel azt sem lehetett mondani, hogy általánosan elterjedt volt a természet esztétikájának észlelése. Vitathatatlan, hogy (nem feltétlen a Balaton vonatkozásában) a természeti szépség a művészetekben már a kései középkorban megjelent, elég itt Petrarca példájára utalni, de magyar vonatko-

[2] Lásd részletesebben: Kósa László: Fürdőkultúra és természetszemlélet kapcsolata a felvilágosodástól a 20. század elejéig. In: Kósa László–R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Európa híres kertje*. Orpheusz Kiadó, Budapest, 1993. 201–222.

[3] Erre nézve: Fónagy Zoltán: „Minden helynek megvan a maga ideje". Ember és idő viszonya a 19. századi Magyarországon. In: Fónagy Zoltán (szerk.): *„Atyám megkívánta a pontosságot". Ember és idő viszonya a történelemben*. Magyar Történelmi Társulat–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2016 (Századok Könyvek). 75–100.

[4] Erre nézve: Katona Csaba: *Professionatus spilerek. Arcok és történetek Balatonfüred múltjából*. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2014 (Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai, 71).

[5] Madarász József: *Emlékirataim, 1831–1881*. Franklin Társulat, Budapest, 1883. 32.

zásban a hazai líra korai képviselői közül Janus Pannonius vagy Balassi Bálint, a későbbiek közül Csokonai Vitéz Mihály vagy Berzsenyi Dániel nevét említeni, ez utóbbiakét már a tó kapcsán is. Ahhoz azonban, hogy a természet szépsége, és így a Balaton, illetve az azt övező táj szélesebb körben is vonzerőként jelenjen meg, hosszú időnek kellett eltelnie, ez pedig többé-kevésbé a fent röviden bemutatott folyamattal párhuzamosan ment végbe. Idővel ugyanis mind fontosabb szerepet kapott Füred felkeresésében is a természeti szépség ideája, amelyet a tó, illetve az azt környező vidék nyújtott.

Egyfelől így lett előbb elfogadott, majd mind keresett szórakozás a gyógyvizes fürdő helyett a Balaton vizében fürdés: a tó vizét eleinte szintén gyógyászati céllal vették igénybe, kádakba merve azt. Ezzel együtt, bár a Balatonban fürdés igazán a 19. század második felétől vált mind jelentősebb vonzerővé, téves az a nézet, hogy Füreden a reformkor éveiben ne használták volna ki a tavat e célra is. Az 1820-as években már működött a Savanyúvízen a tóra épített balatoni hidegfürdő.[6] 1838-ban Bártfay László, aki rövid ideig Füreden időzött, többször feljegyezte, hogy Vörösmarty Mihály előszeretettel fürdőzött a tóban: „Vörösmarty fürdeni ment a Balatonba (deszkából ott is készítettek fürdőket)”,[7] illetve „Vörösmarty 7 óra után fürdeni ment a

[6] A balatoni, főleg a füredi fürdőkultúrára nézve (a teljesség igénye nélkül): Hudi József: A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. In: Bilkei Irén (szerk.): *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból, 1988*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1989 (Zalai Gyűjtemény, 28). 109–135.; Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Holnap Kiadó, Budapest, 1999; Sólymos Szilveszter: *Balatonfüred-fürdő bencés kézben, 1743–1949*. Bencés Apátság, Tihany, 2003; Hudi József: A balatoni fürdőkultúra kialakulása a 18–19. században (1783–1914). In: Bilkei Irén (szerk.): *Zalai évszázadok. Tanulmányok és dokumentumok Zala megye történetéhez, 2016*. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg, 2016 (Zalai Gyűjtemény, 80). 139–154.; Lichtneckert András: *A balatonfüredi savanyúvíz gyógyfürdő története az alapítástól az államosításig, 1702–1949*. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2013; Schleicher Vera: *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2018. 49. Ezekre az alapvető munkákra a továbbiakban, a könnyebb áttekinthetőség okán, csak konkrét szöveghelyeknél hivatkozom – K. Cs.

[7] Vörös Károly: Füred és vendégei 1838 egy nyári hetében. In: Éri István (szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 3*. Veszprém, 1963. 118.

Balatonba".[8] Más kérdés, hogy báró Wesselényi Miklós legendás úszása Tihany és Füred között viszont vélhetően csak a legendák sorát gyarapítja.[9]

Pár évtizeddel később, 1865-ben a nők után koslató, fél karja elvesztése után Füreden gyógyuló ifjú Zichy Géza már a nők és férfiak számára elkerített részekről számolt be: „A Balaton egy kötéllel volt elkülönítve a nők és férfiak számára, én női fürdőruhába öltözve, a női fürdőközönség közé vegyültem, de nemsokára felismertek s a fürdőbiztos húsz forint pénz bírságot rótt reám."[10] 1873-ban pedig Táncsics Mihály zaklatott kedélyű Eszter lányának férje, Csorba Géza teljes természetességgel élvezte a Balaton hullámait: „Oh, de felséges a Balatont látni!, de benne fürödni, ah, ez nagyszerű, ez isteni. Igaza volt Kisfaludynak, midőn így ír: »Lelked szép erejét a sor hullámai edzik. E tó testednek nyújt vidor életerőt.«"[11] Szintén ő később így lelkendezett: „Ma is igen jó volt a víz, de ma fáztam. Érzem, hogy az az isteni víz nagyon jó hatással van rám. Szinte érzem, amint percről percre erősödöm. […] A Cica is nem győzi eléggé magasztalni a hatalmas vizet, meg hogy mily kellemes melegségű a víz. Hanem azért mások sikoltoznak, dideregnek."[12]

Előszeretettel fürdött Blaha Lujza is a tóban, hosszan ecsetelve annak üdvös voltát: „Mikor a vízbe ereszkedtem, oly gyöngének és kimerültnek éreztem magamat, hogy azt hittem, menten elájulok. Néhány percig voltam a vízben s máris éreztem üdítő hatását. Most következik a nagy csoda, amely ha nem velem történik meg, talán el sem hinném. A vízből kijőve, felöltözködtem és oly frissnek éreztem magamat, hogy egyhuzamban mentem haza a Hortoványi-villáig, nem fogadtam el az ismételt felkínált pihenést. Sohase hittem, hogy a Balaton vize oly csodás hatású legyen. Úgy voltam vele, mint a kisleány első szerelmével – én is elmondhattam a költővel: meglátni és megszeretni egy pillanat

[8] Vörös Károly: I. m. 119.

[9] Tóth-Bencze Tamás: Wesselényi úszásai a Balatonban. *Füredi História,* 2016/3. 8–20.

[10] Zichy Géza: *Emlékeim*. Franklin Társulat, Budapest, 1912–1913. I. köt. 120.

[11] Buza Péter (szerk.): *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1994. 59.

[12] Uo. 61.

műve volt. Ezután már szorgalmasan fürödtem és sétálgattam, egyszóval egészségem rövid időn belül helyreállott, a nyarat igen kellemesen töltöttük."[13]

Figyelemmel a fenti idézetek dátumára, egyet kell érteni Radnai Dániellel: „a mai értelemben vett üdülés, »strandolás«, azaz közvetlenül a tóvíz kihasználása csupán a század utolsó harmadában indult meg".[14] Voyta Adolf mérnök visszaemlékezéseiben írta le, hogy miként tekintett 1881-ben a még kiépítetlen déli partra. A romantikától mentes műszaki ember nem az érintetlen természet szépségét látta meg: „A Balaton túlsó partját jól ismertem, most a somogyi parttal kívántam megismerkedni. Utunkban csupa sekély part, homok, itt-ott kevés nádas, embert nem látni, a sirályok röpködtek az elhagyatott partok felett. Itt-ott gémek vadásztak kis halakra. A fodros víz hempergette a tiszta homokot a szárazföld felé. Itt-ott lehetett bivalyokat látni a vízben tanyázni és gyerek felügyelete mellett, aki a fűzfagallyból csinált sípot magának. Az egész parton néma csend uralkodott, alig lehetett embert látni. Az ilyen pusztaság láttára a szívem elszorult. Eszembe jutottak a hollandi, az angol partokon Ostende, Margate, Ramsgate sat. tengeri fürdők, micsoda élet van ott. Miért ne lehetne itt is ugyanazt csinálni? Hiszen a somogyi part erre a célra van teremtve!"[15]

Bár Voyta fenti tapasztalatai nyomán megindított kezdeményezése ekkor kudarcot vallott, a déli part – hasonló motivációjú mintázatok alapján – rövidesen beépült. E folyamat, tehát a Balaton vidékének gyógyhelyből üdülőhellyé válása, a Balaton vizének ilyetén módon való kihasználása, továbbá a táj szépségében rejlő vonzerő felfedezése, majd erősödése viszont hosszabb távon legalább annyira gátolta, mint szolgálta Balatonfüred érdekeit. E tényezők előtérbe kerülése a 19. század utolsó harmadára, végére lényegében minden tóparti települést Balatonfüred

[13] Blaha Lujza: *Életem naplója.* Magyar Lap- és Könyvkiadó Rt., Budapest, 1920. 241.

[14] Radnai Dániel Szabolcs: Turizmus és nemzetépítés összefüggései Eötvös Károly balatoni utazásaiban. *Irodalomismeret,* 2018/3. 54.

[15] Hudi József (s. a. r.): *Voyta Adolf visszaemlékezései.* Hudi József, Pápa, 2012. 159–160.

potenciális vetélytársává emelt, teljességgel háttérbe szorítva a gyógyvíz egykori jelentőségét a Balatonnal szemben. A gyógyvíz immáron csupán plusz adalékká vált Füred vonzerejében. Ugyanakkor pedig a Balaton mint természeti kincs és mint esztétikai tényező, a századvégre standard részévé vált a nemzeti kánonnak. Tágabb horizonton szemlélve: „A Balaton régió a 18. század végi racionalizálási-megsemmisítési tervtől óriási változáson ment keresztül száz év vagy annál is kevesebb idő alatt, amikor Közép-Európa kedvelt üdülőhelyévé, nyaralási, sport- és szabadidős övezetté, egyben ikonikus magyar kulturális helyszínné vált."[16] Jelen írás ezt a folyamatot kívánja körüljárni Balatonfüred példáján.

A táj a felvilágosodás előtt

„Ma szinte furcsa már arról beszélni, hogy a Balaton szépségét aránylag elég későn fedezték föl, hogy nagyon hosszú idő telt el addig, amíg az a köztudatba belekerült. Ez azonban nem magyar hiba. Az ember általában véve nagyon későn eszmélt föl a természet bensőséges szépségeire. Századok teltek el úgy, hogy az ember a természetnek csak hasznos vagy káros vonásait jegyezte meg, egyébként pedig majdnem közönyös maradt iránta"[17] – szögezte le Mariay Ödön író 1941-ben a Balaton irodalmi vonatkozásait taglaló elemzésében.

Természetesen a Balaton sem képezett kivételt, de Mariay fenti megállapítása tágabb értelmezési keretek között is megállja a helyét, ahogy ő maga is utalt rá. Annak, hogy a természet szépsége sokáig nem ragadta magával sem a helyben lakó, sem pedig az utazó ember fantáziáját, elsősorban gyakorlati okait érdemes keresni.

Azoknak, akiknek alig adatott meg, hogy lakóhelyük körzetét pár kilométernél távolabbi sugarú körben megismerjék (és a vasút megjelenése, illetve gyors térhódítása előtti időszakban az

[16] Mátay Mónika: A Balaton emlékezethely. *Médiakutató,* 2020/3. 5.

[17] Mariay Ödön: A Balaton irodalmunk és művészetünk tükrében. *Szépművészet,* 1941/7. 161.

emberek döntő többsége idesorolható), összehasonlítási alapjuk sem volt ahhoz, hogy akár egyszer is rácsodálkozzanak az őket övező környezet esztétikájára. Akik pedig a vasút megjelenése előtti időszakban akár önként, akár kényszerből utazásra adták a fejüket, azt tapasztalhatták meg, hogy az utazás minden körülmények között bizonytalan kimenetelű, kényelmetlen, lassú és veszélyes.

Ilyen körülmények között az utazás során látott és bejárt táj, annak hegyeivel, völgyeivel, vizeivel stb. csak leküzdendő akadályt jelentett. A Balaton is akadályozta a közlekedést, elvágta egymástól Zala, Fejér és Somogy vármegyéket. Az, hogy halászatra, illetve nádvágásra, télen jég nyerésére lehetett hasznosítani, sokak szemében nem ellensúlyozta a puszta létéből fakadó hátrányokat. A *Társalkodó* 1836. február 27-i számában szenvedélyes hangvételű írás jelent meg, amelyet „A' Balatonmellékiek" jegyeztek. Ebben többek között az alábbiakat olvashatták az érdeklődők: „Édes magyar hazánk három szép megyéjében ú. m. S., Z, V-ben már régtül fogva tartózkodik egy rettentő gyilkos, kinek tettei a melly számtalanok már, szintolly borzasztóak is […]. Ezen nagy Gyilkosnak is akadtak pártfogói, pedig hatalmas pártfogói. […] Ő az, egy szóval, kit a világ Balatonnak nevez; ki egyéb hasznát az emberrel még nem is érezteti, mintha nyáron fürdésre édesgetvén, azt örvényes torkába csalhatja, télen pedig néhány fogas név alatt ismeretes halnak fogására édesgetvén a halászt éppúgy rianyásiba ragadja… Ez azon Balaton, mellynek csodájára hazánk érzelgős művészei messziről eljőnek, hogy regényes tükriben a természet forgácsát bájoltan nézdeljék, de hasztalan létét csak hamar átlátván – hitvány mocsárnak s kártékony víznek ösmernek."[18]

Ha sérti is mai felfogásunkat ez a hozzáállás, némi empátiával belátható, hogy nem nélkülözi a logika minden elemét az érvelés, sőt bizonyos szempontból szóltak észérvek a vízfelület kiszárítása és helyének más célokra hasznosítása mellett. Még az sem volt jellemző, hogy a természeti adottságokat gyakorlatias (nemhogy

[18] Fazekasné Mulesza Olga–Krasznainé Szabó Katalin (vál., összeáll.): *Széles a Balaton vize…? 170 év a tó történetéből, ahogy az újságok megírták*. Városi Könyvtár, Siófok, 2003. 10–11.

esztétikai) szempontból értékelje valaki, mint például Széchenyi István bizalmi embere, Lunkányi János jószágkormányzó, aki a Balaton északi partján elterülő hegyek szerepét – a fürdő szemszögéből – tartotta fontosnak. Ezt annak kapcsán fejtette ki, amikor Széchenyi ötlete nyomán felmerült egy fertőbozi tavi fürdő[19] létrehozása (ami később rövid időre meg is valósult): „a füredi fürdők, melyek a Balatonra épültek, az éjszaki szelek ellen a közellévő hegyek sora által födve és takarva vannak, a bozi fürdőházra Nezsidertől 3-4 mérföldre a síkvízen minden akadály nélkül rohanik az éjszaki viharok dühe".[20]

A természeti adottságokra tehát elsősorban akadályként tekintettek, amelyet szükségszerűen le kellett küzdeni. Ez viszont már egy „egyszerű" utazás során is komoly nehézségekkel járt, már csak a távolság okán is. Balatonfüred kapcsán Écsy László, aki több mint fél évszázadot átívelően, 1835 és 1889 között állt a fürdő élén (1867-ig fürdőfelügyelőként, onnantól fürdőigazgatóként), 1847-ben ekképp ecsetelte a Balatonon meginduló hajózás hasznosságát a fürdőre nézve: „a reggel öt órakor Budáról megindulandó kocsi tíz órakor már Székesfehérvárott leend, ottani reggelizés után délutáni egy órakor Kenesére érkezendik, onnét pedig – Kisfaludy gőzösön – két órakor már Füreden lehetnek a vendégek. Ez már gyors utazás és kényelmes, ha ez lábra kapand, úgy hiszem, Füred számos vendégekkel dicsekedhetik jövő fürdői szakban".[21]

[19] Erre nézve: Katona Csaba: A fertőbozi fürdő története. *Soproni Szemle,* 2001/3. 249–261.

[20] Kinyilatkozás a bozi fürdői alapítvány iránt. Nagycenk, 1939. július 4. MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára IV. A. 1. b. Sopron vármegye közgyűlésének iratai. 444. d. 1839: 3518.

[21] Écsy László fürdőfelügyelő levele Krisztián Pius tihanyi jószágkormányzóhoz. Balatonfüred, 1847. január 8. Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL VeML. XII. IV. h. A Szent Benedek Rend tihanyi apátságának levéltára. Üdülőhelyi (balatonfüredi Savanyúvízre és fürdőre vonatkozó) iratok (továbbiakban: XII. IV. h.) 1. d.

A természeti vonzerő megjelenése

Látni való, hogy az akkor gyorsnak számító utazás mai fogalmaink szerint egészen elrettentőnek hathat, el lehet hát képzelni, hogy korábban milyen viszonyok között kényszerültek az emberek utazásra. Ahhoz tehát, hogy a 18. század végi, 19. század eleji fürdőre járás divatos és elterjedt legyen a polgárság körében is, szükség volt a korábbiakhoz mérten gyökeresen megváltozott természetszemléletre is, hogy a kényelmetlenségek ellenére mégis útra keljenek. A természet szépsége mint esztétikum ekkor vált l'art pour l'art vonzóvá, önmagában széppé. Szabó Pál Csabát idézve: „A felvilágosodás világképében a természet többé már nem csupán korlátozó tényező, hanem az ember, az emberi közösségek megújítója, organizálója és gyógyítója is. A 18. században megjelenik az idő tartalmas eltöltésének problematikája, egyáltalán a szabadidő fogalma. Ilyen keretek között lesznek mintaadóvá az arisztokrácia európai körutazásai, a tájkultusz és a természet megismerésének és leírásának egy új, aktivista programja."[22] Petneki Áron pedig egy kevésbé szem előtt levő, de ugyancsak fontos mentális tényezőre hívta fel a figyelmet: „A francia felvilágosodás eszméinek mind szélesebb körű elterjedése óta immár nem minden társadalmi rétegben volt »sikk« búcsújáró helyekre zarándokolni. Ezt a felvilágosult XIX. században a gyógyfürdőre menés helyettesítette. […] Ahogy hajdanán a nagy búcsújáró helyeken történt csodálatos gyógyulásokat följegyezték vagy szájról szájra adták, most a gyógyfürdőt, a természet csodáját reklámozták."[23]

Johann Wolfgang von Goethe, aki legalább akkora örömét lelte a lüktető társasági életben, mint a természetközelségben, szinte tételesen sorolta fel a tökéletes fürdőhelyi időtöltés ismér-

[22] Szabó Pál Csaba: „Isten leesett könnycseppje". Magyarország turisztikai kínálata és a Balaton a 19–20. század fordulóján. In: Veszprémy László–Piti Ferenc (szerk.): *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, 136*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2014. 90.

[23] Petneki Áron: A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. In: Borza Tibor (szerk.): *Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve, 1982*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest, 1982. 151.

veit: „Pompás szállás, barátságos házigazdák, jó társaság, csinos leányok, muzikális műkedvelők, kellemes esti szórakozás, remek étkezés, új, jelentős ismeretségek s újra megtalált régiek, könnyű atmoszféra, kétezer párizsi lábnyi magasság a tenger felett, klastromi lakomák."[24]

A kétezer láb magasságot a tóparttal helyettesítve, Goethe leírása megfeleltethető Balatonfüred leírásának is, legalábbis az 1860-as évek derekától meginduló fürdői fejlesztéseket követően. Ezt megelőzően ugyanis a fürdői szolgáltatások minősége, bármennyire szívdobogtató is a reformkori Balatonfüredet övező hazafias színezetű legendák sora, komoly kívánnivalókat hagyott maga után. Ellenben 1865-től a fürdő már nem a tihanyi uradalom részeként, hanem önálló üzleti vállalkozásként működött,[25] ami nagyarányú fejlesztéseket vont maga után. Ez akkor már elkerülhetetlen ahhoz, hogy Füred egy modern, a fenntartó bencés rend számára tetemes hasznot termelő vállalkozás legyen. Ekkortól datálható néhány évtizedig a füredi fürdő igazi fénykora, vagyis az nem a reformkor éveire esik.

A fejlesztéseknek a fürdővendégek összetételére gyakorolt hatását így összegezte 1889-ben Huray István fürdőorvos: „Balatonfüred, hazánk e kies fekvésű, természeti szépségekben és gyógyhatályokban egyaránt gazdag fürdőintézete több mint egy század óta úgy szerepel mint gyógyfürdő. De egyszersmind igen kedves találkozóhelye volt a mulatni vágyóknak, s a fürdőt látogató közönség jelentékeny részét még a 60-as években is ezek képezték; melyből kifolyólag azok részére, kik a fürdőintézetet üdülés és gyógyulás céljából keresték fel, nyugalom és kényelem dolgában sok kívánnivaló maradt fenn. Hatvanas évek vége felé azonban a fürdő életében nagy átalakulás történt. A fürdőt egészségi szempontból látogatók száma túlsúlyra vergődött."[26]

[24] Johann Wolfgang Goethe levele Karl Friedrich Zelterhez. Marienbad, 1822. augusztus 8. Közli: Walkó György (szerk.): *Így élt Goethe. Vallomások, művek, dokumentumok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1964.

[25] Écsy László fürdőigazgató levele Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapátnak. Balatonfüred, 1865. november 30. Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára. Acta archiabbatiae. Fasc. 17. III. d.

[26] Huray István fürdőorvos feljegyzése a balatonfüredi gyógyfürdő újjászervezéséről. Balatonfüred, 1889. március 11. MNL VeML XII. IV. h. 1. d. A fürdőven-

Kissé előre tekintve: később, a 20. század elején viszont ismét fejlesztésre szorult a fürdő, épp csak addigra, ahogy már esett róla szó, a tó partján már vetélytársak sorával kellett Fürednek felvennie a versenyt. Mikszáth Kálmán 1904-ben kelt kritikáját idézve: „Poéták dala hiába zeng a zöldes vízről, színműírók hiába teszik ide a drámai cselekvény bogját. Az európai embereknek nem elég a természet szépsége, azoknak komfort is kell. A Balaton ellen nincs panasz: az teszi széppé a helyet, az adja a híres fogast is. Hanem a fürdőtulajdonosok is adjanak valamit, ne csak az öreg Balatonra hivatkozzanak örökké."[27]

Útleírások, könyvek, újságok a Balaton szépségéről

Schleicher Vera, akinek a Balatonról mint kultúrtájról a közelmúltban jelent meg kötete, a 19. század első felének útleírásait tekintve tartotta fontosnak hangsúlyozni, hogy az elsősorban külföldről érkezett utazók figyelmét mik ragadták meg a Balaton táján: „az utak rossz állapota, a táj szépsége, a mezőgazdaság elmaradottsága, a helyi lakosság szegénysége, de ugyanakkor feltűnő vendégszeretete".[28] A környezet szépsége tehát helyet kapott a kiemelt pozitív tényezők sorában, nemegyszer éppen ellensúlyozva a jelzett negatívumokat (éppúgy, ahogy fentebb Mikszáthnál). Hasonló volt a helyzet a hírlapban megjelenő, mind divatosabbá váló hazai útirajzokkal is, amelyek tekintélyes hányada „társadalmi témák szempontjából semleges – a táj szépségét magasztaló – útirajz".[29]

Ezt a változást a füredi fürdő vezetősége is érzékelhette. Meglehet, a szép kilátás is szerepet játszhatott abban, hogy Füreden a fürdőtelepet felemésztő 1826. évi tüzet követően a mai

dégek társadalmi összetételére nézve elsősorban: Kósa László: A fürdővendégek társadalmi összetétele a kiegyezéskori Magyarországon. In: Dusnoki-Draskovich József–Erdész Ádám (szerk.): *A hétköznapok historikuma*. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1997 (Körösök Vidéke, 5). 76–108.

[27] Mikszáth Kálmán: A leghíresebb magyar fürdő. *Irodalmi Magazin,* 2015/1. 21.

[28] Schleicher Vera: I. m. 49.

[29] Uo. 50.

Gyógy tér déli, tehát Balaton felől eső részét lezáró úgynevezett alsó traktérházat, amely szintén a tűz martaléka lett, nem építették újjá, hogy a „Balatontól lengedező friss levegőnek kellemeitől és használatától a forró nyári napokban a vendégek meg ne fosztódjanak".[30] Gyanítható, hogy ez azért is így történt, hogy a tóra a panorámát ne takarja el semmi.

A 19. század elejétől – a fentebb vázolt folyamatok részeként – mindinkább megragadható, hogy a Balaton szépsége helyet kapott a gondolkodásban. A táblabíró nemességet a Balatont környezőt várakat megéneklő regéivel és *Himfy szerelmei*vel „olvasni tanító", sümegi születésű Kisfaludy Sándor, akinek provence-i fogsága révén volt lehetősége arra, hogy összemérje a hazai tájat, szűkebb pátriáját a délfrancia vidékkel, rendre versbe faragta a Balaton természeti szépségét: „Ti, Balaton' környékének Szép Természetjátéki! – Ti tündéres Badacsonynak Kény- 's kedvtölti emléki!". Vagy: „Nagyít a hír, ha szárnyra kél, / Itt valóság több a hírnél; / Ily szépet nem teremte még / A magyar vad föld és ég."

A *Hazai Tudósítások* már 1806-ban így írt a Balatonról: „ki Badacson tetején egy estvélt, a Balaton holdvilágos tükrénél andalogva nem töltött, tartózkodva szóljon hazánk szép vidékeiről".[31] A természeti szépség magasztalása a részben vagy egészen reklámcélokkal készült kiadványokban is teret nyert, sőt rövidesen azok elmaradhatatlan része lett. 1837-ben például a nyarait szívesen Füreden töltő Miskolczy Károly *Balaton Füred mint savanyú víz* című munkája helyezett erős hangsúlyt a magával ragadó természeti környezetre is a fürdő szolgáltatásai mellett: „Füred, testvéri kart öltvén itt jelenkorral a természet művészséggel: szépnek, kényelemnek, hasznosnak gazdag alkalmival kínálkozik."[32]

Még komoly szakmunkák sem mulasztották el megemlíteni a természeti környezet vonzerejét, így Török József alapvetően ve-

[30] Lichtneckert András: I. m. 63.

[31] S. Varga Katalin (szerk.): *Hazai Tudósítások*. Magvető Kiadó, Budapest, 1985 (Magyar Hírmondó). 74–75.

[32] Miskolczy Károly: *Balaton Füred mint savanyú víz. Úgy, a mint jelenleg van, minden oldalról regényesen előadva Miskolczy Károly által.* Számmer Alajos, Veszprém, 1837. 2.

gyészeti könyve sem: „Ezen gyógyhely bájoló szépségű környéke, szelíd éghajlat, csinos és kényelmes épületei s jeles sajátosságokkal bíró, Magyarhonban ritka ásványos vizeinél fogva méltán legkeresettebb fürdőintézeteink közé tartozik."[33]

1851-ben jelent meg Szeremley Károly kiadványa, a *Balaton albuma* (1855-ben németül is napvilágot látott: *Album des Balaton*). Mariay Ödön ennek kapcsán mutatott rá: „Ez tudtunkkal az első eset, amikor az író színvonalig érő leírás és a rajzón együtt vállalkoznak a Tó szépségeinek tolmácsolására."[34] Szeremley képi ábrázolásait nem áll módunkban elemezni, de az nehezen vitatható, hogy leírásaiban nem fukarkodott a dicsérő jelzőkkel: „ha a Balatonról és vidékéről emlékezünk, akkor bízvást dicsekedhetünk, hogy nemcsak magunk vagyunk, kik azt Európa legszebb vidékeinek sorába számítjuk […]; mert nincs utazó, ki Füred és Balaton igéző tájairól magasztalva, sőt elragadtatással, ne szólna".[35]

A táj adottságait pedig már oly módon is kiaknázták, hogy a pár évvel korábban vízre tett Kisfaludy gőzös révén kifejezetten azért indultak „kéjút"-ra a Balatonnál időzők, hogy megcsodálják a tájat, amit Szeremley szintén kiemelt: „A gőzhajó minden vasárnap tesz egy kéjutat Füredtől Keszthelyig a savanyúvízi vendégek kedvéért. Egy ily út alkalmával a vidék szépségeit nagyban és egészben, s az egyes romok legtöbbjeit is, a Balaton taváról megtekinthetni […] Aki azonban a romokat és a táj szépségeit közelebbről akarja nézni, (s ezt a cselekedetet a füredi vendégeknek elmulasztani megbocsáthatatlan volna), az legjobban cselekszik, ha leszállván Keszthelyen gőzhajón, innét, tetszése szerint gyalog vagy kocsin teszi az egyes helyekre kirándulásait."[36]

Mariay nem véletlenül emelte ki Szeremley munkáját: „Albuma tehát már egy teljesen modernül látó, a táj szépsége előtt lelkesen meghódoló ember munkája."[37] Az *Album*ban is említett hajózás

[33] Török József: *A két magyar haza elsőrangú gyógyvizei és fürdőintézetei*. Magyar Irodalomterjesztő Társulat, Pest, 1848. 112.

[34] Mariay Ödön: I. m. 163.

[35] Szeremley Miklós (szerk.): *Balaton albuma. Emlék Füred s környékéről*. Edelmann Károly, Pest, 1851.

[36] Uo. 23.

[37] Mariay Ödön: I. m. 163.

később is népszerű maradt, a *Balaton-Füredi Napló* 1861-ben így írt erről: „nagyjaink nyugodtan s a táj szépségének gyönyöreiben kéjelegve folytatják útjukat egész a tihanyi zárdaorom alá”.[38] A *Balaton-Füredi Napló,* az első füredi újság,[39] amely 1861 és 1863 között jelent meg nyaranta, egyébként is örömmel tobzódott a táj dicséretében, ezzel is ösztönözve olvasóit a Füreden időzésre: „B[alaton] F[üred] édes magyar hazánknak valóságos éden kertje, elvitázhatatlanul legkiesb vidéke, sőt Európának is legszebb tájképei közé számítatik.”[40]

A *Győri Közlöny* tudósítója, aki egyébként éppen a füredi szolgáltatások hiányosságait rótta fel írásában ugyanezen évben, csak a környezetet illette dicsérő jelzőkkel: „e »szűk világ« gyönyörű s minden pontján a Balatonnak színekben változatos és mozgásban nyughatatlan vize, s az örökké tiszta levegő által – üdítő”.[41]

A kevés szállás okozta tumultust ostorozó Rózsaági Antal hasonlóan érzékeltette a természeti környezet szépsége és a fürdő elavult kínálata közötti ellentmondást a *Nayad* című albumban: „Tagadhatatlan ugyan, hogy az itteni épületek nem állanak kellő arányban a természeti szépségekkel, sem pedig a vendégek mennyiségével.”[42]

A már említett,1865-ben megindult fejlesztések orvosolták ezeket a hiányosságokat, az ehhez szükséges lépéseket Erzsébet királyné tervezett, de a porosz háború miatt elmaradt látogatása is elősegítette. „Bayer tanácsos úr az új fürdőházat igen ajánlotta, azonban a felséges Császárné oly lakást óhajtana, amely a

[38] Hírharang. *Balaton-Füredi Napló,* 1861/2. 14.

[39] A lapra nézve: Katona Csaba: Haza, szabadság, hullám, szerelem és Deák Ferenc: a Balaton-Füredi Napló (1861–1863). *Médiakutató,* 2020/3. 11–21. és Kiss Zsuzsanna: *Az egyedüli tér. Társas élet és közélet Zala megyében a neoabszolutizmus korában.* Kijárat Kiadó, Budapest, 2020 (Compass. Társadalomtörténeti tanulmányok, 1). 109–111.

[40] Hírharang. *Balaton-Füredi Napló,* 1/1. 2.

[41] Sz. M.: Utiképek. *Győri Közlöny,* 1861/67. 266. Közli: Gerencsér Miklós: *Újdonászi ódonságok Veszprém Vármegyérôl 1857–61-ből.* Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 1997. 73–74.

[42] Rózsaági Antal: Balatonfüred történeti, tipographikus és gyógyhatási szempontból. In: Balázs Sándor–Huszár Imre–Rózsaági Antal (szerk.): *Nayad. Fürdői-album.* Lauffer és Stolp Könyvkereskedés és Kiadó, Pest, 1863. 55.

kertben van, vagy hozzá egy kert is van, s így a Hegedűs-féle villa ajánltatott, úgy látszik a Császárné ő felségének igen tetszett. […] Császárné ő felsége minden körülmények közt fog Füredre jönni"[43] – lelkendezett Écsy fürdőigazgató a pannonhalmi főapáthoz, Kruesz Kizosztomhoz írt levelében.

Bár Écsy reményei csalókának bizonyultak a császárnéi látogatást illetően, a fejlesztések, mint már esett róla szó, megindultak. Ezek pedig több ízben is olyan kontextusban jelentek meg, amely szerint végre a természet adta szépségekhez méltó szolgáltatások emelik fel Füredet. Így vélekedett erről a *Somogy* című lap tudósítója is 1866-ban: „Midőn mindezeket látja az ember, szinte felsóhajt: miért nem volt csak minden ötödik évben is egy-egy fejedelmi látogatás itt? Ez esetben már régen az európai hírneves fürdők sorában volna Balatonfüred, melynek a természet oly pazar kézzel osztá szépségeit."[44]

A környezeti szépség pedig immár végleg beépült a Füredet leíró tudósításokba. 1879-ben még az Anna-bál kapcsán is előkerült, hogy Füreddel bőkezűen bánt a természet: „Reménylem, hogy ezen, a természet minden kincsével áldott hely nemsokára a világfürdők közt azon előkelő helyet fogja elfoglalni, melyre méltán jogosítva van."[45]

A természet és a fürdővendégek

Ahogy láthattuk, az 1860-as évek előtt a különféle problémák miatt ugyan számosan dohogtak, de a hiányosságok a 19. század első felében sem tartották vissza a vendégeket attól, hogy nagy számban látogassák Füredet. Ami a fürdővendégeket illeti, az ő természeti szépség iránti nyitottságuk mintha némi ütem-

[43] Écsy László fürdőigazgató levele Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapátnak. Balatonfüred, 1866. április 5. MNL VeML XII. IV. h. 1. d.

[44] Idézi: Lóczy István: Kölcsönhatások a balatoni fürdőkultúra kialakulásában, különös tekintettel a déli partra. In: Kanyar József–Troszt Tibor (szerk.): *Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tudományos tanácskozása. Kutatások a gazdasági, a társadalmi és kulturális élet szolgálatában.* Somogy Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság Művelődési Osztály, Kaposvár, 1978. 61.

[45] G. H.: Balaton-Füred julius hó 28-án. *Zalai Közlöny,* 1879/62. 4.

késéssel lenne csak érzékelhető. Ennek persze számos oka lehet, kezdve azzal, hogy miért is lenne egységes véleménye egy táj szépségéről minden arra járónak, folytatva azzal, hogy korántsem biztos, hogy a benyomásait mindenki le akarta és/vagy tudta írni, azzal bezárólag, hogy sokan lehettek, akik éppen az olvasottak nyomán kezdték nyitottabb szemmel pásztázni a Balaton környékét. A reformkori Balaton és az elsőként tartott Anna-bál kapcsán oly sokszor citált angol John Paget (aki végül Magyarországon maradt, magyar felesége oldalán), korántsem volt lenyűgözve a tájtól: „Amikor reggel körülnéztünk, ott találtuk magunkat a tó nádas partján, s a másik sem kínált egyéb látnivalót, csak alacsony dombokat, az innensőn pedig sehol egy fa vagy szikla, még kevésbé egy füves dombocska, ami enyhítené a látvány egyhangúságát."[46]

A már idézett Bártfay László sem vesztegetett eleinte túl sok szót a táj leírására 1838-ban, bár nem vitatta el annak vonzerejét: „Arácstól egy negyed órányira délnyugat felé fekszik Füred (a fürdőhely), de csak akkor láthatni, midőn már az utas bele bukkan, mert katlanban fekszik. Az egész vidék igen igen szép, és derült. Másutt s máskor talán bővebben írom le."[47] Később viszont ismételten tömören fogalmazott: „Délután feltűnt előttünk a szép Balaton egész nagyszerűségében."[48] Ám amikor egy magaslatról az egész tájat belátta, szinte ihletet kapott: „Mind ezeket már délelőtt szekerezés köziben is futólag észrevevém: de most a Csúcs hegy tetejéről nem csak az egész félszigetet, hanem az egész Balaton vidéket beláthatám. Valóban gyönyörű és nagyszerű látmány! mind kelet mind nyugat felé víz, melynek végei a láthatárral összefolynak: délnyugatról a somogyi partok s azokon faluk, messze fejérlő tornyaikkal és házaikkal s mögöttük szelíden emelkedett kékellő dombok és hegyek. Északról szinte hegylánc, szőlőkkel és erdőkkel zöldelve. Ezek végében, de ma-

[46] John Paget: *Magyarország és Erdély*. Helikon Kiadó, Budapest, 1987. 101.
[47] Vörös Károly: I. m. 118.
[48] Ujfalvy Sándor levele testvéréhez. Romladék, 1831 őszelő 27. Közli: Gyalui Farkas (közrea.): *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai*. Erdélyi Múzeum-egyesület, Kolozsvár, 1941. 212.

gányosan és sziget gyanánt, a Balatonra dől a badacsonyi hegy. Sokáig csodáltuk a vidék szépségeit."[49]

A nála pár évvel korábban, 1831-ben Füredre érkező erdélyi Ujfalvy Sándort egyértelműen lenyűgözte a balatoni táj szépsége, párhuzamosan egy már-már visszatérő elemmel, a fürdőtulajdonosok korholásával: „Ily fönséges tó, ily leírhatatlanul szép vidék birtokában nem lenne nehéz Füredet a száraz föld legelsőrendű fürdőjévé emelni. De ehhez egyéb is kellene még az áldott természet mellett."[50]

Gróf Széchenyi István szintén hódolattal adózott: „a természettől vajmi gyönyörűen ellátott, de az emberektől korántsem eléggé ápolt, sőt sok tekintetben még jóformán el is roncsolt Füred! […] Itt vajmi sokat tett ugyan a természet, de annál kevésbé vehető észre az ember ápoló keze, midőn elferditési és rontási iránya szinte minden lépten látható".[51]

A romantikusabb lelkületű Rudnayné Veres Szilárda, Veres Pálné lánya, aki harmadik balatonfüredi nyaralásán, 1860-ban Nyitra vármegyei illetőségű férjét, Rudnay Józsefet is itt ismerte meg, nem a füredi viszonyokkal állította szembe a természeti adottságokat, hanem költői szavakkal ecsetelte a balatoni csónakázás szépségeit: „Költők között a Balaton hullámain, melyre ragyogó aranyhidat vont a holdvilág, szép dalokat énekelve, ringatódzni a csendes habokon, mintha tündérvilágban éltem volna. Másik csolnakban a cigányzene jött velünk és ha a mi dalolásunk megszűnt, az kezdte rá a szebbnél szebb andalító nótákat."[52]

A reálértelmiségi mérnök, Voyta Adolf, aki 1863-ban nászútjára érkezett Füredre, felesége pozitív benyomásait tömören örökítette meg: „Dictum factum, másnap reggeli után kimentünk

[49] Vörös Károly: I. m. 121.

[50] Ujfalvy Sándor levele testvéréhez. Romladék, 1831 télutó 6. Közli: Gyalui Farkas: I. m. 222.

[51] Széchenyi István: *Balatoni gőzhajózás*. Trattner és Károlyi Intézete, Pest, 1846. 31–32.

[52] Rudnay Józsefné Veres Szilárda: *Emlékeim, 1847–1917*. Légrády Testvérek, Budapest, é. n. 42.

a sétányra. Luizám, aki sohasem volt Füreden, [el volt] bájolva a Balaton szépségétől."[53]

Csorba Géza 1873-ban szintén röviden és erős társadalomkritikával ötvözve formázta meg gondolatait a táj szépségéről, amikor Tihanyba látogatott (s némi tévedéssel Vas vármegye helyett Veszprémbe láthatott el): „A kitűnő, szép kilátás élvezésébe egész belemerültünk… Oly szép itt minden, oly nagyszerű, 3 vármegyébe láttunk be (Somogy, Vas és Zala). Miért van az, hogy minden szépségeket, Magyarország e paradicsomi részét a papok dominálják még mindig?"[54]

Végezetül Blaha Lujzát idézném, akinek egykori nyaralója ma is áll Füreden. Egyetlen hiányosságát rótta fel olyannyira szeretett balatoni házának: „Bemutattam házam fényoldalát, az igazság kedvéért árnyoldalát sem hallgathatom el. Nincsen kilátásom a Balatonra s ezt nagyon, de nagyon sajnálom; sokat töprengedtünk e felől, de hát a helyes megoldást még nem találtuk meg."[55] S hogy a ma alapvetőnek tekintett elem, a panoráma, milyen fontos volt számára, azt emlékiratai egy másik része világosan igazolja: „Örülök, valahányszor alkalmam nyílik Csopakon meglátogatni Tóth Kálmánékat. E kedves család igazi magyaros szíveslátásán kívül nem tudok eltelni azzal a szép kilátással verandájukról a Balatonra, kivált holdvilágos estéken."[56]

A fenti idézetek azt jelzik, hogy a vendégek tekintélyes hányadánál különböző súllyal ugyan, de latba esett a természeti vonzerő, legyen az a gyógyvíz hatása, a balatoni fürdés lehetősége vagy pusztán a környező táj és/vagy a Balaton elemi szépsége. Hogy ez túlmutatott-e a felszínességen, mennyire volt tudatos, arra nézve már kinél-kinél más a válasz.

[53] Hudi József: I. m. 69.
[54] Buza Péter: I. m. 64–65.
[55] Blaha Lujza: I. m. 224–225.
[56] Uo. 227.

A lecsapolás ötletétől a nemzeti kánonig

Végezetül egy olyan folyamatra szeretném felhívni a figyelmet, amelyben részben megragadható, hogyan vált a nemzeti kánon részévé a Balaton a századvégre. Ahogy Mátay Mónika leszögezte: „A Balaton a modern kori magyar államalakulatokban olyan különleges identitásképző, amely lehetővé teszi a nemzeti narratíva újragondolását."[57] A kérdéssel foglalkozik sajátos aspektusból Radnai Dániel Szabolcs is, aki Eötvös Károly kapcsán vetette fel, hogy írásainak célja „egyfajta nemzeti narratívába ágyazni a Balatont és vidékét".[58] Hogy hol és hogyan jelent meg először a nemzeti kultúra részeként a Balaton mint kultúrtáj és mint természeti érték, nehéz lenne pontosan kitapintani, de aligha tévedünk nagyot, ha a 19. századra tesszük ennek kezdetét is. Schleicher Vera Hrabovszky Dávid[59] leírása kapcsán már indokoltan állítja, hogy „a füredi Savanyúvíz, illetve Badacsony révén már hazafias színezetet nyert – nemzeti értéknek tartott kultúrát mutat be".[60]

Ahogy azonban korábban szó esett erről, a századelőn, sőt még a század derekán is elég vitatott megítélésű volt a Balaton. Konkrétan például Balatonfüred esetében a tó közelsége alapvetően sorozatos problémák forrása volt már csak azért is, mert a víz szintje folyamatosan ingadozott. Ez pedig többek között azzal járt, hogy áradáskor a megemelkedett vízszint veszélyeztethette a parthoz közeli épületeket. A Balaton körüli falvak nem is épültek a víz partjára, de a füredi fürdő közvetlenül ott foglalt helyet. A víz visszavonultakor pedig egy másik problémával kellett számolni: a visszamaradt és elterült iszap bűze riasztóan hatott az érzékenyebb orrú vendégekre, nem szólva arról, hogy a hidegfürdőket is használhatatlanná tette.[61]

[57] Mátay Mónika: I. m. 9.

[58] Radnai Dániel Szabolcs: I. m. 55.

[59] Hrabovszky Dávid: Néhány Levelek Balatonról, és Balaton mellyékéről. *Tudományos Gyűjtemény,* 1827/10. 82–104.

[60] Schleicher Vera: I. m. 14.

[61] Lichtneckert András: I. m. 111.

A fürdőt tulajdonló bencés rend tehát alapvetően érdekelt lett volna abban, hogy a Balaton vízszintjének[62] mozgását szabályozzák, mégsem támogatta azt eleinte, sőt kifejezetten ellenezte. Itt szeretném hangsúlyozni, hogy nem a szabályozás történetét kísérelem meg felvázolni, azt csak annyiban érintem, amennyiben szorosabb témám szempontjából nélkülözhetetlen.[63] Az pedig nem más, mint – léptékváltással – annak bemutatása, hogy a Balaton mint nemzeti, és azon belül vagy azzal párhuzamosan természeti érték hogyan jelent meg egy magasabb szinten alkalmazott narratívában.

A Balaton vízszintszabályozását is magába foglaló, 1827. évi XXXIII. tövénycikk a Sárvíz folyót szabályozó csatornák és töltések fönntartásáról és javításáról megteremtette a tó lecsapolásának elméleti kereteit.[64] Amikor az 1850-es évek elején, somogyi kezdeményezésre, ismét felmerült, hogy lecsapolják a tó vizét, a bencés rend komoly ellenállást fejtett ki az általuk bizonytalan kimenetelűnek tekintett vállalkozással szemben. Krisztián Pius jószágkormányzó/adminisztrátor, akinek gazdasági tevékenységét minimum ellentmondásosnak lehet nevezni, de akinek 1850-től 1863-ban Tihanyban füstmérgezés miatt bekövetkezett haláláig döntő szava volt a füredi fürdő ügyeiben is, mivel a tihanyi apáti poszt nem volt betöltve, a Tapolcai Cs. Kir. Szolgabírói hivatalhoz 1858-ban intézett levelében aggodalmát fejezte ki ez ügyben. Elsősorban természetesen az apátság érdekeire hivatkozott, ám a tágabb közösség érdekeire is utalt, amikor a füredi fürdővendégeket hozta szóba: „a lecsapolásból a […] Tihanyi Apátságra

[62] A vízszint ingadozására nézve: Molnár András: A balatoni nyarak a reformkorban. Időjárási anomáliák Balatonfüreden, 1831–1847. In: Bilkei Irén (szerk.): *Zalai évszázadok. Tanulmányok és dokumentumok Zala megye történetéhez, 2016.* Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg, 2016. (Zalai Gyűjtemény, 80). 112–124., különösen 119–120. Az ebben a munkában is használt orvosi jelentésekre nézve: Hudi József: A balatonfüredi fürdőorvos jelentése 1832-ből. In: Paksy Zoltán (szerk.): *Zalai történeti tanulmányok, 2009.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2009 (Zalai Gyűjtemény, 67). 121–130.

[63] A szabályozást illetően: Bertók József: A Balaton vízszínének, szabályozásának és a siófoki Siózsilipnek ismertetése. *Vízügyi Közlemények,* 1935/4. 582–618. és Virág Árpád: *A Sió és a Balaton közös története (1055–2005).* Közlekedési Dokumentációs Kft., Budapest, 2005.

[64] Virág Árpád: I. m. 223.

semmi haszon, sőt múlhatlan bekövetkező elviselhetlen kár és veszteség háramlanék. […] igen félő egy részről, hogy a Balaton Füred Savanyúvízi fürdő intézetnek egészség visszanyerése, mely számtalan bel- és külföldieket kebelébe való ereje csökkenik meg, vagy végképp elenyészik. […] Eddig megmutatva nincs, hogy a Balaton vizének lecsapolásában a Füred Savanyúvíz bő mennyiség és minőségét befolyó hatása nincs".[65]

Pallérozott érvelésében ugyanakkor a legnagyobb súllyal az esett latba, hogy az esetleges vízszintváltozás komoly költségekkel sújthatja az apátság kasszáját: „leszállítással a hideg fürdők és a meleg fürdőbe vizet hajtó gépház mostani helyüket meg nem tarthatván, több ezerre menő költséggel tétethetnek alkalmas helyre, ezen aggodalom és elviselhetlen költség tetemes volta képezik azok fő okot, melynél fogva a Főtisztelendő Tihanyi Apátság a Somogy Megyei Balaton Társulatba nem csak tagot nem állíttatott".[66]

Krisztián érvelésben újra és újra visszautalt a tágabb közösség esetleges érdeksérelmére: „Nehogy a tulajdonos Apátság rövidséget szenvedni, a fürdői közönség nélkülözni kényteleníttessenek, elkerülhetlen szükséges, hogy a hideg fürdők s gépház a lecsapolás megkezdése előtt a fürdőszak idején kívül tétessnek alkalmas helyre s ennek teljesítésére a tisztelt társulat hatóságilag kötelezteссék."[67] Ugyanakkor a nemzeti értelmezési keret nem jelent meg, hiszen kifejezetten a fizető közönséget vette védelmébe, magyarokat és külföldieket egyaránt. Nem kapott tehát nacionalista színezetet érvelése, aminthogy a természet megkárosítását sem hozta fel. Lényegében, tőle egyébként korántsem szokatlan módon, tisztán üzleti alapra építette érvelését.

Krisztián Pius következetesen képviselte álláspontját, amint az kiderült az 1862. június 17-i balatonfüredi tanácskozás jegyzőkönyvéből: „tihanyi kormányzó úr a belügyminisztériumhoz is felterjesztett okokat felhozván, melyek Balatonfürednek mosta-

[65] Krisztián Pius tihanyi apátsági adminisztrátor levele a Tapolcai Császári Királyi Szolgabírói Hivatalhoz. 1–4. Tihany, 1858. június 4. MNL VeML XII. IV. h. 1. d.

[66] Uo.

[67] Uo.

ni helyzetében leendő fenntartását tárgyazzák – a Balaton bárminemű lecsapolása ellen emelte szózatát".[68] Az apátság aggodalmában számosan osztoztak. Nem meglepő módon, amikor a tervekről Balatonfüreden több tanácskozás is folyt 1862-ben, az érvek tárházban megjelent az is, hogy a haza egészét érné pótolhatatlan kár: „a Balatonnak olyan lecsapoltatását, mely benne tetemes csorbulás okozandna, s mely azt és vidékét jelen alakjából kivenné és kitorzítaná, nem csak a Zalaiak, de senki sem szeretné, hogy ily lecsapoltatástól mindnyájan hazafias féltékenységgel tartanak és irtóznak".[69]

Ezt még egyszer megerősítették, kiemelve immár a Balaton mint természeti érték szerepét: „a jelen gyűlésnek hallgatósága a B.-Füredi s az egész hazából összesugárzott fürdői közönségből jött be, olyanok tagjai, kiket a Balatonnak lecsapoltatásából eredhető hasznok és károk még csak messziről sem érdekelnek, csupán mint hazánknak lelkes és buzgó fiai a közös hazának ezen egyik kincsét, egyik legfőbb szépségét, fekvési és területi koronájának egyik gyémántját nem akarja elveszíteni s attól a hazát, mint ős időktől a tulajdonosát, megfosztani, s azt a közös tulajdonból kiszakítva csupán egyesek érdekének feláldozni, – olyanok azok, kik a hazának külön vidékeiről egészségi s gyógyulási szempontból ide seregelve a Balaton vizének gyógyerejét, mely már oly sokat gyógyított, adott vissza és tartott meg a hazának rájok nézve is hasznosnak és elkerülhetetlenül szükségesnek tartanak és mint olyat, melyet a mindenhatónak alkotó és jótevő akarata, határozata és a közemberiség javára ajándékozott gyógytengerül hazánknak, nem akarják a magánosok önzésének odaengedni".[70]

Krisztián Pius fentebb citált érveihez mérten tehát újabb és újabb elemekkel gazdagodott a Balaton védelmében felhozott érvek sora, megjelent azok között a nemzeti érdek sérelmének elkerülése is.

[68] Virág Árpád: I. m. 278

[69] A Balaton szabályozása tárgyában 1862. évi augusztus 28-án B.füreden tartatott gyűlésnek rövid vázlata. Közli: Fazekasné Mulesza Olga–Krasznainé Szabó Katalin: I. m. 13.

[70] Uo.

1863 tavaszán Pesten hívta össze tárgyalásra az ellenérdekelt feleket gróf Zichy Ferenc királyi biztos a saját elnöklete alatt. Jelen voltak a Nádor Csatorna, a Somogy-Balatoni Lecsapoló, a Sióberki, a Kapos Csatorna Társulatok, a Balaton Tavi Gőzhajózási Rt. és a Déli Vaspálya Társaság kiküldöttei. Ők azonban korántsem képviselték valamennyi érintett felet, a felsorolás mindazonáltal szemléletesen példázza, hányféle gazdasági érdek ütközőpontjává vált a lecsapolás kérdése. Az ülésen készült jegyzőkönyv szerint ismét előkerült a nemzeti érzés mint aduász, egyaránt utalva a Balatonra mint ab ovo természeti értékre és a nemzetgazdaság érdekeire: „hazafiúi örömmel alaposan értesülvén arról, hogy a Balaton tava jelenlegi szélességéből – mely mintegy 6000 ölet tesz, csak vagy 100 s néhány ölet fog veszteni, s így Magyarország méltán féltett szemefénye, dísze megmaradand, sőt mellékén mintegy 50 000 holdnyi bozót és posvány fogván kiszáríttatni, mintegy 5 000 000 forintnyi értékkel gyarapodik a nemzeti közvagyon, nem csak a tónak szépsége, hanem a hazai gazdászat és az adóalap is tetemesen neveltetni fog anélkül, hogy az államkincstár igénybe vétetnék”.[71]

Érdemes röviden arra is kitérni, miből fakadtak az ellentétek. A déli parton kiépülő vasút érdeke egyértelműen a víz visszaszorítása volt a töltések stabilitása és a biztos közlekedés érdekében, csakúgy, mint az egyesületbe tömörült somogyi birtokosoké, akiknek a partot övező nádak, mocsarak, berkek csak kárára voltak, de legalábbis kihasználatlan területet jelentettek. Mások viszont, mint például a Sióberki Társulat, könnyen szenvedhettek kárt, ha a Sió nem kapott kellő mennyiségű vizet, s így a partján fekvő réteket a kiszáradás fenyegette, ahogy a Sión működő vízimalmok tulajdonosai is okkal tartottak kártól. De szintén okkal tiltakozott a tihanyi apátság többek között somogyi nádasai[72] pusztulásának veszélye miatt is a fürdő rovására

[71] A Balaton és Sió szabályozására alakult központi választmány pesti ülésének jegyzőkönyve, Pest, 1863. április 9. MNL VeML XII. IV. h. 1. d.

[72] A bencések gazdálkodására nézve: Fülöp Éva Mária: *A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, Budapest, 1995 (METEM Könyvek, 8).

keletkezett esetleges károk mellett, továbbá a hajózást/kikötést veszélyben érző Gőzhajózási Rt. is.[73]

1867 őszén Székesfehérváron Szőgyény-Marich László, Fejér vármegye főispánja, a közmunka- és közlekedésügyi miniszter részéről a Balaton szabályozására kinevezett királyi biztos vezetésével az alábbi érdekeltek jelentek meg tanácskozásra: Somogy vármegye, Zala vármegye, Veszprém vármegye, Tolna vármegye, Fejér vármegye, a Déli Vaspálya Társaság, a Somogy-Balatoni Lecsapoló, a Sióberki, a Nádor Csatorna, a Kapos Csatorna Társulatok, a Balaton Tavi Gőzhajózási Rt., a Tihanyi Apátság (többek között Simon Zsigmond tihanyi apát és Écsy László fürdőigazgató képviselték), Keszthely mezőváros, és Zalay Alajos mérnök mint szakértő.[74] Az ülésről készült jegyzőkönyv bővelkedett a hazafias frázisokban, ezek közül azokat a részeket emelem ki, amelyek szemléletesen mutatják annak a nézetnek a megszilárdulását, amely szerint a Balaton a nemzeti Pantheon része: „a Balatonnak – a haza ezen dísze és közkincsének – fenntartására és ápolására, sőt szebb jövőjének kifejtésére nézve és ezzel az egész ország egyik legélénkebb közkívánatának teljesítésére nézve pedig őszinte igyekezetben s önzetlen munkásságban Somogy, Veszprém és Zalával bizonyosan találkozik, s a cél előmozdítására egymásnak mindnyájan hazafias buzgalommal kezet nyújtani fognak”.[75] Ennek jegyében Szőgyény-Marich rámutatott arra, hogy a „külön érdekeket kiegyenlíteni s az egymással szemközt álló nézeteket – a közérdek szempontjából – egyesíteni”[76] kell. Mindezt pedig úgy, hogy a „Balaton fenntartására az országos közérdek biztosítását[77] szem előtt kell tartani.

Kitapintható tehát az a törekvés, hogy a nemzeti kincsnek minősített Balatont nem érheti kár. Ez egyfelől szemléletváltozást jelent, hiszen a 19. század hódító iparosítása nyomán szárba szökkent a gondolat a természet javainak megóvásáról, s nyil-

[73] Bertók József: I. m. 593.

[74] A Balaton szabályozásáról tartott tanácskozás jegyzőkönyve. Székesfehérvár, 1867. október 10. MNL VeML XII. IV. h. 1. d.

[75] Uo.

[76] Uo.

[77] Uo.

vánvaló volt, hogy a gazdasági érdekek szükségszerűen kerülnek összeütközésbe a természeti értékek védelmével. Ugyanakkor gazdasági érvek is szóltak a Balaton védelme mellett, hiszen, ahogy fentebb már utaltunk rá, épp a 19. század utolsó harmadában bontakozott ki teljes erővel az új típusú balatoni turizmus, az igazi tömegturizmus, amely már egyértelműen a tó vizére épült. Szabó Pál Csabát idézve: „Az 1900-as évek elejére a déli part dinamikus fejlesztései kezdték visszaszorítani a régi klasszicista Balaton recepciót. Ettől kezdve az északi part természeti értékei, a badacsonyi szüretek, a füredi bál, a veszprémi táblabírák kedélyes világa csupán fontos kiegészítője volt a Balaton születő modern turisztikai arculatának."[78]

Mindenesetre azt, hogy a Monarchia bukása után a Balaton környékének arculatát megváltoztató ipari tevékenység ellenében újra és újra szót kellett emelni, mi sem igazolja jobban, mint az alábbi javaslattervezet, amelyet egyértelműen a Balaton mint természeti környezet védelme dominált: „Indítvány a Balaton természeti szépségeinek védelméről. A képviselőház felkéri és utasítja a kormányt, hogy három hónapon belül terjesszen törvényjavaslatot a törvényhozás elé a Balaton természeti szépségeinek, különösen a kibányászással elékteleníttett és csúffá tett Badacsony és más hasonló szépségű hegyeknek hatásos megvédéséről s a további pusztításnak megakadályozásáról. Addig is törvényes hatáskörében ez irányban tegyen meg minden lehetőt; vizsgáltassa felül, hogy a kibányászás nem ment-e már is túl a megengedett határokon s az idevonatkozó iratokat és szerződéseket jelentés mellett tegye le a képviselőház asztalára. Budapest, 1929. évi november hó 11-én."[79] Ez azonban már túlmutat rész-

[78] Szabó Pál Csaba: I. m. 94.

[79] *Az 1927. évi január 25-ére összehívott képviselőház irományai.* 19. k. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 1929. 144. Aláírói: Ostor József, Reischl Richárd, Héjj Imre, Kiss István, Tabódy Tibor, Podmaniczky Endre báró, Fráter Jenő, Graefl Jenő, Hodossy Gedeon, Szentlászlói Vargha Gábor, Wolff Károly, Viczián István, Simon András, Frey Vilmos, Bodó János, Szilágyi Lajos, Tobler János, Neubauer Ferenc, Mihálffy Vilmos, Flandorffer Ignác, Maróthy László, Kocsán Károly, Szabóky Jenő, Pintér László, Hajós Kálmán, Fábián Béla, Jánossy Gábor, Teleki Tibor gróf, Szapáry Lajos gróf, Huszár Dezső.

ben Balatonfüred, részben a jelen tanulmány által vizsgált korszak időhatárain.

Összegzés

A fentiekben arra tettünk kísérletet, hogy a balatonfüredi fürdő szemszögéből a Balatont mint természeti értéket értelmezzük, részben a fürdő vezetősége, részben a propaganda, részben pedig a fürdővendégek szemszögéből, illetve zárás gyanánt érintsük a Balaton „felemelkedését" a nemzeti kánon értelmezési keretei között. A néhol tétova vizsgálódás tapasztalata tán akként összegezhető, hogy miközben a füredi fürdő vonzereje egyértelműen természeti adottság, a gyógyvíz bázisán épült ki, igazán hatékony vonzerőt akkor tudott kifejteni, amikor a természeti környezettől mindinkább elszakadó városi, polgári réteget tudta megszólítani. Részben a vágyott természetközelség egyes elemeivel, így a tó vizében fürdéssel, másrészt a táj esztétikai élménnyé emelkedésével, de leginkább annak egyfajta illúziójával. Márai Sándor mély cinizmust rejtő sorai kifejezően villantják fel ennek velejét: „Minden esztendőben egyszer, »madarak és fák napján«, kirándultunk a hámori erdőbe. Ezen a napon illett »szeretni a természetet«. Így nevelődtünk, állítólag az életre."[80]

A korábbiakhoz mérten tömegesnek nevezhető turizmus ugyanis csak a megfelelő kényelmi keretek kialakítását követően bontakozott ki nagyobb mértékben Füreden, majd az egész Balatonnál, nevezetesen az 1860-as évek közepétől-végétől. A kényelemtől elszakadni nem tudó, de nem is akaró emberek tömegigényének azonban, ahogy hangoztattuk fentebb, része volt, hogy megéljék valamilyen formában a természetbe kiszakadás szépségét. Ennek igénye és határa kinél-kinél máshol húzódott. De Veres Szilárda illúzióromboló sorai meglepően éles kontúrokkal rajzolják ki a természetrajongás és a kényelem viszonyának metszéspontját: „A távolban felhőkbe burkolódzik a táj s csak imitt-amott bukkan elő; mindenki felugrik, hogy gyönyörköd-

[80] Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*. Helikon Kiadó, Budapest, 2012.

jék benne. Ekkor jelenti a pincér, hogy felhozta a túrós csuszát. Az én városban lakó költőim ennek már nem tudva ellene állni, mind otthagytak engem a hajó ormán, aki átszellemülten a sok poézistől, dehogy tudtam volna ezt a helyet elhagyni!"[81]

Az 1867 után a részben a felbomlott rendi keretek romjain felépülő, de annak hatásaitól még nemzedékeken át kellő distanciát tartani nem tudó, az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között kiépülő modern Magyarország polgári állama egyfelől felfogható gyors ütemű modernizációs kísérletként, másfelől az egyre erősödő nemzeti érzés, a nacionalizmus dominanciáját pártoló nemzetállami törekvések hordozójaként. Ez utóbbi következtében a mind erősebb magyar nemzeti narratívának része lett a Balaton sokszor bizonytalanul értelmezett fogalma is,[82] sokszor csupán jól hangzó, ám igazából üres közhelyként, egyes szituációkban más és más tartalommal töltve azt meg, adott érdekek mentén. E tartalmak sokszor egymás mellett éltek, így lett a nemzeti értékből egyszersmind az is a Balaton, ami mindig is volt: természeti érték. Amelynek védelme a 20. század elejétől mindinkább nagyobb hangsúlyt kapott: más kérdés, hogy a gyakorlatban ez hogyan, miként, milyen mértékben tudott és tud érvényesülni.

[81] Rudnay Józsefné Veres Szilárda: I. m. 42.
[82] A Balaton fogalmának változására: Schleicher Vera: I. m. 10–20.

Múltunk 2021/2 | 73–100

BALOGH RÓBERT–HOMOR PÉTER

A „másodlagos természet” formálódása az erdészettörténet tükrében

Jogi kategóriák, professzionalizáció és tájátalakítás kapcsolata Magyarországon Trianon előtt és után

Fekete Lajos és Blattny Tibor monumentális, számos erdőmérnök gyűjtésére és a Selmecbánya központú kutatóhálózat kapacitására alapozó, az eredményeket szövegesen és vizuálisan is összegző 1913-as munkájuk ötödik, *Az erdőtáj átalakulásai* című fejezetének elején leszögezték: „Nem szabad elfelejtenünk, hogy az erdők jelenlegi képe még ma sem végleges állapot, de egy fejlődési fok. Míg azonban e változásokat előidéző okok a történelem előtti időkben majdnem kizárólag klímaiak voltak, a történelmi idők beállta óta elsősorban az emberi ténykedésnek kell tulajdonítani nemcsak az erdők kiterjedésének és állapotának, de a faji összetételének változásait is. […] A jelenlegi tenyészeti határok ritkán klímai határok, mert ezeket többé-kevésbé az ember változtatta meg.” Néhány oldallal később pontosabban ki is jelölik a korabeli erdészeti tevékenység helyét, rámutatva egyben annak gondolati-eszmetörténeti hátterére is: „Az erdészet legelső feladatainak egyike, hogy a természet intencióit felhasználva, oly erdőket tartson meg, vagy neveljen az utókornak, melyek úgy a birtokos, mint a nemzet gazdasági állapotának egyik erősségét kell, hogy jelentsék. Az erdőterület állandóságának elve mellett a fakészlet állandóságára és annak fokozására is törekednie kell s ennek első alapfeltétele, hogy az erdő felújulása, az erdősítés munkája minél rövidebb idő alatt sikerüljön. Ez a törekvés kell, hogy áthasson minden igazi erdészt.”[1]

[1] Fekete Lajos–Blattny Tibor: *Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a Magyar Állam területén*. Selmecbánya, 1913. 721., 730.

A két idézet kijelöli jelen tanulmány témáját is. Az angol *second nature* (másodlagos természet) kifejezés nyelvileg játékos alapfogalma a környezettörténeti gondolkodásnak. Köznyelvi formában ösztönös cselekvésnek fordíthatjuk, a szakirodalom ugyanakkor az emberi tevékenység nyomán létrejött zöld területek és az itt kiépült infrastruktúra együttes megnevezésére is alkalmazza. Ebben az értelemben másodlagos természet egy kert, egy drónnézetből színes és szép mezőgazdasági tábla és egy gépekkel, egyes fajok eltávolításával és célzott ültetéssel átalakított erdő is. A másodlagos természet globális léptékben van jelen, és bizonyos megjelenési módjai, elsősorban az ültetvény jellegű területek egyszerre kulcstényezői az ökológiai homogenizációnak és a mezőgazdaság szén-dioxid-lábnyomának. Ezzel együtt nem minden másodlagos természeti táj járul hozzá a 21. századi válságjelenségekhez, sőt az ökológusok széles körben osztják azt a nézetet, hogy a gazdálkodás megfelelő formái a legfontosabb regeneratív tevékenységekké is válhatnának.

Az bizonyos, hogy azok a professzionális erdészeti módszerek és eljárások, amelyeket a 19. század második felében világszerte sokasodó erdőtörvények kodifikáltak, jelentős szerepet töltöttek be a másodlagos természet létrehozásában. A fa 19–20. századi értéklánca és egyre globálisabb piaca ugyanis az erdőterületek tulajdonná alakítása nyomán, valamint egy idealizált állapot elérését célzó mérnöki tervekre (üzemtervekre), részletesen kidolgozott és standardizált munkafolyamatokra, gépesített szállításra és feldolgozásra alapozva jött létre. Az emberi tájalakító tevékenység a megmaradt természetes erdőket is érintette. Az erdők kezelési osztályokra bontásával, a tervszerű telepítéssel, a gazdaságilag értékesnek tartott fafajok előnyben részesítésével – amelyek között nem őshonos fajok is előfordultak – egy emberek által átalakított másodlagos természet alakult ki. Ezek a mérnöki tevékenység folytán létrejött erdők más tulajdonságokkal rendelkeztek, mint a természetes állapotú erdők, és ez hatással volt az erdei élőhelyeken élő növény- és állatfajok sokféleségére is. Ezen folyamatok egyik fontos jellemzője a fentebb említett ellentmondásos helyzet: a korszak erdővédelmi törekvése, a legelésre használt erdők visszaszorítása nemcsak ökológiai következmé-

nyekkel, hanem a legeltető állattulajdonosok érintettsége miatt társadalmi konfliktussal is járt. Egy másik kimenet a hasonló korú és kevés fajból álló erdők kitettsége a szél, hó és jég által okozott törésnek és új kártevő rovarok megjelenésének.

Ezek az összefüggések a selmecbányai akadémián (Banská Štiavnica, ma Szlovákia) folyó mérnöki képzés, az alsóbb fokú szakoktatás intézményesülése, valamint az 1879-es erdőtörvény rendelkezései nyomán a 19. századi Magyarországon is kirajzolódtak. Az első világháború és az 1918–1920-as időszak uralomváltása fontos tényezők voltak a folyamatban. Jelen tanulmányban célunk, hogy az erdészeti igazgatás és módszerek által alakított táj, a professzionális erdészeti képzés Trianon előtti és utáni kölcsönhatásait körvonalazzuk. Célunk továbbá, hogy a vizsgálat eredményeként a trianoni Magyarország ökológiai és társadalmi fenntarthatóságának hosszabb időtávban is érvényes főbb dilemmáira vonatkozó hipotéziseket állítsunk.

Elsőként az 1919 előtti erdészeti politika főbb folyamatait, illetve ezen belül az erdőterületek jogi minősége, valamint az erdésztársadalom belső különbségeinek tájformálásra gyakorolt hatását rajzoljuk fel. Ezt követően az első világháború hatásait gyűjtjük egybe. Végül hosszabban foglalkozunk a professzionalizáció, az erdészeti tudomány és tájátalakítás 1919 és az 1920-as évek eleje között újraformálódó viszonyaival.

A tulajdoni kategóriák és az erdészszakmán belüli különbségek tájformálásra gyakorolt hatása 1919 előtt

Az első világháború végén is érvényben lévő 1879. évi XXXI. tc. a magyarországi erdőket két nagy csoportra osztotta. A korlátolt forgalmú erdők jogi személyek birtokában voltak. Idetartoztak az állami (kincstári) erdők, a községek és a törvényhatóságok tulajdonában levők, az egyházi erdők, továbbá a köz- és magánalapítványokhoz vagy hitbizományokhoz tartozó és a volt úrbéres területek maradványaiból kialakított (a Székelyföldön eleve közösségek által művelt) közbirtokossági erdők. Ezek tulajdonosai kötelesek voltak az üzemterv szerinti erdőkezelés biz-

tosítása és az erdők megőrzése céljából erdészeti államvizsgát tett erdőtiszteket (erdőmérnököket) és szakképzett erdőőröket alkalmazni. A racionális gazdálkodás a korszakban a gazdálkodás üzemszerű működtetését és az erdők előre kijelölt céloknak megfelelő átalakítását jelentette. A tulajdonhoz kötődő fogalmak tehát kulcsszerepet kaptak az erdészeti gondolkodásban és az igazgatásban is. Érdemes megvizsgálni a tulajdonjogi különbségek és a tájátalakító tevékenység közötti kapcsolat pontos megjelenési formáit.

A magánerdők tulajdonosaira az üzemtervi kötelezettségek nem vonatkoztak, mégpedig azért, mert az erdők megőrzése az erdőtörvényt szövegező kortársak szerint a magánbirtokosok érdeke is volt, és a saját anyagi érdek a legjobb szabályozó. A korabeli nézetek alapján a magántulajdonos azért fogja szakszerűen kezelni erdejét, mert így nagyobb mennyiségű és jobb minőségű, magasabb áron értékesíthető faanyagot kap. A valóságban azonban a rövid távú haszonszerzés szempontjából előnyösebb volt, ha a faanyagot nem a tulajdonosnak kellett előkészítenie, feldolgoznia és szállítania. Így a magántulajdonosok a kitermelendő fát sokszor lábon adták el a vevőknek, akik azonnali jövedelmet ígérő tarvágást végeztek. Az értékesítés ilyen módja a fenntarthatóságot (tartamosságot) nem biztosította. Ugyan volt telepítési kötelezettség, illetve a kitermelt erdő a talajban maradt tuskó- vagy gyökérsarjakból magától is újratelepült, de ezáltal egy teljesen más jellegű élőhely jött létre. Az ökológiai veszteség mellett az egykorú, viszonylag sűrűn telepített fákból álló, úgynevezett sarjerdőből kitermelhető faanyag ráadásul kisebb értékű, mint az öregerdőből termelt. A magánerdők helyzetét jól összegzi Horváth Sándor, az állami kezelésbe vett erdőkért felelős minisztériumi osztályvezető, aki a következőkkel kezdte az 1917-es új erdőtörvény-javaslatának indoklását: „Azt a kérdést, hogy a magánkézben levő erdőkben, melyek az ország erdőállományának 36,34%-át, tehát több mint egyharmad részét foglalják el 4 684 000 kataszteri hold terjedelemben, nagy általánosságban milyen gazdálkodás folyik, legjobban megvilágítják a rendelkezésre álló statisztikai adatok. Ezek szerint a 100 kataszteri holdnál nagyobb, tehát belterjes gazdálkodásra alkalmasabb

magánerdők, amelyeknek együttvéve 2 819 000 kataszteri hold a kiterjedése, csaknem fele részben, 1 286 000 kataszteri hold terjedelemben ki vannak használva, tehát aránytalanul nagyobb mértékben, mint amennyit az okszerű és tartamos erdőgazdaság elvei megengednek […] elég tekintélyes nagyságú terület, 146 000 kataszteri hold, eme nagyobb birtokokon is immár az elkopárosodás veszélyének van kitéve.”[2]

Az üzemtervi kezelésre kötelezett volt úrbéres közösségek szempontjából a fő problémát a jobbágyfelszabadítás során megszűnt legelőközösség és szolgalmak nyomán keletkező veszteség jelentette. A fenntartható gazdálkodás érdekében az 1898. évi XIX. törvénycikk az erdőfelügyelőségek mellett létrehozta az állami kezelésbe átvett községi és más erdők, illetve a kopár területek kezelésével megbízott állami erdőhivatalokat, ahol az alkalmazott erdőtisztek a remények szerint eredményesebben láthatták el az erdőtörvényben előírt feladatokat. A Horváth Sándor által felsorolt ellentmondások és válságjelenségek jelentős része az agrárgazdaság 19. század közepe óta, több hullámban zajló átformálódásához kötődött. Az agrár- és erdőgazdasági viszonyokat, valamint ezek kapcsolatát mozgató legfontosabb folyamatok a gazdaságilag hasznosított területek tagosításával, majd parcellázásával kapcsolatos szabályok, kérdések, ellenvetések, valamint ezek kihatásai voltak. A helyi viszonyokat felforgató tájhasználati-jogi átalakulás eredményeként a századfordulót megelőző években az erdészeti igazgatás helyi szinten és a diszkurzív térben olyan gyakorisággal és mértékben találkozott a legelőhiányból eredő társadalmi elégedetlenséggel, hogy a kérdés az erdészeti politika egyik legfontosabb elemévé vált.[3] Ekkorra a professzionális erdészeti szakma válasza a tájhasználat terén kialakítható lokális kompromisszumokról szólt. Ezek helyi meg-

[2] Horváth Sándor: *Törvényjavaslat az erdőkről. 2. rész. A törvényjavaslat előadói tervezetének indoklása.* Pallas Részvénytársaság Nyomdája, Budapest, 1916. 2.

[3] A legelőerdő-vita folyamatának összefoglalását lásd Oroszi Sándor: Az erdélyi mezőség fásítása és egyéb közérdekű erdőtelepítések kérdése. *Erdészettörténeti Közlemények 67.* Országos Erdészeti Egyesület, Budapest, 2005; Saláta Dénes: Legelőerdők egykor és ma. *Erdészettörténeti Közlemények 79.* Országos Erdészeti Egyesület, Budapest, 2009. 12–14.

valósításában értelemszerűen kulcsszerepet kapott maga az erdészeti személyzet.

Ebből a szempontból is jelentőséget kap, hogy a magántulajdonban levő erdőkben alkalmazott erdész szakemberek képzettsége különbözött a korlátolt forgalmú erdőkben dolgozó kollégáikétól. Az erdőtulajdonosok és az erdészszakma között a képzett segédszemélyzet tekintetében érdekellentét húzódott. Míg az erdőmérnököknek szükségük volt szakismeretekkel rendelkező segéderőre, a magántulajdonosok a szakvizsgát tett erdőőrök magasabb bérigénye miatt szívesebben alkalmaztak volna szakképzetlen munkaerőt. A magántulajdonban levő erdőkben domináló vadászati súlypontú hasznosítás miatt az erdőőröktől megkövetelték a jártasságot ezen a területen is, illetve folyamatos igény volt a vadőrökre is.[4] Az erdőtörvény alapján a korlátolt forgalmú erdőkben csak szakvizsgázott és eskütt tett erdőőrt alkalmaztak. Egy 1905-ben közzétett felmérés alapján a magyarországi erdőkben 7000 szakvizsgázott és felesketett erdőőr dolgozott, egyharmaduk magánerdőben, ahol egyébként alkalmazásuk nem volt kötelező.[5] A magánerdőkben gyakoribb volt a szakképzettséggel nem rendelkező, alacsonyabb képzettségű külföldi erdészek erdőtisztként, az erdőőri végzettséggel nem rendelkezők segédszemélyzetként történő alkalmazása is. Egyes erdőtulajdonosok megkövetelték az erdőmérnöki oklevelet és az erdőőri vizsgát, de ez nem volt elterjedt. Társadalmi helyzetüket tekintve a diplomás erdőmérnökök már pályakezdéskor egyértelműen a korabeli kis létszámú középosztályhoz tartoztak, szakmai pályafutásukat főerdőtanácsosként, miniszteri tanácsosként, tehát egyértelműen a felső középosztály tagjaként fejezhették be. Magánerdőben azonban nem erdőmérnök is megkaphatta az erdőgazdálkodási szervezet alapegységének számító erdőgondnokságok vezetését. A magántulajdonosoknál alkalmazott okleveles erdőmérnököknek így megfelelő szakképzettséggel nem rendelkező versenytár-

[4] Kollwentz Ödön: Az alsó- és középfokú vadászati szakoktatás története. *Erdészettörténeti Közlemények 19.* Országos Erdészeti Egyesület, Budapest, 1995. 5–6.

[5] Török Sándor: Az alsófokú erdészeti szakoktatás kérdéséhez. *Erdészeti Lapok,* 1905/9. 745.

sai is voltak. A 19–20. század fordulóján Magyarországon 1800–1900 erdőtiszt működött, állami szolgálatban 941 erdőtisztet alkalmaztak. Az erdei segédszemélyzet létszáma ugyanakkor 30 000 körül lehetett.[6]

Az erdőőrök feladata az erdők őrzése mellett a szakmunka irányítása volt. A kötött forgalmú (állami, egyházi, hitbizományi, alapítványi és részvénytársasági) erdőkben a szolgálathoz hatósági eskü letétele volt szükséges. Az állami erdőőrök az alacsony fizetés ellenére az egyéb juttatások révén jobb helyzetben voltak, mint a magánerdőkben dolgozók. Utóbbiak közül ráadásul sok olyan alkalmazott volt, akik nem vagy alig rendelkeztek megfelelő szakmai háttérrel.[7] Az államilag kezelt (korlátolt forgalmú) és a magánerdők közötti különbség tehát nemcsak a jogi különbségekben nyilvánult meg, hanem az erdei szakszemélyzet képzettségében és munkaviszonyaiban is. A magánerdőkben való alkalmazás az erdészeti munka sajátos tere volt, amelynek körülményei és keretei befolyásolták a magyarországi erdők ökológiai viszonyait. Ki kell emelnünk azt is, hogy – az erdészszakma professzionalizációjának egészét tekintve – az üzemszerű művelés terjedése miatt egyre fontosabbá vált, hogy a megbízhatóbb erdőőrök a főiskolát végzett erdőtisztek irányítása mellett képessé váljanak egyes feladatokat önállóan is ellátni, illetve az adminisztratív ügyek intézését átvegyék felettesükről. Azzal, hogy az erdőőrök szerepe folyamatosan növekedett, egyre inkább megkövetelték tőlük a korszerűnek számító erdőgazdasági szemléletet.

Az erdészeti szakma professzionalizációjának története a 19. század elején Selmecbányán, a felsőfokú végzettségű szakemberek képzésével kezdődött. Az erdők védelmét ellátó erdőőrök professzionalizációja azonban csak később, a 19–20. század fordulóján zajlott le.[8] A szabályozott működésű erdőgazdaság az

[6] Oroszi Sándor: *A magyar erdőgazdálkodás képes története 1867–1918*. Országos Erdészeti Egyesület, Budapest, 2016. 102.

[7] Uo. 106.

[8] Ennek a folyamatnak a főbb állomásai a 20. század elején a következők voltak: 1909-től a földművelésügyi miniszter rendelete alapján az erdőtiszti állások megjelölésére az erdőmester helyett a főerdőmérnök, a főerdész helyett az erdőmérnök, az erdész helyett a segéderdőmérnök elnevezést használták. Az egyes erdőgondnokságok önálló vezetésére államvizsgát tett erdőtisztet kellett

erdőmérnökök mellett tehát az erdőőrök szakképzését is szükségessé tette. Az alsóbb fokú professzionalizáció elősegítése mellett az 1879. évi erdőtörvény alapján létrehozott szakiskolák földrajzi elhelyezkedése azt a felismerést is jelezte, miszerint az erdőgazdálkodás szempontjából fontos, hogy az erdők kezelése figyelembe vegye a környezeti tényezőket, a fák környezeti igényeit is. Az első erdőőri szakiskolát 1883-ban nyitották meg Ásotthalmon, a Szeged város határában található településen, amelyet Ferenc József látogatása után még abban az évben Királyhalomnak neveztek át. Itt egy 1920 után nagy karriert befutó gyakorlat és tudásterület, a homokfásítás került előtérbe. A Temesvár-Vadászerdőn (a mai Temesvár/Timişoara területén) 1885-ben alapított szakiskolában az alföldi és dombvidéki tölgyerdő-gazdálkodás került fókuszba, az Alacsony-Tátra északi nyúlványa alatt fekvő Liptóújváron (Liptovský Hrádok, ma Szlovákia) 1886-ban megnyílt iskolában pedig a hegyvidéki fenyvesek kezelése. Az 1893-ban a Keleti-Kárpátok belsejében fekvő Görgényszentimrén (Gurghiu, ma Románia) alapított erdőőri szakiskolában a bükkösök gondozása[9] és a kopárfásítás[10] terén szerezhettek gyakorlatot a tanulók. A selmecbányai központi erdészeti kísérleti állomás 1898. évi megalakulása után mindegyik szakiskola mellett erdészeti megfigyelőállomásokat alakítottak ki, a tanerdőkben az adott szakiskola profiljába tartozó erdészeti kísérletek beállítására került sor.

---

alkalmazni. A magánerdőkben azonban olyanok is megkaphatták ezt a pozíciót, akiknek nem volt erdőmérnöki végzettségük. A magánerdők kezelőire használt elnevezéseket csak az 1935-ben megalkotott második erdőtörvény szabályozta. A jogszabály szerint erdőigazgató, főerdőtanácsos, erdőtanácsos, főerdőmester, erdőmester, főerdész vagy erdőtiszt stb. címet csak erdőmérnök használhatott, mégpedig csakis a szolgálatadójának a hozzájárulásával. Az erdőőr, főerdőőr címet csak azok használhatták, akik elvégezték az 1918-tól szervezett egyéves erdőőri és vadőri tanfolyamot. A magyarországi erdőkben alkalmazott, főleg német nyelvterületről származó, külföldi végzettségű szakemberek többsége sem tekinthető felsőfokú végzettségűnek. A német erdészeti szakképzési rendszer a magyarnál differenciáltabb volt. – A Baranya-, Somogy-, Tolnamegyei Erdészeti és Vadászati Egyesület közgyűlése. *Erdészeti Lapok,* 1909/13. 698.; Oroszi Sándor: *A magyar erdőgazdálkodás…* I. m. 102.; Roth Gyula: Az alsó erdészeti szakoktatás. *Erdészeti Lapok,* 1905/7. 525–581.

[9] Kollwentz Ödön: I. m. 205.

[10] Oroszi Sándor: *A magyar erdőgazdálkodás…* I. m. 105.

Az erdőőri iskolákban azonban az esküt tett erdőőröknek csak kis hányada végzett, legtöbbjük magánúton tette le a vizsgát. Az erdőőri iskolák szerepe mégis fontos volt, hiszen elhelyezkedésük lehetővé tette, hogy a tájra legjellemzőbb erdőkre szakosodott erdőőröket képezzenek. Emellett az erdészeti szakmában lezajló szemléletváltási folyamat és a segédszemélyzet feladatainak megváltozása a megkövetelt erdészeti szakismeretek növekedését eredményezte. Az erdőőri szakiskolákra vonatkozó új szabályzat, amelyet 1908-ban adtak ki (65420/1908. FM sz.) már ezt a szemléletet tükrözte. Az erdőőri szakvizsgák bevezetése óta azok tananyagaként szolgáló Bedő Albert *Erdő-őr vagy az erdészet alapvonalai kérdésekben és feleletekben* című, mint alcíme is tükrözi, klasszikus pedagógiai minták alapján összeállított könyvét a tantárgyi oktatás váltotta fel úgy, hogy a Bedő-könyvet jegyzetekkel pótolták.[11] Bár tervben volt korszerű tankönyvek megírása, erre 1919 előtt nem került sor.[12] 1914-ben a legkomolyabb háttérismereteket igénylő erdőbecsléstant és az erdőrendezéstant is felvették a tanrendbe önálló tárgyként.[13] Az erdőbecsléstan az erdők élő fakészletének, a benne levő nyersfa tömegének, az erdőt alkotó fák korának és a kivágott faanyagnak a megbecslésével komoly erdőgazdasági feladatnak számított. Az erdőrendezés célja a hosszú távú gazdaságosságot biztosító távlati üzemterv kidolgozása volt, amelyet egy adott erdőterületre vagy erdőrészletre vonatkozóan az erdőterületek felmérése és felbecslése előzött meg.

Az iskolák mellé telepített erdészeti mérőállomások és kísérleti területek a selmecbányai központú erdészeti kísérleti állomás számára szolgáltattak fontos adatokat. A külföldi tapasztalatok alapján létrejött intézet közvetlenül miniszteri fenntartásban volt, mégis szorosan kapcsolódott az erdészeti felsőoktatás nagy múltú intézményéhez. Az akadémia, majd a főiskola tanárai az alapító okiratban megkövetelt mértékben segítették tapasztalataikkal, tudásukkal az erdészeti kísérletügy hazai megalapozá-

[11] Kollwentz Ödön: I. m. 206.

[12] Firbás Oszkár: A középfokú erdészeti tankönyvekről. *Az Erdő,* 1985/12. 536.

[13] Kollwentz Ödön: I. m. 207.

sát. Emellett az intézet kifejezett célja volt, hogy eredményeivel a gyakorlati erdőgazdálkodást is szolgálja. Ennek szellemében a kísérletek többek között azt vizsgálták, hogyan reagálnak különböző származású fafajok azonos környezeti tényezőkre, vagyis mely idegenhonos fafajok megtelepítése lenne lehetséges. Szintén a kísérleti állomás eredményei közé tartozott Fekete Lajos és Blattny Tibor szerzőpáros *Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a magyar állam területén* című munkája, amelyben Magyarországon először került sor a kor erdészeti és botanikai ismereteinek szintézisére, és amely a hazai növényföldrajz alapművének számít. A központi kísérleti állomás munkájának nemzetközi elismertségét bizonyítja, hogy az erdészeti kutatóintézetek nemzetközi szövetsége (IUFRO) éves nagygyűlését 1914-ben Magyarországon tervezte megrendezni, bár a világkongresszus a háború kitörése miatt elmaradt. A magyar királyi erdőőri szakiskolákban a működés négy évtizede alatt összesen 1800 diákot képeztek ki, felvértezve őket a korszerű erdőgazdaság ismereteivel. Összességében tehát, amellett, hogy alkalmat adtak a környező vidékre jellemző erdők kezelésében jártas szakemberek képzésére, az alsóbb fokú szakiskolák tájképre vonatkozó tudásformálásban meglevő jelentőségét az is növelte, hogy az erdészeti tudás fontos szervezete, a kísérleti állomások hálózata az erdőőri iskolák mellé települt és azokkal szoros kapcsolatba került.

Horváth Sándor fent idézett 1917-es törvényjavaslata azonban éppen azért született, mert sem az 1898-as rendelkezések, sem a szakképzés megerősítése nem hozott kellő fordulatot. Horváth egy olyan átfogó csomagot javasolt, amely az 1879. XXXI. és az 1898. XIX. törvénycikkeket hatályon kívül helyezve rendezné a magyarországi erdőgazdálkodást. A javaslat a korábbi erdőtörvényhez képest már szkeptikus a magántulajdonosok gazdálkodásával szemben. Olyannyira, hogy kijelentette, hogy optimális erdőgazdálkodás nem is képzelhető el magántulajdonú erdőkkel. Horváth azonban nem teljes államosítást vagy közösségi tulajdonba vételt javasolt, hanem az állam kisajátításhoz való jogkörének kiterjesztését, illetve a magángazdálkodók döntéseinek érdemi nyomon követését.

Az első világháború hatásai és következményei

A háború hadi eseményei hamar hatást gyakoroltak az erdőgazdaságra. Az 1914 őszi orosz betörés által érintett északkeleti, majd 1916 nyarán a román támadás miatt válságos helyzetbe jutó délkeleti határvidékek ugyanis meghatározóak voltak az ország fa- és erdőgazdasága szempontjából. Ezeken a területeken az erdőgazdálkodást többször fel kellett függeszteni. Az északkeleti területeken az orosz egységek kivonulása sem jelentette a normalitás helyreállását, folyamatossá vált ugyanis a katonai felvonulás és sebesültszállítás, valamint a magyar hadsereg által folytatott rekvirálás is. A helyi lakosság mellett a kincstári erdőgazdálkodás is nehéz helyzetbe, a működőképesség határára került. Temesváry Béla (1860–1929) erdélyi születésű erdőmérnök, a bustyaházai erdőhivatal akkori vezetőjének 1916. júliusi jelentése érzékletesen mutatja be a problémákat és az azok közötti összefüggéseket: „Az üzemünkre az átvonulás magától értetődőleg bénítóan hat és erősen sújtja az ott alkalmazottakat és munkásainkat. A rengeteg mennyiségű ló és vágómarha takarmányozására szükséges nagymennyiségű szénát, illetve füvet a katonaság a helyszínen rekvirálja […] az itteni nép képtelen lesz télen át marháját eltartani, mert az így elvett szénáját máshonnan pótolni semmi pénzért sem tudják [sic!] […] Nagy kárt szenved népünk az által is, hogy az átvonuló vágómarha száj- és körömfájással teljesen megfertőzte az itteni marhaállományt […] A lósorozásnál nem tettek kivételt a kir. kincstár szerződéses és épületi és tűzifa fuvarosaival sem […] különösen a téli fenyőszálfa vontatásunk igen nagy nehézségekbe fog ütközni. Magától értetődő, hogy a nagymérvű átvonulás és különösen a távbeszélőnek a katonai parancsnokság által való igénybevétele a tutajozást és az üzemnek minden egyéb ágát is nehézkessé teszi.”[14]

Az erdőgazdaság szempontjából további alapvető változás volt, hogy a munkaerőhiány miatt – orosz és olasz hadifoglyok nélkül – a kincstári erdőgazdaságok, illetve a különböző fűrészüzemek működésképtelenné váltak volna. Foglyok szinte minden munka-

[14] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 184 B/1. 1916.

körben, így a fakitermelésnél, szénabetakarításnál, vasúti pálya javításánál, fuvarozásnál és fűrészelésnél is dolgoztak.

Az erdészeti igazgatás korábbi rendjével szembeni kihágások közvetett módon tájékoztathatnak a normaszegés mértékéről, a társadalmi rend esetleges megbomlásáról. Zólyom vármegyében például 1918-ban 1945 erdei kihágási eset volt, ami Bedő Albert korábbi statisztikájához képest rendkívül kiugró: 1894-ben ugyanis csak 723 esetet jegyeztek fel.[15]

A háború a szakképzésre is hatással volt. A selmecbányai főiskola erdőmérnök hallgatóinak többsége és a tanárok egy része is bevonult. Több tucat hősi halott, sebesült és hadifogoly került ki soraikból. A frontszolgálat nemcsak a testi egészséget veszélyeztette, hanem a tanulmányokra is hatással volt. A diákok szabadságos katonaként néhány hetes kurzusokon vettek részt, a háború következményeként pedig a többség tanulmányaiban is késedelmet szenvedett, egy részük a békeidőben megkövetelt kétéves gyakorlati időt sem töltötte le.[16]

Az oktatás az erdőőri szakiskolákban is fokozatosan ellehetetlenült. Az ősszel frissen felvett hallgatókat tavasszal rendre besorozták, az 1917–1918-as tanévre már nem is vettek fel hallgatót.[17] Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása, az októberi őszirózsás forradalom és a Magyar Királyság egyes területeit megszálló csapatok, majd a trianoni békekötés jelentős hatással voltak az erdészeti szakképzésre. Mind a négy szakiskola idegen megszállás alá került, közülük három az elszakított területekre esett.

[15] Lásd Balogh Róbert–Homor Péter–Ásványi Szabolcs–Tóth-Bartos András: *Trianon hatása a magyar erdőgazdálkodásra. Veszteség és átalakulás*. Országos Erdészeti Egyesület, Budapest, 2020. 43. Egy Szatmár vármegyei eset: Balogh Róbert: Kárpát-medencei antropocén történelem: erdők, legelők és társadalom Szatmár vármegye keleti területein 1880–1919. In: Kern Zoltán–Demeter Gábor–Pinke Zsolt–Romhányi Beatrix–Bíró László–Vadas András (szerk.): *Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2021.

[16] Lásd bővebben: Balogh Róbert–Homor Péter–Ásványi Szabolcs–Tóth-Bartos András: I. m. 153–158.

[17] Andrési Pál (szerk.): *Iskola a homokbuckák között.* Ásotthalmi Bedő Albert Alapítvány, Ásotthalom, 2008. 300–301.

A szakiskolákban felhalmozódott tudás azonban megmaradt, csak „áthelyeződött”. A tanári személyzet tagjainak többsége ugyanis magyar állami alkalmazásban és a pedagógiai pályán maradt, a történelmi események következtében azonban karrierjüket a Magyarországon maradt intézményekben folytatták. A források alapján 39 olyan személyt sikerült azonosítani, akik 1918–1927 között a magyarországi erdészeti szakoktatásban alkalmaztak.[18] Közülük 28 erdőmérnök, 10 erdőőr és egy kereskedelmi iskolai végzettségű erdőszámtanácsos volt. Az erdészeti szakoktatást az jellemezte, hogy a tanárnak kirendelt erdőmérnökökből kialakult egy elkötelezett mag, amelyik pályafutásának jelentős részét a szakképzésben töltötte el. Érdemes kiemelni, hogy pályája valamelyik szakaszában 21 fő megfordult Temesváron, ami mutatja – a jobb forrásadottságok figyelembevétele mellett is – a vadászerdei iskola módszertani és pedagógiai központ jellegét. A hároméves erdészeti szakiskola tantervét és alapszabályait is az iskola igazgatója, Török Sándor dolgozta ki tanár kollégáival együttműködve.

1918-ban Kaán Károly – ekkor helyettes államtitkár – és más szakemberek régóta sürgetett javaslatára az erdészeti szakképzés alsó- és középfokúra differenciálódott. A hároméves erdészeti szakiskolát a 135.846/1918. (június 25.) FM számú rendelettel Temesvár-Vadászerdőn szervezték meg. Az új iskolatípus célja olyan műszaki segédszemélyzet képzése volt, amely egyes munkaterületeken tehermentesíteni képes a főiskolát végzett erdőmérnököket, illetve kisebb erdők kezelését önállóan is képes ellátni. Korábban a differenciálásra úgy került sor, hogy a tehetségesebb diákokat orientálták az erdőgazdasági tevékenységek felé, míg a gyengébb teljesítményű diákokat a kifejezetten erdővédelmi és -rendészeti feladatokat ellátó munkaerővé képezték, akiknél a legfőbb pedagógiai cél a megfelelő munkafegyelem

[18] Az életrajzi adatokat a következő forrásokból gyűjtöttük: *Magyarország tiszti cím- és névtára*, *Erdészeti zsebnaptár,* minisztériumi közlönyök, *Budapesti Közlöny*, erdészeti szaksajtó *(Erdészeti Lapok, Az Erdő),* levéltári forrás: MNL OL K 184 1918 A/3, 1919 A/3, 1919 A/4 és 1919 I/7.

kialakítása volt.[19] A minisztériumi vezetők úgy tervezték, hogy itt a régi rendszer alapján felvett, de a háborús részvétel miatt még nem végzett erdőőri szakiskolai tanulók fejezhetik be tanulmányaikat.[20] Vadászerdő csak az első volt a felállítani tervezett 3-5 darab középfokú szakiskola közül,[21] tehát a reform irányítói eredetileg egy egész iskolahálózat kialakításában gondolkodtak. A szakképzettség szintjének nem kedvezett ugyanakkor a reform másik eleme: az erdészeti szakiskola felállításával egy időben a korábban kétéves erdőőri iskolákat egyéves erdőőri és vadőri iskolákká szervezték át. A rövidített idejű és tartalmú oktatás a magánerdő-tulajdonosok igényeit elégítette ki, és az egyébként is tanított vadőri ismeretek megjelentek a tanfolyam nevében.

A földbirtokosok ez irányú igénye megmutatkozott abban is, hogy a háború alatt gróf Festetics Pál biai birtokán a Hubertus Országos Magyar Vadászati Védegylet a Rokkantügyi Hivatallal együttműködve, rehabilitációs (munkaterápiás) céllal háborús rokkant katonák részére vadőri tanfolyamot indított.[22] Feltehetően szakmai okokból a földművelésügyi minisztérium a tanfolyamot átvette, és a háború miatt szünetelő királyhalmi szakiskolában, illetve a Temesvárhoz közeli Hidasligeten szerveztek vadőri rokkanttanfolyamokat. A liptóújvári erdőőri iskola 1918 őszén azonban még a régi kétéves tanulmányi képzési renddel indult meg, eredetileg ezt az iskolát jelölték ki, hogy a háborúból visszatért erdőőr tanulók befejezhessék a tanulmányaikat.

A politikai viszonyok változása miatt mindazonáltal a szakoktatás 1918-ban megkezdett reformja csak korlátozott eredményt érhetett el. A háború és az idegen megszállás a szakiskolai infrastruktúra leépülésével járt, az impériumváltások következtében pedig kettőre csökkent az erdészeti szakiskolák száma a tria-

[19] Roth Gyula: Az alsó erdészeti szakoktatás. *Erdészeti Lapok,* 1905/7. 565–566.; Török Sándor: I. m. 759.

[20] Kollwentz Ödön: Elképzelések az erdészeti szakoktatásról 1919-ben. *Erdészettörténeti Közlemények 6*. Országos Erdészeti Egyesület, Budapest, 1992. 27.

[21] Erdészeti szakiskola. *Vadászlap,* 1918/21. 245.

[22] Festetics Pál: A magyar vadászat bajai. *Nimród,* 1917/12. 165.; Suba János: Az Országos Hadigondozó Hivatal. *Rendvédelem-történeti Füzetek,* 2010/21. 123–139., 130.

noni Magyarországon. A királyhalmi volt az egyetlen az erdőőri és vadőri szakiskolák közül, amely régi székhelyén folytathatta működését. Az itt 1918-ban indított egyéves erdőőri tanfolyam azonban csak 1920-ban vizsgázott. Miután a kétéves erdőőri szakképzés befejezésére eredetileg kijelölt liptóújvári szakiskola csehszlovák megszállás alá került, a Tata-Tóvárosba menekült temesvár-vadászerdei szakiskola pedig az ideiglenes elhelyezés miatt csak korlátozottan fogadhatott diákokat, Királyhalmára maradt a tanulmányait megszakított, háborúból visszatért, illetve a megszállt területekről elmenekült diákok képzése. 1920 során Királyhalmán szervezték a póttanfolyamokat a hadviselt diákok számára, majd az első rendes erdőőri és vadőri tanfolyam is kezdetét vette.[23]

A román megszállás miatt az új tanrendszerű Temesvár-Vadászerdei Erdészeti Szakiskola Magyarországra menekült: a tatai Esterházy-uradalommal, illetve Tata és Tóváros nagyközségek vezetőségével született megegyezés a befogadásáról. Személyzetét és hallgatóit 1919 novemberében helyezték el ideiglenesen Tatán és Tóvároson, három különböző bérelt épületben. Az Esterházy-uradalom lakások mellett erdőket és mezőgazdasági területeket is felajánlott a gyakorlati oktatás céljára,[24] ám ez a megoldás valóban csak átmeneti lehetett.[25] Tatán 1921-ben volt először felvétel, az egyéves erdőőri és vadőri tanfolyam a korábbi terveknek megfelelően indult el, a középfokú oktatást azonban kétévesre csökkentették, az intézményt pedig erdőgazdasági szakiskolává nevezték át.[26] Török Sándor igazgató nem sokkal 1922. április 20-án bekövetkezett halála előtt, Esztergom város felajánlását elfogadva a szakiskoláknak a Duna-parti városban történő elhelyezését javasolta,[27] a költözés végül 1924-ben valósult meg.[28]

[23] Andrési Pál (szerk.): I. m. 303.

[24] Schweighardt Ottó–Hoczek László: 100 éve történt… *Erdészeti Lapok,* 2020/1. 28–31.

[25] Schweighardt Ottó (összeáll.): *Megemlékezés a MEVME-ről.* Vidékfejlesztési Minisztérium, Tata, 2013. 20.

[26] Kollwentz Ödön: Az alsó- és középfokú… I. m. 217.

[27] Schweighardt Ottó–Hoczek László: I. m. 29.

[28] Kollwentz Ödön: Az alsó- és középfokú… I. m. 218.

A liptóújvári szakiskola 1918 decemberében került csehszlovák megszállás alá, Görgényszentimrén 1918. november végén, december első napjaiban történt meg az impériumváltás. Mindkét szakiskola tanári személyzete Magyarországra menekült. Illés Vidor liptóújvári igazgató a csehszlovák csapatok bevonulását követően, 1919-ben még először Vadászerdőre került, ahol igazgatóhelyettesként részt vett a szakiskola Tata-Tóvárosba menekítésében. 1922–1923-ban a tata-tóvárosi szakiskola igazgatója volt, majd nyugdíjba vonult. A Görgényszentimréről menekült igazgató, Krajcsovits Ferenc 1921–1926 között a királyhalmi szakiskola vezetője lett. Szaltzer Lajos liptóújvári segédtanár sorsa viszont tragikus véget ért: a fiatal erdőmérnök menekülését követően Királyhalmán öngyilkosságot követett el. A korabeli megemlékezések szerint „a magyar haza szomorú sorsa feletti kétségbeesésében" döntött így.[29]

A liptóújvári iskolában az impériumváltás után újraindult a tanítás, az elmenekült magyarok helyett – a teljes erdészeti szektorhoz hasonlóan, a szlovák szakemberek hiánya miatt – cseh nemzetiségű tanárok vezetésével. Görgényszentimrén rövid szünetet követően az oktatás román fennhatóság alatt, román nyelven folytatódott.

A megmaradt királyhalmi szakiskolában az infrastruktúra a háború következtében leromlott, míg Tata-Tóvárosban nem lehetett megteremteni a működéshez szükséges feltételeket, így például megfelelő tanulmányi erdő csak az Esztergomba költözés után állt a gyakorlati oktatás rendelkezésére. A lecsökkentett idejű és tartalmú erdőőri és vadőri tanfolyam önmagában visszarendeződést jelentett a korszerű ismeretek és szemlélet átadásában, a magasabb szintű ismeretek oktatására alapított erdészeti szakiskola az impériumváltás és a menekülés következtében nem láthatta el teljesen a feladatát. Nem maradhatott fent az erdőtípusok szerinti tagozódás sem, igaz, az erdők nagy részének elvesztésével erre nem is volt többé szükség.

Az alsófokú tanfolyamok a korlátozott tananyag miatt inkább visszalépést jelentettek. Az 1918-ban alapított középfokú erdé-

[29] Halálozások. *Erdészeti Lapok,* 1920/3–4. 86.

szeti szakiskola tantervében is megjelent az erdőművelésben bekövetkezett szemléletbeli változás, ám a kényszerű menekülés és a vesztes háború, majd a Trianon okozta általános gazdasági nehézségek és az erdőgazdaságba is begyűrűző munkaerő-piaci válság miatt a középfokú képzés nem volt hosszú életű, az 1920-as évek végén beszüntették. A Vadászerdőről Tata-Tóvárosba, majd Esztergomba került tanárok közül Tóber Samu és Katona István jelentős szerepet játszottak az erdészeti szakiskola tankönyveinek megírásában: a megjelent hét kötetből ötöt ők jegyeznek.[30] Tóber Samu szakiskolai tanár 1926-ban, Esztergomban kiadott *Erdőművelés*ének második, az *Erdészeti talajtan alapfogalmai* című része kapcsán az utókor recenzense is a gyakorlatias, a releváns megfigyeléseket hasznosító, ugyanakkor elméletileg is korszerű szemléletmódot emelte ki.[31] A Selmecbányáról Sopronba került Erdészeti Kísérleti Állomás révén 1923-tól újra erőre kapó erdészeti kutatásokban egyre nagyobb szerepet játszott a hazai lombos erdők felújítása magról, illetve az ehhez szükséges módszerek kikísérletezése. Ez a korábban már tárgyalt sarjerdők kiváltását célozta. Kísérleteztek a tarvágást kiváltó módszerekkel (szálalás) is.[32] A magról felújítás és a szálalás előnyben részesítése Balás Emil 1924–1928 közötti szakiskolaigazgató által írt *Erdőművelés IV.* tankönyve révén a szakiskolai tananyagban is megjelent. A középfokú erdőgazdasági szakiskolát ugyan megszüntették, de ezek a korszerű ismereteket tartalmazó tankönyvek elterjedtek, és használatban maradtak az alsóbb fokú erdészeti szakoktatásban. Hatásuk megjelent az Esztergomban és Királyhalmán végzett erdőőrök tájszemléletében is.

Az akkor már két évszázada Selmecbányán működő Bányászati és Erdészeti Főiskola történetének zaklatott periódusa már az első világháború alatt megkezdődött, miután az akkor zajló felsőoktatási reform miatt kérdésessé vált a sorsa. A főisko-

[30] Firbás Oszkár: I. m. 537–538.

[31] Járó Zoltán: A termőhelykutatás fejlődése. *Az Erdő,* 1972/21. 519.

[32] Király Pál: Erdészettudomány. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században.* IV. kötet. *Tudomány.* Babits Kiadó, Szekszárd, 1999. 598.

la csehszlovák megszállás miatt 1918–1919 fordulóján Sopronba kényszerült,[33] ám rövidesen az ideiglenes székhely hovatartozása is évekre bizonytalanná vált, mivel a várost és környékét a párizsi békekonferencia Ausztriának ítélte. Az 1921. decemberi soproni népszavazást követően aztán a főiskola új épületet kapott, felszerelésére a kormányzat komoly összegeket áldozott, így a menekült intézmény helyzete 1922-re megszilárdult. A Kaán Károly fémjelezte és jogszabályokban is testet öltő – alább tárgyalandó – új erdészeti gondolatok 1922–1923-ban számos új tanszék létrehozásával jelentek meg a felsőfokú oktatásban. Az erdőgazdasági politikai tanszék megalakulásával megvalósult a jogi és a közgazdasági ismeretek erdészeti kérdésekre specializált oktatása. Több fontos erdészeti szakterület, az erdei szállítástan, a fatechnológia és az erdővédelem is saját tanszéket kapott.[34]

A másodlagos természet Trianon után

A 20. század elején a Magyar Királyság erdőségei 7,3 millió hektárt, az ország területének 25,8%-át foglalták el. Az erdőterületből az állami tulajdonú erdők 15,2%-ot, az egyéb tulajdonjogú, államilag felügyelt erdők 49,3%-ot, illetve a magánerdők 35,5%-ot tettek ki.[35] A trianoni döntéssel nemcsak Magyarország területének kétharmada, hanem az erdők 84,1%-a is az új határokon kívülre került, és az erdőterület 1 174 554 hektárra, az erdősültség 12,6%-ra csökkent.[36] Trianon a professzionális – a működési elveket és eljárásokat továbbadó és egyben az egyének és csoportok társadalmi státuszára ható – iskolai képzési

[33] A selmecbányai főiskolán az oktatást 1918. december közepén függesztették fel, az új székhelyen a tanítás 1919. április 28-án indult. Lásd bővebben Balogh Róbert–Homor Péter–Ásványi Szabolcs–Tóth-Bartos András: I. m. 153–163.

[34] Lásd bővebben Balogh Róbert–Homor Péter–Ásványi Szabolcs–Tóth-Bartos András: I. m. 173–188.

[35] Bedő Albert 1896-os adatai nyomán Kolossváry Szabolcsné: A magyar erdőgazdaság történelmi fejlődése. In: Uő: *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 56.

[36] Kaán Károly: *Erdőgazdaság-politikai kérdések.* Röttig-Romwalter Nyomda, Sopron, 1923. 4.

rendszereket is hasonló mértékben érintette. Trianon faellátásra gyakorolt hatása, a tájátalakító tevékenységgel kapcsolatos távlati elképzelések változása és ezen belül – az 1919. február 2. óta helyettes államtitkári poszton, majd az erdő- és faügyek országos kormánybiztosaként, később pedig ismét helyettes államtitkárként dolgozó Kaán Károly tevékenysége nyomán – az erdőgazdaságban lezajlott paradigmaváltás, valamint az erdészeti szakoktatás sok tekintetben összefonódó problémák voltak. Szőllősy Zoltán, a kor egyik jelentős agrárstatisztikusa első, 1925-ös erdőgazdasági tárgyú tanulmányának az volt a kiindulópontja, hogy az erdőterületek mintegy 85%-ának elvesztése három szempontból volt jelentős veszteség. Egyrészt megszűnt az ellátás háttere, másrészt elveszett az export lehetősége, harmadrészt pedig a trianoni határokon belüli erdők nemcsak területileg elégtelenek, de „nagyrészben mezőgazdasági birtokok közé beékelt kisebb erdőbirtokokból állanak, amelyek közül aránylag sok a már kihasznált erdő és elég sok az utóbbi években betelepített fiatalos erdő is”.[37]

Az erdőterület arányán kívül annak tulajdonjogi megoszlása is drasztikusan megváltozott, és ez kihatott az erdőgazdálkodás útján alakított területek ökológiai jellemzőire is. Az ország erdeinek mindössze 5,4%-a volt állami erdő, miközben 45,4%-a magánerdő, a többi egyéb tulajdonjogi kategóriák között oszlott meg. Az erdőgazdálkodást tehát a korábbinál is jóval nagyobb mértékű magánerdő-tulajdon jellemezte.[38] Szőllősy Zoltán 1926-ban megjelent cikkében a birtokviszonyokkal, a megmaradt erdőterületek kapcsolatával és az ebből következő kockázatokkal foglalkozott.[39] Szerinte ebben a tekintetben 1918 és 1925 között

[37] Lásd Lesenyi Ferenc: A magyar erdőgazdaság. *Erdészeti Kísérletek,* 1927/3–4. 113. Lesenyi Ferenc (1887–1962) erdőmérnök, 1923–1959 között a soproni erdészeti főiskola és utódintézményeinek tanára, gazdasági erdészetpolitikai kérdésekben Kaán Károly szakmai örökségének folytatója volt.

[38] Az adat 1934-re vonatkozik, lásd Kolossváry Szabolcsné: A magyar erdőgazdaság történelmi fejlődése. In: Uő: *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 64.

[39] Szőllősy Zoltán: Az erdőterületek megoszlása birtoknagyság csoportok és a tulajdonjogcímek szerint az 1925. év elején. *Magyar Statisztikai Szemle,* 1926/3. 148–154.

egy viszonylag gyors változás zajlott le, amely során 5%-kal csökkent a 100 katasztrális holdon felüli birtokok súlya az összes erdőterületen belül. Ő is világosan látta, hogy ez nem jelenti azt, hogy megszűnt a nagybirtok dominanciája: az erdőségek 63,9%-a továbbra is a nagybirtok része volt. Szőllősy is világosan kimutatta, hogy az átlagok jelentős regionális különbségeket fedtek el. Az akkori Jász-Nagykun-Szolnok, Vas, Győr-Moson-Pozsony és Baranya vármegyékben az erdők kevesebb mint 50%-a volt nagybirtok része. Az egyébként kevés erdővel rendelkező Békés és Csongrád megyében, valamint Csanád-Arad-Torontál átmenetileg egyesített megyében és a szintén egyesített Bereg-Ung megyében a nagybirtok 85–95%-os részesedéssel volt jelen. Szőllősy összefoglalója azt is kiemelte, hogy a birtoknagysággal nőtt az erdővel borított területek aránya. Az Esterházy hercegi uradalomnak például több mint 40%-a erdő volt, az alföldi nagybirtokokon azonban ez az arány csak 12,2% volt.

Ezt azt jelzi, hogy alföldi területeken sok erdőbe ékelt terület lehetett, ahol nem lehetett igazán jelentős erdőgazdasági művelést folytatni. A sok szempontból kiemelkedő Esterházy-birtok ugyanakkor hitbizomány státusszal bírt, vagyis nem lehetett korlátlanul eladni. A nagybirtokokon fekvő erdőségek 61,4%-a korlátolt forgalmú volt. Ez kedvezőnek számított, hiszen ebben a jogi helyzetben csak a hosszú távra berendezkedő erdőgazdaságnak volt értelme. Ennek megfelelően a korlátolt forgalmú birtokok 28%-a, míg a szabad forgalmúaknak csak 15%-a volt erdővel borítva. Általában is érvényes megállapítás maradt, hogy az állami ellenőrzéshez kötött erdőtulajdon nagyobb eséllyel maradt erdő, még akkor is, ha figyelembe vesszük az erdő fogalmának bevezetőben említett sokszínűségét. Lesenyi Ferenc 1936-ban arra is rámutatott, hogy miközben a korlátolt forgalmú és állami tulajdonban lévő erdők állapota erdőgazdasági szempontból jobb volt ugyan a szabad forgalmú területeknél, ideális helyzetről egyik esetben sem lehetett beszélni.[40]

[40] Lesenyi Ferenc: *A magyar erdőgazdaság története és mai helyzete*. Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomda, Budapest, 1936. 22–23.

Az 1920-as évek elején erdőművelési és egyben ökológiai szempontból is problémát jelentett két olyan jelenség is, amelyek nem voltak új keletűek, de súlyuk nőtt. Kaán Károly írásaiban többször hangsúlyozta, hogy túlságosan megnövekedett a sarjerdő aránya és a tarvágás gyakorlata.[41] Az előbbi összességében alacsonyabb értékű erdei faáru cikkeket eredményezett, míg az utóbbi nyomán a talajminőség romlása és a legeltetés megindulása jelentett hosszú távú értékvesztést.

Abban az időszakban, amikor jelentős részben Kaán Károly határozta meg a magyarországi erdészeti politikát, vagyis 1916 és 1924 között, az igazgatás igyekezett reagálni mind a tulajdonviszonyokból, mind az erdőművelési gyakorlatokból eredő problémákra. Kaán Károly igazgatási tevékenységének egyik legfontosabb és időtálló eredményeként születtek meg azok a kormányrendeletek, amelyek az erdőkben zajló fakihasználást, valamint a használati mód változtatását minden esetben hatósági engedélyhez kötötték.[42] A 3.296/1918. ME számú rendelet 2. §-a szerint: „E rendelet életbelépése után csak a hatóság hozzájárulásával szabad erdőben (1. §. 1. bekezdés) fakihasználást foganatosítani akkor is, ha az erdő tulajdonosa vagy tényleges birtokosa nem ruházza ugyan át az erdő kihasználásának jogát, hanem a fakihasználást saját házi vagy gazdasági szükségletének a 3. §-ban említett mértéken túl kívánja foganatosítani, vagy az általa kitermelt faanyagot szándékozik átruházni.”

Ez a rendelet nem egyszerűen a háborús és háború utáni rendkívüli anyaghiányt kívánta ellensúlyozni, hanem szemléletbeli váltást tükrözött, amelynek értelmében az államnak joga van arra, hogy a létfontosságú nyersanyagok kitermelését fenntartható keretek között tartsa, függetlenül a tulajdoni formától és attól is, hogy a kitermelésből ki húz hasznot. Már a kortárs Lesenyi is azon a véleményen volt, hogy ez a rendelet bizonyult az 1918–1919-ben átmenetinek szánt gazdasági rendelkezések

[41] Kaán Károly: Sarjerdő-veszedelem. *Erdészeti Lapok,* 1922/3–4. 55–63.

[42] Az erdőkre vonatkozó jogszabályok kiegészítéséről szóló 3.296/1918. (július 25.) ME számú rendelet és az annak végrehajtásáról szóló 143.800/1918. (július 25.) FM számú rendelet, valamint az előbbi módosításáról szóló 6.201/1918. (december 3.) ME számú rendelet.

közül a legtartósabbnak,[43] s Kaán nemzetgazdaságra vonatkozó koncepciójának egyik fontos támaszát jelentette.[44] A trianoni Magyarországon az erdészet újjászervezésére az 1923. évi XVII. törvénycikk, az erdészeti közigazgatásról szóló jogszabály alapján felállított erdőigazgatóságokkal került sor. Az erdőigazgatóságok és az alájuk tartozó erdőhivatalok létrehozásával összevonták a korábban egymás mellett működő állami erdőfelügyelőségeket, a járási erdőgondnokságokat és az erdészeti hivatalokat. Ez az igazgatási rendszer tette volna lehetővé az 1918 előttinél kiterjedtebb állami ellenőrzést.

Trianon után Magyarország erdőgazdálkodásában kihívást jelentett az is, hogy korábban erdőgazdasági szempontból csak kevéssé jelentősnek tekintett területekre kellett kidolgozni a művelés alapelveit.[45] A korszak erdészeinek fő feladata a rosszul vagy egyáltalán nem kezelt, sokszor csak vadászatra használt erdők helyreállítása, feltárása, valamint a kezelés üzemesítése lett. Részben Kaán hatása, részben a minden téren anyaghiánnyal küzdő háborús gazdaság következménye, hogy a világháborút követő fejlesztések révén jelentősen bővült az erdei vasutak hálózata, 1918 és 1927 között újabb 70 km épült.[46] A trianoni területen belül 1927-re így 150 km gépüzemű és 40 km ló vontatta erdei vasút üzemelt, s ezenfelül még voltak olyan iparvasutak, amelyek az erdészet céljain kívül más iparágakat is kiszolgáltak.[47] Az erdei vasutak építése formálója és tükre a helyi és országos szintű gazdasági és igazgatási megfontolások közötti kapcsolatnak is.

[43] Lesenyi Ferenc: I. m. 138.

[44] Lásd Kaán Károly: Az erdőpusztítás közgazdasági következményei. *Erdészeti Lapok,* 1920/7–8. 141–151.; Kaán Károly: Eddigi erdőgazdasági politikánk. *Erdészeti Lapok,* 1920/3–4. 41–79.; Kaán Károly: Erdőgazdasági problémák. *Erdészeti Lapok,* 1923/1. 2–19.; Kaán Károly: Jövő erdőgazdasági politikánk feladatai. *Erdészeti Lapok,* 1920/5–6. 97–125.

[45] Balogh Róbert: Az Országos Erdészeti Egyesület története a 19–20. században. Közösség, érdekképviselet és az erdőkről alkotott elképzelések a modernitás korában. In: Sárvári János (szerk.): *Almanach.* Országos Erdészeti Egyesület, Budapest, 2017. I. kötet. 73.

[46] A háború előtt a kincstári erdőkben 320 km, 1918-ban az összes erdőben 1600 km géperejű erdei vasút működött a Magyar Királyság területén.

[47] Lesenyi Ferenc: I. m. 97–159.

Erre jó példa Debrecen esete.[48] A román megszállás tíz hónapja komoly anyagi terhet jelentett a városnak. A megszállás időszaka a fizikai erőszak és a rekvirálások árnyékában telt. A következmények közül az egyik legsúlyosabb az volt, hogy a megszállás elvágta a várost az ország többi részétől is, így Máramaros megyéből sem érkezhetett szállítmány.[49] A drámai helyzetre válaszul a város újabb vasútvonalak építésébe fogott, ami komoly anyagi áldozatokkal járt. 1919-ben engedélyek nélkül is tovább építették a déli irányba haladó halápi szakaszt, újabb erdőterületeket téve így gyorsan elérhetővé. Az utólagos engedélyezés szövege nemcsak az elsietett kivitelezésből adódó veszélyekre mutatott rá, de arra is, hogy egyetlen, akkor már harmincnyolc éves mozdony állt rendelkezésre, s a vonalon azonnal cserélni kellett volna a talpfákat. A város 1920-ban jelentős kölcsön felvételére kényszerült a vasútépítéshez. Ekkor már az erdei vasút nemcsak a hidegtől volt hivatott megmenteni Debrecent, de részben az éhezéstől is. Az új halápi vonalon termény- és zöldségszállításra is szólt az engedély. Ez egyben azt is jelentette, hogy a háború utáni években az erdei vasútvonal és a vonal menti területek kapcsolata is átformálódott. Az erdei vasút több lett, mint a kitermelt faanyag szállítására alkalmas eszköz. A nagy múltú s egymással szomszédos területeket birtokló Várady-Szabó és Reviczky családok mint környékbeli birtokosok és a város között 1920-ban létrejött szerződés értelmében a tulajdonosok nemcsak átengedték területüket az épülő vasútvonal számára, de jelentős részben fizették is az építési költségeket, cserébe azért, hogy tanyáik terményeit a vasúton szállíthassák Debrecenbe. A menetrendet a gazdálkodó családok kifejezetten a tej piacra jutásához kívánták igazítani.[50]

[48] Balogh Róbert: Város, fa és modernitás Debrecenben 1880–1920. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv. X–XI. 2015–2016*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2017. 33–70.

[49] Kerepeszki Róbert: Rettenetes rablás. Román megszállás a Tiszántúlon. *Rubicon,* 2011/5. 36–42. Veress Géza: A román megszállás és az ellenforradalmi korszak első évtizede (1919–1931). In: Tokody Gyula (szerk.): *Debrecen története, 1919–1944*. IV. kötet. Debrecen Megyei Városi Tanács V. B., Debrecen, 1986. 165–234.

[50] MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára IV. B. 1406/b. Debrecen Város Polgármesteri Hivatalának iratai, Általános közigazgatási iratok. 495. d.

A Reviczky család tulajdonában levő, Reviczky József húgáról elnevezett Melánia-tanyán, amely Nyírmártonfalva közelében feküdt, a vasútvonalnak köszönhetően szeszgyár is létesült az 1920-as években. 1923-tól megindult a személyszállítás is.[51]

Debrecen 1920 körüli erdőgazdálkodása két további szempontból is fontos. Egyrészt a város üzemtervének kidolgozásában és végrehajtásában főszerepet játszottak az Erdélyből menekült erdőmérnökök, főként Bodor Gyula, Kovássy Kálmán és Balázs Emil.[52] Másrészt a város, illetve a debreceniek állattartása még ekkor is jelentős mértékben támaszkodott a Hortobágy mellett a majdnem az új román határig nyúló erdőkre. Kaán Károly ezt a rendszert a város körüli erdők leromlásáért és az erdők telepítése érdekében létrehozott úgynevezett vákáncsosok, vagyis az erdőterületeken belül élő erdei munkások ellentmondásos hatása miatt is kárhoztatta.[53]

Trianon a magyarországi másodlagos természet formálódása szempontjából egyrészt a 19. század utolsó harmadában kialakult intézményrendszer folytonosságát, másrészt azonban az állami jelenlét erősödését és a környezetátalakítási ambíciók felfutását hozta. Az erdészet területén az úgynevezett alföldfásítási program 1919 és 1925 közötti története nyomán mindhárom aspektus megfigyelhető. Az alföld fásításának ötlete már a bánsági határőrvidék erdőgazdálkodása során, az 1740-es években felmerült az akkori birodalmi adminisztrációban. A Deliblati-homokpuszta erdősítése, illetve újraerdősítése a 18–19. század egyik legnagyobb tájkép-átalakítási sikere és referenciapontja volt. Az áttörést azonban az 1852-es, Magyarországon csak néhány évig hatályos úgynevezett osztrák erdőtörvény véderdőkre és kopárfásításokra vonatkozó részei hoztak. Ezek ugyanis bekerültek az 1879-es erdőtörvénybe, s ennek nyomán kialakult az állam által részben finanszírozott (voltaképpen jutalmazott)

[51] Szemerédy Miklós: *A Gut-Keled nemzetség és a Guti erdő.* Nyírségi Erdészeti Rt., Debrecen, 2005. 126.

[52] Balogh Róbert–Homor Péter–Ásványi Szabolcs–Tóth-Bartos András: I. m. 243–265.

[53] Kaán Károly: *A magyar Alföld. Gazdaságpolitikai tanulmány.* Budapest, 1927. 281. Lásd még Kovássy Kálmán: Debrecen sz. kir. város erdőgazdasága. Befejező közlemény. *Erdészeti Lapok,* 1929/10. 329–334.

erdősítés rendszere. Ebben a törvényi és igazgatási keretben az anyagi eszközök és a felajánlott birtokok száma voltak a korlátozó tényezők. Eközben a természettudományi hatások végiggondolása is lendületet kapott. Az úttörő ez ügyben valószínűleg Tóth Mike Mihály, a kalocsai piarista gimnázium polihisztor tanára volt, aki 1878-ban *A magyar síkság jövője* címmel írt egy füzetet. A professzionális természettudósok közül Sávoly Ferenc 1909-re jutott addig, hogy rendszerezte agrármeteorológiai megfigyeléseit, amelyeket egyébként a delibláti területtől nem messze, Versecen szerzett. Amint Oroszi Sándor az alföldfásításra vonatkozó kismonográfiájában bemutatta, a századforduló utáni években az agrárius folyóiratban, a *Köztelek*ben is egyre markánsabban jelent meg a téma, illetve egyre több egyesület szólalt fel egy nagyszabású alföldfásítási program érdekében.[54] Így Kaán Károly 1919-ben nem alapok nélkül kezdett szervezőmunkába a program megvalósítása érdekében, amely például Kecskemét városban egyből önkéntes felajánlkozóra is talált. A törvényjavaslattal kapcsolatos ellenvetéseket áttekintve Oroszi azonban felhívja a figyelmet arra is, hogy a kortársak tartottak attól, hogy a fásítás túl nagy mértékben korlátozza majd a magántulajdont. Itt is megmutatkozott tehát, hogy Kaán közjóval kapcsolatos nézeteit a kortársak egy befolyásos része túlzónak tartotta.

Ugyanakkor ennél többről is szó volt. Az alföldfásítás 1923-ra törvényi keretet kapó programjában Kaán – korát megelőző – gondolati újítása körvonalazódott: az állami beruházások nemzetgazdasági szerepét és a tudatos tájátalakító tevékenység nyomán beálló ökológiai változások kölcsönhatását szerves egészként szemlélte, s ezek tervezésében látta a kulcsot ahhoz, hogy az új keretek – a szó 21. századi értelmében – fenntarthatóvá váljanak, s egyben fordulat álljon be az életminőségben is. Ahogy Kaán írta: „Más lesz a vidék klímája, ha kisebb-nagyobb erdőfoltok, mint megannyi szivacstömlők lassan párologtatják el azt a légköri nedvességet, mely az erdőtlen vidéken olyan gyorsan felszikkad […] A most vázoltak ismerete után nem nehéz bizonyí-

[54] Oroszi Sándor: Az alföldfásítás a két világháború között Magyarországon. *Erdészettörténeti Közlemények 1.* Országos Erdészeti Egyesület, Budapest, 1990.

tanom, hogy az alföldi erdő telepítésére irányuló nagyszabású akciónktól mi igen jelentős közegészségi és közgazdasági eredményeket remélünk […] Mindezek a munkák mindenesetre a legjobb irányú és olyan törekvések, amelyek közgazdasági életünk valamelyes konszolidációját elősegíteni kívánják."[55]

Ahogy az alföldfásítási program sem csak a pamfletek szintjén indult el 1919-ben, az erdőtelepítések általában véve is rögtön a háború után jelentősek voltak: 1919-ben 10 849 kataszteri hold, 1920-ban 12 138 kataszteri hold, 1921-ben 21 039 kataszteri hold és 1922-ben 21 475 kataszteri hold. 1928 elején már az is látszott, hogy a trend kitartott: 1919 és 1926 közötti években az erdősített területek nagysága az összes erdőterület 1 és 2,3%-a között mozgott. Ezek az arányok jelentősen meghaladták az 1910-es években elért eredményeket. Az erőfeszítések gyümölcseként a trianoni területen nyolc év alatt 0,8%-kal nőtt az erdővel borított terület aránya.[56]

Következtetések

A Magyarországon jelenleg látható másodlagos természet alapjaiban a 19. század második felében alakult ki. Habár az ármentesítés, lecsapolás és vízelvezetés infrastruktúrája, valamint az ennek nyomában járó drasztikus tájkép-átalakulás az erdőkben folytatott tevékenységeknél jobban ismert, az erdészet professzionalizációjának is kulcsfontosságú tájbeli-ökológiai hatása volt: az üzemtervi gondolkodás és a korszerűnek számító erdőművelési módszerek országos alkalmazása bizonyos esetekben teljes fajcserét, de legalábbis a társulások megváltozását jelentette. Az aljnövényzet szinte minden esetben gyérebb lett. Ezzel egy időben a másodlagos természet infrastrukturális elemei is egyre markánsabban jelentek meg a tájban: az erdőgazdaság kiszolgálására vasutak, erdészeti utak, csúszdapályák és

[55] Kaán Károly: Az erdőpusztítás… I. m. 141–151.

[56] Bartha Dénes–Oroszi Sándor: Az alföldfásítási programok története, különös tekintettel a természetvédelem kérdéskörére. *Erdészettörténeti Közlemények 60.* Országos Erdészeti Egyesület, Budapest, 2003. 34–63.

a tutajos úsztatást kiszolgáló vízművek, valamint épületek, így például erdőőri lakok létesültek.

Az 1919 előtt viszonyok kapcsán hangsúlyoztuk az erdészeti szabályozásban 1879-ben kanonizált két jogi kategória (a kötött forgalmú és a magánerdő) közvetlen, gazdálkodásban jelentkező hatásait. Rámutattunk a kategóriák közötti különbség nyomán differenciált képzettség jelentőségére is. Arra is felhívtuk a figyelmet, hogy a 19–20. század fordulóján Horváth Sándor és Kaán Károly által az erdőgazdaság strukturális problémáira kínált megoldás lényege az állami szerepvállalás növelésében volt. Ezen jogi gondolkodás eredményeként a különböző jogi státusú erdők 1898 és 1919 között egyre hasonlóbbá váltak, vagyis szűkült a különböző jogi keretek között művelt erdők képe közötti szakadék.

Rámutattunk a szakoktatás változásának az 1920 utáni másodlagos természetre gyakorolt hatására, különösen két jelenségre. Noha szakképzett erdőőröket elsősorban állami erdőkben alkalmaztak, az intézményesülő szakoktatás hatása az 1920-as években az addig kevéssé jelentős erdőterületek intenzívebb feltárása nyomán kiemelten jelentős magán- és hitbizományi erdőkben is megjelentek. Ez azzal is járt, hogy az erdőgazdasági gondolkodás korabeli elveit az erdőben tevékenykedők egyre szélesebb köre vallotta, illetve kérte számon a helyi lakosságon. Másrészt, habár az erdészeti szakiskolák tananyagában már az első világháború előtti években is feltűnt, a háború után nagyobb súlyt kapott az erdőérték-számítás. Ez az eltolódás az intenzívebb gazdálkodás szándékát jelzi. Világos tehát, hogy az erdészeti szakoktatás reformjára nemcsak a Kaán Károly által képviselt erdészetpolitikai reformokkal egy időben, de azzal összefüggésben került sor 1918–1920 között. Ez a reform azonban a történelmi események miatt felemás eredményt hozott. Az egyéves erdőőri és vadőri tanfolyam bevezetése visszalépésnek tekinthető, a korszerű szemléletet és tananyagot biztosító erdőgazdasági szakiskola pedig rövid életűnek bizonyult. Az erdészeti szakoktatásban a stabilizáció jóval később következik be, azt csak 1935-től, a második erdőtörvény rendelkezéseitől számíthatjuk.

Habár összességében a tanulmány – például a fahiányt és a faimport nehézségeit ezúttal figyelmen kívül hagyó – látószögéből a folytonosságok jobban kivehetőek voltak, kiemeltünk az első világháború során vagy miatt bekövetkezett töréseket is. Ezek közé tartozik a szakiskolai tanulók hadba vonulása, majd a háborús összeomlást követően az iskolák és szakemberek menekülése, amelynek során lényegében a teljes tanári kar a trianoni Magyarországra került. Fontos új fejlemény volt a hadirokkantak foglalkoztatása is, ami egyrészt megélhetést biztosított számukra, ugyanakkor csökkentette a munkaerő költségét, különösen a magánbirtokosok szempontjából. Mégis, a Trianon után az új határok közé menekült erdőmérnököknek és szakiskoláknak köszönhetően az erdészeti szaktudás kisebb veszteséget szenvedett, mint az erdőgazdaság anyagi oldala. A két világháború közötti magyar erdőgazdaság számára a szakmai tudás és humánerőforrás rendelkezésre állt, az anyagi háttér viszont bizonytalan volt.

Az első világháborús összeomlás és Trianon után sok tekintetben egy már korábban megindult átalakítás folytatódott, amely magában foglalta az erdőművelés módjainak megújítását, az erdei vasutak építésének fokozását és az alföldfásítást is. Ez utóbbi az Alföld egyes területeinek klimatikus-ökológiai átformálása mellett az erdészek elhelyezkedését is támogatta. Összességében az állami szerepvállalás, az üzemszerű működés szorosabb ellenőrzése és az erdőtelepítés – kiemelten az alföldfásítás – jelentősége nyomán az új határok között megnövekedett. Az intenzív gazdálkodásba vonással az erdők az emberi tevékenység nyomán létrejött másodlagos természetes élőhelyekké alakultak.

Az első világháború utáni határváltozások természetesen nem csak a magyarországi másodlagos természet történetére hatottak. Az utódállamok és Magyarország viszonyából, valamint a belpolitikai konfliktusokból, például a földreformprogramokból következő hatások áttekintése és rendszerezése azonban további kutatás tárgya kell hogy legyen.

Múltunk 2021/2 | 101–139

KORMÁNY ÁKOS

A munkás természetjárók és a polgári világ kapcsolata a Horthy-korszakban

A 19. század második felében nagy hatású változások történtek a magyar társadalomban. A feudális rendszer felbomlásával az emberek mindennapi életének koordinálása egyre jobban elszakadt az egyház és a mezőgazdasági munkálatok által diktált ritmustól. A fejlődő pénzgazdaság, az alkalmazotti jogviszonyban végzett munka és az állami szabályozás megteremtette a szabadidő intézményét, miközben a gyorsan fejlődő ipar növekvő munkaerő-szükségletének kielégítése folytán egy új társadalmi réteg alakult ki.[1] A munkásosztály a kezdetektől fogva határozott elképzelésekkel lépett fel a politikát, a gazdaságot és a társadalmat érintő kérdésekben, de egyre hangsúlyosabban jelentek meg a művelődési, kulturális vagy éppen az egészségügyi igényeik. Ezek kielégítésére számos lehetőség kínálkozott. A munkások eljárhattak olvasókörökbe, segíthették a szakszervezetek munkáját vagy akár a természet felfedezésében is részt vehettek.

Tanulmányomban a magyarországi munkásság természetjáró mozgalmát szeretném bemutatni a két világháború közötti időszakban. Elsősorban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a polgári kultúra elemei hogyan és milyen mértékben épültek be vagy gyakoroltak hatást a munkás turistákra. Miben hasonlítottak és miben tértek el egymástól? Ahol eltérés mutatkozott, ott

[1] Lásd Rézler Gyula: *A magyar nagyipari munkásosztály kialakulása, 1867–1914*. Rekord, Budapest, 1938.

a munkásság miért és mennyiben más kulturális tartalommal töltötte meg azt? Továbbá ezek az új gyakorlatok hogyan, milyen mértékben és módokon járultak hozzá saját ön- és osztálytudatuk kialakulásához? E kérdések megtárgyalása kapcsán pedig abba is betekintést nyerhetünk, hogyan voltak képesek sikeresen megőrizni baloldali értékeiket, egyúttal integrálódni egy polgári rendszerbe.

A természet közelségének élményét számos egyesület népszerűsítette a munkások körében, sőt nemritkán az egyesületi kereteken túlmenően különböző társaságok önerőből szervezték meg kirándulásaikat. Ezért a mozgalom teljes átfogó vizsgálata szinte lehetetlen vállalkozás lenne. Így került kiválasztásra a Természetbarátok Turista Egyesülete (TTE), amely saját sajtójával, politikai reprezentációjával, számarányával és fizikai alkotásai tekintetében minden kétséget kizáróan a mozgalom irányítójának tekinthető.[2] Ráadásul az egész mozgalmat kényszerűségből csak a TTE szemén keresztül lehet látni és láttatni, mert az ő anyagaikat leszámítva csupán nagyon kevés, töredékes levéltári forrás maradt az utókorra.

Fontos azonban még tisztázni néhány olyan fogalom jelentését, amelyek következetesen felmerülnek a továbbiakban, ám mögöttes tartalmuk pontos definíciót kíván.

A *munkás* szó és az ehhez mind értelmében, mind a gyakorlatban kapcsolódó munkásmozgalom, munkáskultúra a rendszerváltás óta politikailag terhelt és igencsak átértelmezett fogalmakká váltak, vagyis tulajdonképpen a kommunista-szocialista

[2] 1928-ban, az egyesület fénykorában a hivatalos tagjainak száma országosan elérte a 3447 főt. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 680. f. Munkás kulturális és sportegyesületek. 1. á. Természetbarátok Turista Egyesülete. 2. ő. e. 23. Összehasonlító adatokra 1932-ben bukkanhatunk, ekkor 2843 taggal a második legnagyobb szervezet volt a polgári Magyar Turista Egyesület (MTE) mögött. Stiassny József (összeáll.): *Turisták és weekendezők zsebkönyve*: *a turistamenedékházak, strandfürdők és csónakházak adataival*. Budapest, 1932. 10. Tárgyalt korszakunk vége felé, 1939-ben pedig 1765 fős taglétszámával országos szinten is a harmadik, miközben nagyságrendileg nagyobb bármely más munkásturista-szervezetnél. Jellinek János: *A magyar természetjárás története*. Budapesti Turista Egyesület Kiadása, Budapest, 1939. 66–67.

tradíció ápolásaként kezdték el kezelni.[3] Holott valójában sokkal szélesebb társadalmi kategóriát jelöl, semmint az pusztán pártpolitikai vagy világnézeti kategóriákkal megfeleltethető lenne. Definíciója leginkább a megközelítés nézőpontjától függ. Ebből adódóan én a *munkás* szón olyan egyént értek, aki foglalkozásától és alkalmazotti jogviszonyának típusától függetlenül aktív résztvevője a baloldali munkásmozgalomnak, és így az akkori rendszerben ellenzékinek tekinthető.

A másik magyarázatra szoruló fogalom a *természetjárás*. Napjainkban ez a kifejezés összemosódott a *kirándulással,* de a két világháború között még igen ellentétes tartalommal voltak felruházva. A természetjárás olyan összetett szabadidős tevékenység, amelynek lényege a haladással járó, hosszabb távú, tervszerű, önerejű mozgás a természetben a testi-lelki felüdülés szolgálatában.[4] Míg a *kiránduló* szón inkább csak a természetet alkalmi jelleggel felkereső, szűk területen mozgó, sok esetben passzívan felüdülő embert vagy kisebb csoportot értünk.[5] Ez utóbbi kategória a Horthy-korszak során egyre inkább a feleslegesen hangoskodók, szemetelők, a természet értékeit nem megbecsülők képével forrt össze.[6]

A szervezeti alapok létrejötte

A testkultúrával együtt járó egészségápolás nem tartozott a kibontakozó munkásmozgalom legfontosabb kérdései közé, de kezdetektől fogva a látókörükben volt. Ezt bizonyítja, hogy már a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) 1890-es elvi nyilatkozata így fogalmazott: „A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tulajdonképpeni programja tehát a proletárságot szervezni,

[3] Pethő László: A rendszerváltás óta folyó munkáskutatások néhány eredményéről. In: Horváth Sándor–Pethő László–Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet–munkásantropológia. Tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. 195.

[4] Neidenbach Ákos–Pusztay Sándor (szerk.): *Magyar hegyisport és turista enciklopédia*. Kornétás Kiadó, Budapest, 2005. 437.

[5] Uo. 245.

[6] Azok címére, akiket illet. *Természetbarát,* 1934. január–február. 4.

azt helyzetének és feladatának tudatára ébreszteni s azt szellemileg és testileg harcképessé tenni, hogy világtörténelmi hivatásának teljesen megfelelhessen."[7] Az idézett rész a nyilatkozat közepén, a legfőbb gondolati alapok megfogalmazása után, de még a hét pontba összeszedett politikai célkitűzések és oktatásügyi feladatok felsorolása előtt található.

Tizenhárom évvel később az MSZDP programjában már a következő olvasható: „az emberek kis csoportja semmi vagy aránytalanul kevés munkával a javak nagy tömegéhez jut, a kultúra élvezete, a testi és szellemi fejlődés lehetősége is az ő kiváltságuk."[8] A téma növekvő fontosságát jelzi, hogy ez a szövegrészlet már a második bekezdésben felbukkan, és lényegében arról szól, hogy a munkásság is igényt tartana a polgári középosztály szabadidő-eltöltési formáira. A program az előző nyilatkozathoz képest már huszonhat alaposan megkomponált ponttal rendelkezik, amelyek közül kettőben megjelenik az egészségmegőrzés lehetőségének a követelése, illetve több olyan rész is akad még benne, amely ugyan csak közvetve kapcsolódik ehhez, de az egészségbiztosítás vagy a harminchat órás egybefüggő heti pihenő kívánalmait fogalmazza meg.

Mivel ezekben a dokumentumokban alapvetően az elvi alapok lefektetésére került csak sor, és konkrét elképzeléseket, részletes tervezeteket nem közöltek, így lényegében teljesen szabaddá tették az utat az alulról szerveződő megoldások előtt. A munkásmozgalom pedig nem kísérletezett, hanem átemelte azokat a mozgással járó szabadidős formákat, amelyeket a polgári kultúra már sikeresen alkalmazott előttük. Vagyis követték a német nyelvterületeken már végbement folyamatokat.

A természetjárás az európai polgárság körében a 19. század derekán kezdett intézményes formát ölteni. Magyarországi viszonylatban az 1873-as alapítású Magyarországi Kárpát

[7] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt elvi nyilatkozata. 1890. december 7. In: *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai.* II. kötet. *1890–1900.* Szikra, Budapest, 1954. 40.

[8] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt programja. 1903. április 14. In: *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai.* III. kötet. *1900–1907.* Szikra, Budapest, 1955. 138.

Egyesület (MKE) és az 1892-ben létrejött Magyar Turista Egyesület (MTE) emelhető ki. Nem sokkal később a munkásmozgalom is létrehozta a maga hasonló típusú egyesületeit. Elsőként 1896-tól a Vorwärts Német Munkásképző Egylet fejtett ki ilyen irányú tevékenységet, majd helyét 1908-ban a Munkás Testedző Egyesület (Munkás TE) vette át már külön turistaszakosztállyal, amely 1910-ben még, csatlakozva a nemzetközi munkásturista-szervezeteket tömörítő Touristenverein die Naturfreundehoz, Természetbarátok Turista Társasága néven önállósodott.[9]

A Munkás TE és a TTE az Alkoholellenes Munkásszövetséggel (AMSZ) kiegészülve lett a fő irányítója a magyarországi munkásság testkultúrájának és egészségügyi életének a rá következő négy évtized során. Közülük is külön ki kell emelni a TTE-t, mert részben egyesíteni tudták magukban a másik két egylet tevékenységi körét, míg másfelől a természetjárásról általánosan úgy vélekedtek, mint a munkásokhoz leginkább illő szabadidős tevékenység, amely nemcsak kiváló kiegészítője mindennapi életvitelüknek, hanem az izmok túlzott igénybevétele nélkül képes őket egészségesebbé tenni.[10]

Ezek az egyesületek számos ponton kapcsolódtak egymáshoz. Közös programokat, megmozdulásokat szerveztek, újságokat adtak ki, a természetbarátok kirándulásain pedig gyakran részt vettek a másik két társaság tagjai is.[11] Arra szintén találunk példát, hogy néhányan e szervezetek közül akár kettőben is aktív tagként munkálkodtak.[12] Az együttműködésük azonban nem volt konfliktusoktól mentes, mert túlságosan lefedték egymás

[9] Az országhatáron belüli viszonyokat tekintve a TTE az MSZDP-hez kapcsolódott, csakúgy, mint a munkásmozgalom többi más szervezete. Valóságban azonban csak egy viszonylag laza kötődéssel kapcsolódtak hozzájuk, amely leginkább világnézeti alapokon nyugodott. A párt érdekeit nem feltétlen követték.

[10] A természet ölén. *Népszava,* 1939. február 24.

[11] Kővágó Sarolta: A Természetbarátok Turista Egyesületének 1910 és 1944 közötti működéséről. *Pártörténeti Közlemények,* 1987/1. 136.

[12] Egy munkásmozgalmi egyesület elvi szinten elvárt egy bizonyos fokú aktivitást, ezért ez olyan anyagi és szabadidős áldozattal járt, ami nem tette lehetővé több tagság egyidejű vállalását. Mindezek alól kivételt jelenthettek a politikai vagy értelmiségi vezetők. Példának Bresztovszky Edét említhetjük, aki nagyon sok munkásszervezetben vállalt tagságot, de csak amolyan mecénási pozícióban. Az iratai között rengeteg olyan egyleti meghívó szerepel, amelyekre saját

„munkaterületét", s így tulajdonképpen egy idő után a másik orra elől halászták el a leendő tagokat.[13] Kiváltképpen igaz volt ez a Munkás TE és a TTE viszonyára, amely feszültséget csak tovább növelte az a mozgalmon belüli harc is, amelynek következtében az 1920-as évek végére a testedzők egyre inkább kommunista törekvésekkel egybecsengő célokat, míg a TTE politikamentes vezetési elveket fogalmazott meg.

A munkásturistaság elmélete

A természetjárás eredetének áttekintése után a kérdés már egyértelműen nem az, hogy milyen mértékben tartozott e szabadidő-eltöltési forma a munkáskultúrához, hanem az, hogy milyen új tartalmakkal sikerült megtölteniük azt. Ettől eltekintve persze a munkás természetjárók kísérletet tettek egy, a polgári kultúránál is sokkal mélyebb gyökerekkel rendelkező hagyomány megteremtésére. Saját elődeiket a céhes korszak vándorlegényeiben találták meg, akiknek hajdan a tanulóéveik leteltével vándorútra (valcolásra) kellett indulniuk. A fiatal tanoncok számára minél több tájegység, város, falu vagy akár idegen ország meglátogatása volt a cél, amely időszak alapvetően hatással volt későbbi megbecsültségükre. Bár szükségszerű tevékenységnek minősült, a modern korszak munkás turistái szemében mégis egy új embertípus előfutárainak számítottak, akik így váltak fogékonyabbá a természet és a kultúra iránt.[14] Öntudatukat pedig csak erősítette az a történeti narratíva, amely szerint ezt az embert a szabadság és függetlenség vágyával eltöltő gyakorlatot maga a kapitalizmus pusztította ki.[15]

A baloldali elgondolás egyik végső céljának egy *új embertípus* társadalmi értelemben vett létrehozását tekintette, mert az embert egy még tökéletlen, de helyes tanulással és neveléssel

kézírásával csak annyit jegyzett fel: „nem tudtam elmenni, pénzt küldtem". PIL 694. f. Bresztovszky Ede. 52–53. ő. e.

[13] A turistáskodás és a torna. *Népszava,* 1929. augusztus 25.

[14] Szakasits Antal: A vándorlás jelentősége. *Népszava,* 1927. július 31.

[15] A vándorlegénytől a munkásturistáig. *Népszava,* 1929. január 6.

formázható, tökéletesíthető entitásnak tartotta. Ezen feladatok elvégzésében kiemelt szerepet szántak a munkásmozgalmi szervezeteknek és egyesületeknek. Különösen a természetjárásra fektettek nagy hangsúlyt, mert meggyőződésük szerint a természet közvetlen közelről történő megfigyelése által nemcsak megérteni lehet annak működését, hanem olyan tudás megszerzését is eredményezi, amely közben óhatatlanul átformálja az ember gondolkodásmódját és világnézetét.[16]

A többlépcsős nevelés jelmondata, a korszak testkultúrával foglalkozó polgári és munkásszervezeteinél egyaránt használt „ép testben ép lélek" lett, de utóbbi keretein belül összetettebb jelentéssel lett felruházva.[17] A Iuvenalis római költőtől származó idézet ugyanis az eredeti szövegkörnyezetében nemcsak arra utalt, hogy az atléták láthatóan ép teste általában műveletlen belsőt takar, de egy vallást gúnyoló szatírából is származik.[18] Így ez a szókapcsolat tökéletesen alkalmasnak bizonyult a polgári világ szerintük elértéktelenedett, sikert hajszoló versenysportjának kifigurázására, miközben a munkásturistaság legalapvetőbb elképzeléseit ugyanúgy reprezentálhatta, ahol a sorrend elsőrendű jelentőséggel bírt.

A Tanácsköztársaság bukásából fakadó tapasztalat hatására az 1920-as évek elejére a baloldali ellenzéki körök döntő többsége helyezkedett arra a reformista álláspontra, miszerint a munkásosztálynak az elkövetkezendőkben a felkészülésre kell helyeznie a hangsúlyt, hogy ha elérkezik az alkalmas időpont, készen álljon az új rendszer felépítésére.[19] Így az egyén nevelése kulcsfontosságú kérdés lett a jövő szempontjából, mert a fennálló rendet

[16] Raoul Francé: Nincs élet közösség nélkül. Ford.: Redlinger Adolf. *Természetbarát,* 1933. április–május. 1–2.

[17] Az *ép testben ép lélek* szókapcsolat mögött egyébiránt felsejlik az antik és középkori világ elgondolása is. Ezt erősítve publikációkban gyakorta a latin alakjában idézték: *Mens sana in corpore sano.*

[18] Wolfgang Behringer: *A sport kultúrtörténete. Az ókori olimpiáktól napjainkig.* Corvina Kiadó, Budapest, 2014. 159.

[19] Kende János–Sipos Péter: Munkásmozgalom és munkásművelődés Magyarországon a kapitalizmus viszonyai között. In: *Műveltség – Művészet – Munkásmozgalom: Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről.* I. kötet. Szerk.: Vass Henrik–Sipos Levente. Népszava Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1982. 27.

csakis fizikailag ép, szellemileg kellően képzett emberekkel látták megváltoztathatónak.[20] Ehhez a folyamathoz lett útmutató az *ép testben ép lélek* a munkásmozgalom egyes szegmenseiben. A természetben vándorlás önmagában alkalmasnak mutatkozott a test megerősítésére és ellenálló képességének javítására. „Az izmok megacélosodnak, a tüdő megerősödik és a munkás zaklatott idegrendszere – feledve a gondokat – lecsillapodik és egészsége helyreáll."[21]

A testben ép embernek azután kezelésbe lehetett venni az elméjét, hiszen „a meggyötört testben lakozó lélek nem alkalmas talaj a tanok befogadására".[22] Ennek érdekében az egész munkásmozgalom elengedhetetlenül szükségesnek tartotta a szellemi képzés biztosítását. Már a túrák közben megkövetelték tőlük a környezet alapos megfigyelését a tapasztaltabb tagok vagy maga a túravezető segítségével. Ezután előadásokon és szemináriumokon tanították meg a hallgatóságot arra, hogy hogyan fogják fel *helyesen* a látottakat, miközben öntudatuk és önérzetük felszínre hozása, majd kimunkálása szintén a programhoz tartozott. Ez a folyamat valójában csaknem az összes munkásmozgalmi tagból aktivistát csinált, akik saját mikroközösségükben továbbadhatták a megszerzett tudást. Érdemes kiemelni, hogy a TTE-nek a maga által kitanított előadóival szemben az *elsődleges* elvárása mindig is a természettudományos világnézet elsajátítása volt.[23]

Eszményképüket elsősorban a természettől tanuló ember típusa jelentette.[24] Ezt a tanulási formát azért is szorgalmazták annyira, mert alapvetően úgy tekintettek a természetre, mint a szocialista értékek hordozójára. Azonban felvetődhet a kérdés, hogy ez egy polgári természetjáró számára akkor miért nem volt ennyire nyilvánvaló? Valójában úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a természet sok eredendő értékkel rendelkezik, amelyet a törté-

[20] Hollós József: Alkoholizmus és szocializmus (1905). In: Kárpáti Endre: *A magyarországi alkoholizmus elleni küzdelem múltjából.* Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1979. 347.

[21] Ki a szabadba! – Lépjünk be a Természetbarátok Turistaegyesületébe! *Népszava,* 1925. május 1.

[22] Május első napján. *Népszava,* 1925. május 1.

[23] PIL 680. f. 1/2. ő. e. 25.

[24] Uo. 149.

nelem során számos hozzáadott jelentéssel tovább gazdagították. E megállapítást a természetet járó munkásság sem vitathatta el, ezért nem is nagyon feszegette a kérdést. E disszonanciát úgy igyekeztek feloldani, hogy kialakították azokat a normákat, amelyeket meg akartak látni és találni a természetben, majd ezek kidomborítása révén válhatott a munkáskultúra részévé. Ez a szellemiség a túrát teljes mértékben áthatotta, a helyszín és az útvonal kiválasztásától odáig, hogy milyen jelenségekre, képződményekre fordítanak figyelmet.

A test megtisztítása és a szellem kiművelése tehát nem történt ok nélkül. Úgy vélték, hogy akik a túrák során megedződtek, azoknak sikerült elérniük az emberi létezés egy magasabb fokát. Közelebb kerültek az elképzelt *új embertípushoz,* nekik pedig kötelességük ezt a tudást nem egyéni – szellemi vagy vagyoni – haszonszerzésre felhasználni, hanem saját közösségük érdekeinek a szolgálatába állítani. Ugyanis a két világháború közötti korszak munkás turistáinak szellemisége a fennálló politikai hatalom, társadalmi berendezkedés és ezekhez automatikusan hozzárendelt polgári életforma értékeinek elutasítására épült. Ez úgy jelent meg, hogy a polgári természetjárók ideái (sportos test, az életben előbbre vivő céltudatosság, nemzeti és erkölcsi megfontolások) helyett tudatosan egy ellenvilág létrehozásán fáradoztak.[25] A továbbiakban ennek a folyamatnak a főbb megnyilvánulási formáit mutatom be részletesebben.

A polgári turistáskodás célpontjai gyakran voltak valamely vallásilag fontos vagy történelmi emlékeket őrző helyszínek. A Horthy-korszakban hivatalosan uralkodó keresztény-nemzeti diskurzus hatására ezek további elemekkel töltődtek fel. Megjelent a nemzeti táj és egyes, új jelentéstartalommal felruházott tájegységek megismerésének és felkeresésének az igénye.[26] A túravezetők figyelmét külön felhívták arra, hogy természetjá-

[25] Csatlós Judit et al. (szerk.): *Vízizrí. Munkáskultúra a Duna partján. Workers' culture on the banks of the Danube.* Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum, Budapest, 2016. 10.

[26] Lásd Jusztin Márta: „Utazgassunk hazánk földjén!" A belföldi turizmus problémái a két világháború között Magyarországon. *Korall,* 2006/26. 185–208.

rás közben a környék történelmét, néprajzi sajátosságait megismertessék a csoportjukkal.[27]

A munkás-természetjárás vizsgálatakor megfigyelhető, hogy sem a romantikus életérzés, sem a nemzeti megfontolások nem játszottak szerepet utazási célpontjaik kiválasztásában, csakis racionálisan jól meghatározható okok döntöttek. Nem volt céljuk a természet távoli megfigyelése, a tájban gyönyörködés, és az esztétikumot sem keresték benne, mint a polgárság. Alkotásaik között ezért sem találunk egyetlenegy kilátót sem, ráadásul egy ilyen építmény nem funkcionálhatott közösségi térként, ami egy munkás turista számára kiemelt szempont volt. Amennyiben egy túra útvonala mégis egy hegycsúcsra vezette őket, ahol egy festői táj tárult a szemük elé, abban azonnal a távolba, vagyis a jövőbe látás társadalmi vetületét vélték felfedezni. „Haszontalan az a szépség, amely nem akar hasznos lenni."[28]

Az idősíkok tehát döntő tényezőnek számítanak a két társadalmi csoport természetjárásának eszmeiségében. A polgárság a történelmi múlt egyes időszakainak, általuk paradicsominak vélt állapotát igyekezett feleleveníteni, míg a munkásság egy végletekig idealizált jövőképet próbált megalkotni.[29] Úgy érezték, hogy városi környezetükből kivonulva a természetben felszabadulhatnak a központi hatalom alól, és az ennek nyomán keletkező szabadság érzése lehetőséget kínál számukra egy új közeg és tér létrehozására.[30] Minél több időt töltöttek ebben a megkonstruált világban, úgy erősödtek fel és kristályosodtak ki egyre jobban új kulturális gyakorlataik is. Ennek megjelenési formái a mesterségesen létrehozott nyelvi elemek, magatartásformák és cselekvési minták lettek, amelyek folyton reagáltak a valóságban történt

[27] Stiassny József: I. m. 36.

[28] Bresztovszky Ede: A szép és a hasznos. *Természetbarát,* 1933. január–március. 5.

[29] Érdemes még megemlíteni, hogy az ősközösségek révén a múlt is megjelent a munkás természetjárók eszmerendszerében. Ahogy Rousseau szerint a hegyek tiszta világa szöges ellentétét képezi a romlott városi társadalmi életnek, úgy viszonyultak ők is ehhez a történelem előtti időszakhoz. Pozitív referencia volt, de nem óhajtották visszaállítani.

[30] Ennek folyamata Foucault filozófiája szerint: Michel Foucault: Maurice Blanchot: Thought from Outside. In: *Foucault/Blanchot.* Zone Books, New York, 1987. 24–25.

változásokra, eseményekre, így állandóan újrakonstruálták önmagukat. A természet ebben az interpretációban nemcsak a gondolat szabadságát jelentette számukra, hanem olyan menedéket is, amely mindig győzelmet arat a valódi életük felett.[31] A pozitív tapasztalatoktól pedig azt várták, hogy a valóságba visszatérve a társadalmi változás hajtómotorjává váljanak.[32]

A szocialista világnézettől nem állt távol a vallással, a vallási élettel vagy az egyházakkal szemben tanúsított kritikus hozzáállás, azt azonban túlzás lenne állítani, hogy a korszak munkástársadalma teljesen elfordult volna ettől, de a keresztény eszményből származó erkölcsi normákat kifejezetten fojtogató légkörként érzékelték.[33] Több jel is arra utal, hogy a munkás turisták körében a természet szeretete és közelségének élménye alkalmas volt arra, hogy a hagyományos vallásokat egyre jobban kiszorítsa az életükből. Ezzel kapcsolatban érdekes adalékot nyújthatnak Balogh László feljegyzései.[34] *A Föld születése* című színielőadás vázlatai közé bekerült egy, a saját kézírásával megírt papírlap, amelyen azokat az elveket fektette le, amelyeket a színdarab mondanivalójával sugallni kíván a nézőknek. Ebben hitet tett amellett, hogy egy társadalmi mozgalom nem alakíthat ki vallási hitet, hiszen a hit irracionális, nem mérhető adatokon alapszik, ezért mindezt gyáva elbújásnak tartja a tények elől.[35]

További érdekesség a templomok és a menedékházak közötti párhuzam. Mindkettő a maga kulturális életének központja, és talán nem véletlen, hogy a TTE soproni csoportja az istenszéki menedékházukat az első tervek alapján egy dóm és egy vár egy-

[31] Szijártó Zsolt: A turizmus mint menedék. Képek és elképzelések a Kálimedencében. In: Fejős Zotán–Szijártó Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció.* Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikációs Tanszék, Budapest–Pécs, 2000. 8.

[32] Bíró Dezső: A hegytetőn… *Népszava,* 1926. május 15.

[33] Lackó Miklós 1989-es tanulmányában egy 1939-ben készült felmérést dolgozott fel. Az eredményből jól kivehető, hogy ezer megkérdezett munkás közül csupán húsz adott bizonytalan választ vallási hovatartozásának tekintetében. Lackó Miklós: Gépgyári munkások az 1930-as években. *Századok,* 1989/1–2. 14.

[34] Balogh László a magyarországi munkásmozgalom jeles alakja volt. A Munkás TE színjátszói számára számos rendszerkritikus, szocialista világnézetet népszerűsítő, szatirikus humorral felvértezett színdarabot rendezett.

[35] PIL 915. f. Balogh László. 13. ő. e. 132.

ségeként képzelte el.[36] Az ilyen formában el nem készült épület e terve bepillantást enged a vallás és a természetjárás összefonódására a munkásság körében, egyben erősen historizáló elemeket is tartalmaz. „Nem kell nekem templom, templomom a természet”[37] – vélekedett e kérdésről egy természetbarát.

Mindazonáltal a turistatevékenység szükségszerűen került összeütközésbe a vallási életre szánt idővel. A munkásság kevés szabadideje miatt az egyesületek a túrák többségét kénytelenek voltak vasárnapra vagy a különböző ünnepnapokra meghirdetni.[38] Utóbbiak közül is kiemelkedett a karácsony. A nagyszénási menedékház vendégkönyve alapján tudjuk, hogy például 1929. december 25–26-án 87 fő szállt meg ott. Egy évvel később, ugyanezen a két napon 119-en tartózkodtak a menedékházban. Összehasonlításképpen 1927 szilveszterén csupán 27-en, míg 1928 évfordulóján 19 fő írt feljegyzést a könyv lapjaira.[39] A polgári turistáskodásban a karácsony szintén kiemelt időszaknak számított, de az ő esetükben ez olyan, a 19. századra visszanyúló szokásokkal kapcsolódott össze, mint például egy karácsonyfa felállítása.[40]

A munkás természetjárók nemcsak az eddig áttekintett világnézeti különbségekből fakadó alapvető elvi kérdéseket érintően, hanem a legapróbb részletekig igyekeztek saját csoportjukat megkülönböztetni polgári társaiktól. Ennek egyik megjelenési formája a markáns versenyellenességük volt. Nem tűrték meg maguk között a teljesítményre hajtó, többet és minél gyorsabban akaró „kilométerfalókat”. „A természetbarát nem ismeri a versengést a túrázásban, jutalma nem az elsőség a teljesített kilométerek számoszlopán, nem a rikordok [sic!] dicsősége, hanem

[36] Hárs József: A soproni munkás turisták története (Vázlatos tanulmány). *Soproni Szemle. Művelődéstörténeti folyóirat,* 1966/1. 10.

[37] PIL 680. f. 9/1. ő. e. 117.

[38] Ez teljes mértékben nyomon követhető a TTE hivatalos lapjában, a *Természetbarát*ban.

[39] PIL 680. f. 9/1. ő. e. 106–113., 208–214.

[40] Déry József (szerk.): *A Magyar Turista Egyesület 25 éves múltja: 1888–1913*. Budapest, 1914. 173.

a testi fölüdülés és a szabad természet szeretetében."[41] A túrán részt vevők többsége egész héten könnyű vagy nehéz fizikai munkát végzett, ezért a testi megerőltetés minden formáját elvetették. Számukra akkor volt tökéletes a program, ha akkora távot tettek meg, amennyit kényelmes sétával a nap első felében el tudtak érni, s így még a hazaút után se érezhették magukat fáradtnak.[42]

A munkáskultúra eszmeisége a túra lebonyolítása közben is minden esetben megkövetelte a kollektív szellem kifejezésre juttatását, vagyis hogy a csoportnak mindig együtt kellett mozognia, ha pedig a természetjárás alternatív, nagyobb megterhelést jelentő formáit választották, mint például a síelést vagy az evezést, a tapasztaltabb útitársak körbevették a kezdőket. Ez azért is volt fontos gyakorlat, mert így nem szakadt szét a csoport, nem tudtak nemek vagy korcsoportok szerint elkülönülni, illetve a tevékenységükre se kellett teljes egészében koncentrálniuk. Útközben megfigyelhették a természetet, beszélgethettek vagy tanulhattak egymástól, ami folyamatosan elmélyítette a társakhoz, illetve a szabadidő színteréül szolgáló helyhez való kötődés érzését, ami meggyorsította az új identitás, vagyis az osztálytudat kialakulását.

A munkás turisták test- és egészségképe

Karl Marx mellett Ferdinand Lassalle szocialista filozófiája hatott leginkább nemcsak a természetbarát mozgalomra, hanem a két háború közötti egész szociáldemokrata politikai irányzatra is. Lassalle mélyen elítélte és komoly problémának tartotta a munkásosztály szükséglet nélküli viselkedési attitűdjét, mert úgy vélte, nem érhetnek el komolyabb sikereket érdekeik érvényesítésében addig, amíg nem tanulják meg, hogyan harcoljanak érte. A 19. század második felében azonban számos olyan változás ment végbe, amely egyre halaszthatatlanabbá tette a

[41] Orvosi tanács (szerkesztői üzenet helyett). *Természetbarát,* 1933. január–március. 5.

[42] Ellenbogen József: A túravezetés. *Természetbarát,* 1932. július–augusztus. 5.

munkásság határozott fellépését a saját igényei kielégítésére, illetve képviseletére. E folyamatok közül most csak a legfontosabbakat szeretném megemlíteni.

Az urbanizáció az élet számos területére hatott, megannyi kérdést és megoldandó problémát teremtve. Különösen Budapest és környékének ugrásszerű növekedése volt szembeötlő. A természeti környezet kiszorulása, a szaporodó gyárak, a koncentrált hulladék mennyisége, a fűtés megoldásának nehézségei mind olyan körülményt idéztek elő, amely hatására előtérbe kellett helyezni az egészségápolást. A munkás természetjárók körében ez a modern környezet, mint a polgári kultúra színtere, egyre inkább összekapcsolódott a betegséget hordozó mikroorganizmusok millióinak képével.[43]

A másik jelentős körülményt az új eszmék megjelenése és széles körben való elterjedése jelentette, amelyek közül külön kiemelendő a nacionalizmus. Hatására az emberi test egyre inkább reprezentációs felületté vált, vagyis az izomzat fejlettsége és kidolgozottsága valójában a nemzet erejét volt hivatott szimbolizálni. Ez a gyakorlat magától értetődően feltételezi az egészségről és szépségről alkotott határozott kép kialakulását is. Az államnak szintén érdekében állt támogatni a testkultúra művelését, mert megkönnyítette a katonaképzést, jó hatást fejthetett ki a demográfiai görbére, fegyelmezett állampolgárokat nevelt és nem utolsósorban a népegészségügyi helyzeten is javítani lehetett általa.[44] „A sportban megedzett emberek ellenállóbbak minden bajjal szemben, jobban bírják a munkát, a nélkülözést és így a harcban is jobban megállják helyüket. A sportember a legjobb

[43] A természet ölén. *Népszava,* 1939. február 24.

[44] Mindez azt is jelentette, hogy a testpolitika nemzetpolitikai üggyé való átalakulásával a polgárság céljait egy platformra hozta a nemzetével. Ebben a relációban pedig a polgárok teste kezdte el meghatározni a nemzetet is, amely kijelentés mögött rögtön felsejlik a hatalmi vagy ideológiai beavatkozás érdeke. Erre sor is került, amikor e célokat jobban kiszolgáló német torna került az előtérbe. Lásd Hadas Miklós: *A modern férfi születése*. Helikon Kiadó, Budapest, 2003. 168–169., 182–184.

katona. […] Az egészségesen űzött sport […] jó hatással van a jellemre, fegyelmez és kötelességtudóvá tesz."[45]

Ebből kiindulva megállapíthatjuk azt, hogy a munkások jellemzően úgy tekintettek saját testükre, mint egy beteg, de legalábbis egészségileg állandó veszélyben lévő képződményre. És talán valóban nem túlzás azt kijelenteni, hogy a tárgyalt korszakunk egészségileg legkiszolgáltatottabb társadalmi csoportjáról beszélhetünk. A mindenkit egyformán sújtó népbetegségeken túl az életük más színterein is számtalan veszélynek voltak kitéve. Legnagyobb részük különböző gyárakban vagy műhelyekben végzett nehéz fizikai munkát, ahol a munkafolyamatok során keletkezett melléktermékeknek sok esetben súlyos egészségkárosító hatásaik lehettek. Ráadásul a fizikai és anyagi értelemben vett munkavédelem még csak kialakulóban volt a korszak folyamán. Bár jelentősen más típusú munkásnak számítottak a kereskedelmi szektor alkalmazottjai, illetve az irodai dolgozók, a korszellem ezeknek a tevékenységeknek a testre gyakorolt káros hatásait is felismerte.

Jelentős hányaduk az otthonában sem tudta megfelelően ápolni a testét, ugyanis a munkások közel fele olyan bérházban lakott, amelyben nem volt vízvezeték, és ennél is magasabb volt azon háztartások száma, ahol szinte egyáltalán nem tudtak fűteni a téli hónapokban.[46] Míg a hasonló helyzet egy polgárt a kávéházakba, kaszinókba terelt, addig egy munkást a kocsmába. Az ital és a dohányfüstös levegő pedig csak további megterhelést jelenthetett a szervezetükre.

Egy munkás számára azonban egy komolyabb betegség is elemi csapást jelenthetett. Egyrészt korlátozott anyagi lehetőségei miatt nem tudta a megfelelő orvosi ellátás költségeit fedezni, másrészt akár az állásuk elvesztéséhez is vezethetett, ami végső soron az egész család megélhetését veszélyeztette volna. A munkásmozgalom ezért a kezdetektől fogva szorosan összekapcsolódott az egészségvédelem és a testkultúra eszmeiségével, amiben

[45] Děván István: *A magyar szocialista állam sportja*. Nemzeti Front, Budapest, 1938. 6.

[46] Gyáni Gábor: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Magvető Kiadó, Budapest, 1992. 163.

jól átgondolt politikai megfontolások is szerepet játszottak, mert akiknek a mindennapi megélhetés biztosítása gondot okozott, azok a legritkább esetben vettek aktívan részt a mozgalom életében. Erre az ellentmondásos helyzetre kínáltak megfelelő megoldást a munkásegyesületek, ahol új, vagyis a polgári életstílus hagyományaitól eltérő, alternatív módokon kínálkozott lehetőség számukra a testük ápolására és az egészségük megőrzésére.

Mindebből az következik, hogy a korszak hétköznapi felfogása szerint a test egyre inkább kettős természettel rendelkezett. A jól látható, érzékelhető biológia megjelenése mellé kulturális tulajdonságokkal is fel lett ruházva. Utóbbi lényege abban állt, hogy a mindennapok gyakorlatainak elvégzése során – mit és hogyan csinálunk – cselekvéseink fizikai tapasztalattá változnak, és ilyenformán a testünkben megőrződött kulturális minta lesz.[47] Mivel a társadalom nem egységes, az eltérő közegek más-más módon szocializálják az egyéneket, ami tehát azt eredményezi, hogy különböző osztályokat más-más testhasználati technikák és szabadidős tevékenységek fognak jellemezni.[48]

Az igazi különbséget a mindezekről való gondolkodás jelentette. Következtetésül tehát a vizsgálódás tárgyát csakis a kulturális tartalom sajátosságai, illetve eltérései képezhetik, és annak is csak egy kisebb szelete, mert a munkásosztály reprezentációja nagyon élesen vált két külön gyakorlatra. A nyilvános szereplések, a különböző ünnepek, felvonulások, tüntetések alkalmával szinte kivétel nélkül a fegyelmezettség, a jól szervezettség és a szigorú koreográfia volt jellemző a résztvevőkre, mert ilyenkor a csoportjuk erejét kellett reprezentálniuk.[49] Jelen téma szempontjából viszont érdekesebb az, amikor ugyanezen társadalom tagjai egymás között voltak, mert ekkor egy olyan, majdnem teljesen zárt kulturális légkör figyelhető meg, amelyről még a kívülálló kortársak is csak keveset tudtak.

[47] Marcel Mauss: A test technikái. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Szociológia és antropológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 425–448.

[48] Mohácsi Gergely: Szép, Erős, Egészséges – Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében. *Korall,* 2002/7–8. 36.

[49] Csatlós Judit: I. m. 20.

Testük a társadalmi hovatartozásuk önkifejezésének fő eszköze volt, így egyformán számított az elvégzett mozgás fajtája, és azon belül minden mozdulat jelentőséggel bírhatott.[50] Ugyanakkor a természetjárók szemében a szépség vagy esztétikum értelmezhetetlen fogalmak voltak az emberi test viszonylatában is, és ezért eszmerendszerükben nemek szerinti ideál sem alakult ki. Ebben szintúgy teljes egészében pragmatikus elveket vallottak, vagyis az számított igazán, hogy a test mennyire egészséges, és az milyen minőségben tudja képviselni a közösségük érdekeit. „A törékeny és házias életre nevelt nőtípus a múlté. A kenyérharcban férfiként küzd a nő is. Erejét, egészségét éppen úgy kikezdi a robot, mint férfitársáét. A védekezést sem irányíthatja a nőt sújtó előítéletek megalkuvása."[51] A szépséget és a szépségideálokat igazából mind a polgári világgal azonosították. Kolacskovszky Lajos, a TTE egyik legfoglalkoztatottabb előadója és publicistája a maga humoros módján így reagált erre a polgári ideák nyomán a munkásságról kialakított alaptalan tévképzetre: „Az éjszaka gyermekeit általában rútaknak gondolják. Pedig nem egészen így áll a dolog! Azok közt is akad ám szemrevaló."[52]

Természetesen mindez nem azt jelenti, hogy ne rendelkeztek volna kész koncepcióval az ideális testről, hiszen muszáj volt szélesebb tömegek számára kijelölni és fizikailag ábrázolva megjeleníteni az elérendő célt. Az irányadó műalkotás az 1911-ben, Biró Mihály által elkészített *kalapácsos ember* alakja lett. A figurát eredetileg fél-, majd később teljes aktban, vörös bőrszínnel ábrázolták, duzzadó izmokkal, amelyeket erős fekete kontúr hangsúlyozott. Az alak formájával, testhelyzetével, testtartásával egyszerre idézte az antik korszakot és a keresztény szentábrázolásokat.[53] Eszerint a munkás turisták eszményi testképe erős és napbarnított volt, de érdemes rögtön hozzátenni, hogy még

[50] K. Horváth Zsolt: Természetközelség és közösség a munkáskultúrában. *Múltunk,* 2013/2. 143.

[51] PIL 680. f. 1/10. ő. e. 13.

[52] Kolacskovszky Lajos: Virrasztás a Jávorkútnál. *Természetbarát,* 1933. június–augusztus. 4.

[53] Kővágó Sarolta: Biró Mihály (1886–1948). *Párttörténeti Közlemények,* 1986/1. 165–175., 167–168.

a standard szocialista szimbolikához képest is jelentősen más értelmezéseket társítottak ezekhez.

A *kalapácsos ember* vörös színe a munkásosztály nemzetközi jelképével összeegyeztethető. A természetjárók körében azonban ez további értelmezési dimenziókat nyitott meg. A napbarnított bőr egyrészt a polgári kultúrával való éles szembefordulást is jelentette, mert a közvélekedés a sápadt bőrszínt az előkelőséggel, míg a sötétebb bőrszínt az alsóbb társadalmi rétegek szegénységével társította.[54] Ilyen értelmezésben a bőrszínük büszke vállalása valójában az öntudatuk kifejezése volt. Másrészt a vöröses bőrszín szemmel látható bizonyítéka volt annak, hogy az illető sok időt töltött a napon, amit egyértelműen az egészséges test képével társítottak. „Életünk fönntartása, egészségünk követeli tehát, hogy ne bújjunk el a napfény elől, hanem barnítsuk le testünket, gyűjtsünk, halmozzunk fel energiát magunkba."[55]

Ugyanez a helyzet a Biró Mihály alkotásának testi kondíciójával is. A papírlapon megjelenő izomzat a proletárság erejét volt hivatott reprezentálni, de ez az *erő* a munkás turisták berkein belül egyáltalán nem a fizikai teljesítőképességet jelölte. „Nekünk, munkásturistáknak különösen nem eszményképünk a csak külsőségekben nagyot és erőset mutató izomturista…"[56] Az izomzat fejlesztését a versenysportolókhoz, ezáltal pedig a polgári értékekhez kötötték, és az ilyen testtel rendelkezőket nem feltétlenül tartották komoly sportolónak. A test hagyományos értelemben vett erejének a fejlesztése a hétköznapokon többnyire fizikai munkát végzők számára nem kínált vonzó alternatívát. Vagyis az *erő* sokkal inkább az *egészséges* szinonimája lett, illetve egy olyan kézzel megfoghatatlan energiát jelöltek vele, amelyet a természet elemeiből magukba szívva felhasználhattak a társadalmi küzdelmeikhez. Ez az *erő* egyébként megegyezett azzal a láthatatlan energiával, amellyel a természet maga is rendelkezik. Annak sincsenek látható jelei, mégis a felszín alatt munkálkodva idővel hegyeket hoz létre vagy pusztít el. „Persze a turistáskodás

[54] Ellenbogen József: A levegő térhódítása. *Természetbarát,* 1933. június–augusztus. 6.

[55] Napfényt a dolgozók életébe! *Népszava,* 1928. április 29.

[56] A lepontozott turista. *Népszava,* 1938. március 12.

nem halmoz izmokat, de erőssé, ellenállóvá teszi a test minden részét."[57]

Így a természet kínálta lehetőségek közül három dologra tartottak különösen igényt: napfényre, vízre és levegőre. E három elem fontosságát azonban nem ők ismerték fel, hanem a korszellem elgondolása volt, amit a zsúfolt nagyvárosok és az elégtelen higiéniai állapotok hívtak életre.[58] Ez a felfogás mégis nagyon könnyen integrálódni tudott a természetjárók gondolkodásmódjába, mert az alapvetően természettudományos értelmezésekre épülő világnézetük ezt könnyen befogadhatóvá tette.

A napfényt a természet fő éltető erejének, és mint az előbb említésre került, a saját társadalmi energiájuk termelőjének vélték. A levegő tisztította és erősítette meg a tüdőt, míg a víz szolgálta a felfrissülést, amelynek hatásától idegrendszerük megnyugvását, jókedvük helyreállítását várták. Az ezen elemekhez való hozzájutás azonban jelentős mértékben átformálta a test társadalomban való megjelenését is, hisz a közvetlen érintkezés elősegítése céljából egyre több testrésznek kellett óhatatlanul láthatóvá válnia. Azonban míg más közegben a divat, az ideál és a közerkölcs formáló munkája mellett ez a folyamat lépésről lépésre haladt, addig a természetjárók esetében ez a radikális változás nagyon gyorsan következett be.

Ahogyan a *kalapácsos ember* alakja is fedetlen testtel lett ábrázolva, úgy lett a munkásságnak identitásképző eleme a test minél nagyobb felületű bemutatása. A hagyományos öltözködési szokásokat csupán a rangok és társadalmi helyzet reprezentálására alkalmas, elitista polgári hóbortnak tartották. Nekik a ruházat kiválasztásánál a fő szempontjuk a kényelem és a praktikum volt, de előszeretettel szabadultak meg tőlük annak érdekében, hogy fokozzák a szabadság érzését, és közelebbi kapcsolatba kerüljenek a természettel. Ezt az aktust azonban nem csak vízpart közelében alkalmazták. A hegyek erdeiben vándorolva is szívesen levetették cipőjüket vagy felső ruházatukat, ami miatt gyakran összetűzésbe kerültek az állami és polgári társadalom

[57] Ellenbogen József: Sport-e a turistaság? *Népszava,* 1928. november 25.
[58] Mohácsi Gergely: I. m. 47.

keresztény-nemzeti értékrendjéből fakadó erkölcsi normákkal. Ez pedig akár hatósági intézkedéshez és bírság kiszabásához is vezethetett.[59] Bonyolultabb volt a helyzet a strandtelepek esetében, amelyek elkerített magánterületek voltak. A polgárság ilyenkor a belügyminisztertől várta a helyzet megoldását. A panaszokból tudjuk, hogy leginkább a fürdőkabinon kívüli öltözködést, az átlátszó női fürdőruhák viselését, a fürdőruhában történő sportolást és a koedukált napozóhelyeket nehezményezték.[60]

A magyarországi munkáskultúra és benne a természetbarátok testedzési és egészségmegóvási törekvései esetében nem beszélhetünk elszigetelt, sajátosan magyar problémáról. Világszerte megjelentek hasonló pontok a szocialista pártok programjaiban, ezért egységes koordinálásukra egyre fokozottabb igény mutatkozott. Ennek megoldására ült össze 1929-ben a Szocialista Munkás Sport Internacionálé Prágában, és jelölte ki hat pontban a követendő egészségügyi alapelveket. Az útmutatás elismerte a fény, víz, levegő és testmozgás egészségjavító erejét, de tiltotta ezek erőltetését vagy túlzásba vitelét, elítélte az eredmény- és teljesítménycentrikusságot, továbbá felhívta a figyelmet arra, hogy az életkor és a nemek szerinti különböző szükségleteket helyezzék előtérbe.[61]

Eugenikai perspektíva

Amennyiben a munkásmozgalom és azon belül a természetjárás test- és egészségkultúráját, illetve az arról való gondolkodást vizsgáljuk a polgári világ viszonylatában, nem mehetünk el említés nélkül az egyik legellentmondásosabb tudományos irány-

[59] Az ezzel kapcsolatos esetek pontos száma és gyakorisága egyelőre nem ismert, viszont a TTE-hez köthető sajtópublikációkban, egyesületi kiadványokban rendszeresen visszatérő téma, ami arra enged következtetni, hogy igen gyakori eseményekről beszélhetünk. Ellenben érdemes azt is megjegyezni, hogy a téma folytonos nyilvánosság előtt tartásával a rendszer irányukba történő ellenséges hozzáállását is ki tudták domborítani.

[60] Erkölcs, óh! *Természetbarát,* 1933. április–május. 6.

[61] A Szocialista Munkás Sport Internacionále egészségügyi alapelvei. *Népszava,* 1930. december 7.

zat, a baloldali gondolkodásban is teret kapó eugenika mellett. A századelőn a német nyelvterületről érkező szellemi áramlatnak az egyik legismertebb hazai képviselője az a Madzsar József volt, aki egyaránt közreműködött az AMSZ és TTE megalakításában, majd vezetésükben is részt vállalt.[62] Az ő és társai munkássága alapjaiban gyakorolt hatást a szociáldemokrata test- és egészségkultúrára a darwinizmus alapjain nyugvó eugenika képviseletével, amelytől hosszú távon az egészségügyi gondok megoldását és a kultúrmunka megerősödését remélték.

Az eugenika tanai szerint az életünk során megszerzett testi és szellemi tapasztalatok átöröklődhetnek az utódokra, mégpedig oly módon, hogy ha pozitív impulzusokat kap, akkor „tökéletesebb" nemzedékek jöhetnek a világra, míg ha ezek a behatások negatívak, akkor „satnyább" utódok fognak születni. Az elgondolás társadalmi vetülete szerint ebből az egyszerű képletből levezethető a szegénység, a nyomor és egyes megbetegedések is. „[…] mi az, ami átszármazik belőlünk a jövőbe, mi tehát az ami belőlünk csakugyan halhatatlan? A válasz nem lehet más, csak az: amit mi magunk szereztünk és átörökítettünk utódainkra. Az a csekély tökéletesedés az emberi faj fejlődésében, amelyet mi szereztünk meg."[63]

Az új embertípus létrehozása iránti vágyról esett már szó, az pedig kétségtelen, hogy az eugenika tanai hatással voltak erre az elgondolásra. Az eredendően főként természettudományos beállítottságú szociáldemokratáktól sem állt távol az irányzat, de teljes egészében több szempontból sem fogadhatták el. Lényegében a polgári világra vagy vallásokra jellemző eleve elrendelés dogmáját hirdette, csak ebben az értelmezésében ez nem jogi kiváltságokat jelentett, hanem biológiait. Ők az egyén még saját életciklusán belüli társadalmi fejlesztésében hittek, nem pedig a hosszú távú faji nemesítésben. Ezért foglalkoztak tanítással, és ezért kapott

[62] Dr. Madzsar József (1876–1940) orvos, az 1920-as évek közepétől a munkásmozgalom egyik legismertebb és legfoglalkoztatottabb előadója, majd az 1930-as évek elejétől kezdve az illegális kommunista szervezkedésekben való részvétele miatt mindjobban kiszorult a mérsékeltebb munkásegyesületek köreiből.

[63] Madzsar József: *Madzsar József válogatott írásai.* Szerk.: Kárpáti Endre. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 17.

egyre nagyobb hangsúlyt az egészségügy. Az eugenika szabályai szerint mindez csak nagyon távoli perspektívában kapott volna értelmet, de a munkásmozgalom elsődleges feladatai közé az életviszonyok mielőbbi javítása tartozott.

Még az első világháborút megelőzően, az eugenika hatására gyengült meg a marxizmus filozófiája a munkásmozgalmat vezető értelmiségiek körében, mert a szélesebb művelődési skálával rendelkezők felismerték, hogy a gazdasági változás önmagában nem fogja megoldani a társadalom minden problémáját.[64] Főbb elgondolásai ezért nem tűntek el nyomtalanul a baloldali mozgalmak életéből a háborút követő megváltozott politikai és társadalmi közegben sem. Legerősebb hatását ráadásul épp a természetjárók között fejtette ki, ahol egyes tézisei zárványként tovább éltek a Horthy-korszakban.

Sőt az az elgondolása, miszerint a biológia törvényszerűségeit a társadalom alakítására kell használni, a munkás turisták körében a fontos tételek közé tartozott, pusztán annyi kiegészítéssel, hogy a szigorúan vett biológiát kicserélték a tágabban értelmezhető, több tudományterületi megközelítéssel megfigyelhető természettel. Ugyanez igaz volt a tapasztalatszerzés tanára is, annyi változtatással, hogy a természetben szerzett pozitív tapasztalatok szerintük azonnali hatást gyakorolnak az emberre, amihez nem kell több nemzedék megszületését kivárni. „A természetben és a társadalomban látottakból és tapasztaltakból azonban kialakul oly világnézet, amely erős vár az élet minden viszonylatában, erő, mely meggyőződést ad és akaratot acéloz az élet küzdelmeinek minél könnyebb megvívásához, de ahhoz is, hogy kivegye részét az új emberiség kiformálásának munkájából."[65]

Végeredményben a két világháború közötti korszakra kialakult egy konszenzus az eugenika és a marxizmus között a munkás természetjáró közösségekben. Az embert igenis fejleszthetőnek vélték, de sokkal inkább társadalmi minőségében, semmint biológiaiban. Ez kiterjedt a test egészségi kondícióira és a szel-

[64] Bolgár Elek: Munkáskérdés és alkoholizmus (1906). In: Kárpáti Endre: *A magyarországi alkoholizmus elleni küzdelem múltjából.* I. m. 341.

[65] A turistaság nevelő értékei. *Természetbarát,* 1933. szeptember–október. 2.

lemre, az értelemre, amelyek szükségszerűen hatást gyakoroltak a mindennapi életviszonyaikra, de szigorúan csak generáción belüli léptékben. Pontosan eddig terjedt az eugenika hatásköre. Innentől kezdve javarészt a marxizmus sémáit alkalmazták a gazdasági, társadalmi viszonyok vagy a történelmi folyamatok leírására. Az eugenika átalakított formájában a jelen, a mindennapok, a rövid távú célok eléréséhez lett útmutató, míg a marxizmus megmaradt a nagyléptékű folyamatok leírásának fő narratívájaként.

A TTE alkotásai és azok kulturális szerepe

A Magyar Turista Szövetséget (MTSZ) 1913. november 29-én nyolc turistaegyesület – köztük a TTE – összesen 11 662 tagja hívta életre a turista társadalom érdekeinek képviselete céljából.[66] Irányítására közgyűléseket tartottak, ahol delegált küldöttek révén minden szervezet felszólalhatott és szavazati joggal bírt. Mindez tehát közös összefogást jelentett a munkások és polgárok között, amiből levonható az a következtetés is, hogy nem egy specifikusan polgári képződményről beszélhetünk. A két világháború között a funkciója nem változott, ugyanúgy megmaradt az állami szervek és a turista egyesületek közötti közvetítő és koordináló szerepe, aminek ellátásáért cserébe évi nagyjából 900 pengő tagdíjat kellett fizetniük a szervezeteknek.[67] A tagságért cserébe a TTE tagjait is megillették a különböző utazási kedvezmények és kollektív biztosítások, továbbá megkönnyítette számukra a kapcsolattartást olyan, az államot működtető társaságokkal, amelyekkel tevékenységük révén az elengedhetetlen lett volna.

A Horthy-korszak Magyarországán állami szinten keveset foglalkoztak a természetjárás apró-cseprő ügyeivel. Az 1913-ban létrehozott pénzügyi Turistaalapot az 1921-es átszervezéseknek köszönhetően beolvasztották az Országos Testnevelési Alapba,

[66] Gecsényi Lajos–Szerényi Imre: *A magyar természetjárás története a felszabadulásig.* Magyar Természetbarát Szövetség, Budapest, 1973. 4.

[67] PIL 680. f. 1/2. ő. e. 62.

ami egyben azt is jelentette, hogy a turistaügyek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennhatósága alá kerültek.[68] A pénzbeli juttatások ezután segély formájában az Országos Testnevelési Tanácson (OTT) keresztül kerültek az MTSZ-hez a különböző tagegyesületek közötti szétosztás céljából. Így magára a természetjáró társadalomra hárult az infrastruktúra kiépítésének, a szabályok megteremtésének és mindezek működtetésének a feladata.

A fizikai alkotások létrehozása kéz a kézben járt a természetjárás szabadidős tevékenységével, nemcsak a polgári, hanem a munkáskultúrában is. Ráadásul az utóbbiak esetében ezt tovább erősítette a materialista világfelfogásból eredő alkotási vágyuk, amely egyébként identitásuk egyik alapvető építőeleme is volt. Mindig törekedtek arra, hogy tevékenységük valamilyen kézzelfogható, fizikai formában öltsön testet, mert ezek a létesítmények a gyakorlati funkcióikon túl társadalmi csoportjuk értékeinek, erejének és összetartozásuk bemutatására is szolgált. „Tanulni, tanítani és alkotni!"[69] – szólt a hitvallásuk.

Fontosságát mutatja, hogy a TTE már a legelső alapszabályában célként rögzítette a menedékházak építését.[70] Ugyanakkor esetükben nem beszélhetünk központosított szervezetről, vagyis a budapesti vezetőség nem szabott meg hivatalos fejlődési irányt, és nem jelölt ki stratégiailag fontos területeket. A különböző csoportok, osztályok maguk dönthették el, mennyire kívánnak részt venni ebben az alkotómunkában. 1929 márciusában is, a további konfrontáció és az egyesület szétszakadásának elkerülése érdekében csupán olyan szabálymódosítást vezettek be, amely szerint az elkövetkezendőkben csak a központ engedélyével és tulajdonjog gyakorlása mellett vásárolhat bármely helyi szervezetük ingatlant vagy telket.[71]

Ugyanakkor mégis azt láthatjuk, hogy minden osztály kifejezetten törekedett egy olyan menedékház megalkotására, amely

[68] Jellinek János: I. m. 78.

[69] Két új természetbarát-alkotás. *Természetbarát,* 1932. november–december. 5.

[70] Gecsényi Lajos–Szerényi Imre: I. m. 14.

[71] PIL 680. f. 1/2. ő. e. 20.

azután további tevékenységük központi részét képezheti majd. Egy létesítmény ugyanis lehetővé tette számukra a környező hegyek, völgyek és erdők bizonyos értelemben vett elfoglalását, mert utána ők intézhették az ottani turistaútvonalak kiépítését és karbantartását. Másodsorban strandok és azok területén lévő víkendházak létrehozásán munkálkodtak, de e két fő típuson kívül számos forrás, csónakház és téli melegedő viselte magán a munkásság keze nyomát. A TTE a munkásturista-szervezetek közül a tárgyalt korszak végére magasan kiemelkedett országosan tíz alkotásával, amelyek csak a menedékházak és a strandok közül kerültek ki.[72]

Ez a helyzet azt eredményezte, hogy az egyesület tevékenységének egy jelentős része az alkotások létrehozásához szükséges fedezet előteremtéséhez kapcsolódott. Bár az 1928-as esztendő a több párhuzamosan folyó építkezés miatt kiugró évnek számított, de a telekvásárlás, a földmunkák, az építkezések, a berendezések és a már meglévő létesítmények őrzése, fenntartása és karbantartása akár évi 60 000 pengős megterhelést jelenthetett a TTE számára.[73] Ebből az összegből is kitűnik, hogy a folyamatos működéshez és gyarapodáshoz szükséges fedezet előteremtése évről évre korántsem volt egyszerű feladat, kiváltképp, hogy a munkásosztály tagjai a szegényebb társadalmi rétegekhez tartoztak.

Ellenben ha csak a természetjáró munkások mikrotársadalmát vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a mozgalom résztvevői között nagyobb számban megtaláljuk a munkásság módosabb rétegeit is. Erre azokból a rendszeresen megszervezésre kerülő külföldi, nagyobb anyagi megterhelést jelentő utakból következtethetünk, amelyeken akár kétszáznál is többen vettek részt.[74] Ráadásul a belépődíjak és a tagdíjak adott esetben szintén jelentős befektetést igényeltek. A TTE például 1933-ban a szigetmonos-

[72] Az 1939-es állapotok szerint: kevélynyergi, frankhegyi, szentkúti, istenszéki, újhutai és felsőtárkányi menedékház, továbbá gárdonyi üdülőház és telep, horányi üdülőház és -telep, füzeserdei üdülő- és nyaralótelep, csermelyvölgyi menedékház és üdülőtelep. Kerekes Pál (összeáll.): *A Természetbarátok Turistaegyesülete kirándulásai 1939 szeptember 3-tól december 26-ig*. Budapest, 1939. 38.

[73] PIL 680. f. 1/2. ő. e. 24.

[74] Uo. 16.

tori strandbérlet árát öt évre 200 pengőben határozta meg.[75] Nyilvánvalóan nem szabtak volna ilyen árakat, ha a tagok részéről nem mutatkozott volna rá kereslet. A túrázás tehát nem tartozott a legolcsóbb szabadidős programok közé, még ha az egyesület törekedett is a rászorulók számára elérhetővé tenni azt, olyan szertárak üzemeltetésével, ahonnan a drágább felszereléseket kölcsönözni lehetett.

Ez a kettősség azt eredményezte, hogy a pénz összegyűjtésére különböző kreatív módokat kellett kidolgozni. 1918-ban a TTE még olyan részjegy-kibocsátási kampány elindítására tett javaslatot, amelynek keretében ötezer darab tíz korona névértékű szelvényt kínáltak volna fel megvásárlásra, amelyeknek a visszaváltásához az ebből az összegből felépülő menedékház elkészülte utáni évben láttak volna hozzá.[76] A háborús vereség és a területelcsatolások következtében az egyesület nemcsak értékes tagokat és teljes csoportokat veszített el, hanem ezáltal jelentős bevételektől is elesett, ami miatt mindenfajta nagyobb összegű kölcsön visszafizetése bizonytalanná vált. A pénzszerzésnek e formáját ugyan a későbbiekben sem vetették el, de már csak sokkal kisebb tételben árusították azokat. Ezt mutatja az 1920-as évek végén készült pénzügyi kimutatás is, amely szerint a részjegyek közel 1500 pengős bevételt termeltek a menedékházalap javára.[77] Népszerűbb formája a színtiszta hasznot hozó bélyegkiadás lett.

A különféle programok ugyancsak rendkívül jelentős szerepet játszottak a közösség pénzgyűjtésében. A hajókirándulásokon, hangversenyeken, taggyűléseken, kiállításokon és kultúresteken a részvételi díjon túlmenően lehetőség kínálkozott további bélyegek megvásárlására vagy adományok felajánlására.[78] Megszervezésük azonban nem volt veszélytelen próbálkozás, mert akár deficittel is záródhattak.[79] Ezek a programok azonban nemcsak a gyűjtés szempontjából voltak érdekesek a számukra,

[75] Uo. 134.
[76] Uo. 1/1. ő. e. 1.
[77] Uo. 1/2. ő. e. 24.
[78] Július első vasárnapján. *Népszava,* 1926. június 20.
[79] PIL 680. f. 1/2. ő. e. 7.

hanem olyan nyilvános térként is szolgáltak, amelyek nem függtek össze közvetlenül a természettel.

A fő szempont minden esetben az volt, hogy a kívánt összeg előteremtése kollektív, közösségi összefogásként valósuljon meg, amelynek kereteibe belefért, ha az összegyűjtött alapot az MTSZ-től vagy a városi önkormányzatoktól érkező segélyekkel egészítették ki. Azonban létezett olyan csoport is – mint például a pécsiek –, amelyik kifejezetten arra törekedett, hogy a menedékházát kizárólag önerőből hozhassa létre.[80]

Amennyiben összegyűlt a szükséges összeg, elkezdődhetett az építkezés. A megfelelő telek kiválasztása után a munkálatok elvégzésének miként je szociális rászorultságuk miatt eltért a polgári világban megszokott rendtől. Szinte minden feladatot maguk a turisták végezték el egy úgynevezett munkatúra keretein belül, ami azt jelentette, hogy a kirándulást összekötötték a szükséges munkálatok elvégzésével a készülő létesítménynél, amiért semmiféle anyagi kompenzáció nem járt. Egy közepes méretű menedékház felépítése nagyjából 2140 munkaórát vett igénybe.[81] Maga az alkotás folyamata igen fontos közösségi élménynek számított, mert az ebben már gyakorlottabb tagok sokszor ellátogattak és segédkeztek más építkezéseken, mint ahogy azt az újpesti és ferencvárosi csoport tette 1927-ben, a mecseki menedékház készültekor.[82] Ez kiváló lehetőséget nyújtott az ismeretek bővítésére, miközben megerősíthette egy mozgalom helyi működését.

Akár a gyűjtés, akár az alkotás tevékenységéről legyen szó, a leglényegesebb aktus az áldozat meghozatala volt, mert ez fokozta az érzelmi kötődést az elkészült intézményhez és a társakhoz, majd ezeken keresztül pedig az öntudatukat és az összetartozásuk élményét mélyítette el. A közösség minden tagjától elvben elvárták a hozzájárulást. Ha valaki pénzt nem is tudott adni, a szabadidejével még mindig rendelkezhetett, erre számos külön-

[80] A munkássportmozgalom legújabb hajléka – A pécsi Természetbarátok szombaton avatják a Mecsekben épült turistamenedékház- és üdülőtelepüket. *Népszava,* 1928. szeptember 6.

[81] Uo.

[82] Baronek Jenő: 100 éve alakult a Természetbarátok Turista Egyesülete pécsi csoportja. In: Baronek Jenő (szerk.): *A Mecsek Egyesület évkönyve a 2011-es egyesületi évről.* Mecsek Egyesület, Pécs, 2011. 326.

leges példát találhatunk. A Szalmás kórus tagjai például ingyen léptek fel a munkásrendezvényeken, csak az utazás költségét kérték el, de ők a jegyek megvásárlása helyett inkább gyalog mentek a helyszínre, egészen addig, amíg az így összekuporgatott fillérekből meg tudták építeni a víkendházukat a TTE horányi strandján.[83] A kevélynyergi menedékház köveit a szabadnapjaikat feláldozó pilisvörösvári bányamunkások fejtették és faragták ki a kívánt méretűre.[84] A nagyszénási menedékház elkészülte alkalmából a *Népszava* közölt egy cikket, amelyben felsorolta az adományozókat.[85] Néhányan csupán egy fogassal vagy takaróval járultak hozzá az épület berendezéséhez, megbecsülésük jeleként mégis név szerint említették meg őket egy országos lapban.

Az elkészült objektumot azután minden esetben egy nagyobb kollektíva kontextusába igyekeztek elhelyezni. Ha szükséges volt, akkor a polgári természetjárással való közös platform narratívája is nyilvánosságot kaphatott, de a TTE-nek ezt elsődlegesen a Touristenverein die Naturfreunde vagy a hazai munkásmozgalom jelentette.[86] A gyakorlatban ez úgy jelent meg, hogy a publikációikban, az alkotásaik felsorolásakor előszeretettel hivatkoztak a világszinten elért összteljesítményükre, illetve mindig az egész munkásosztály számára ajánlották létesítményeiket, és annak létét a munkásmozgalom erejének és teljesítőképességének tulajdonították. Nem feltétlen volt lényeges, hogy melyik egyesület építtette és felügyelte annak működését, mert nagyobb közösséget és célokat volt hivatott szolgálni. A TTE ennek szellemében a szervezett munkások számára ugyanazokat a kedvezményeket biztosította, mint saját tagjainak.[87]

Egy menedékház vagy strandtelep sokkal komplexebb társadalmi funkciót látott el ma ismert utódainál. Nem véletlenül hívták ezeket a mozgalmon belül *munkás-kultúrintézmények*nek.

[83] Réti László–Róder László: *Az Erdei Telep: 1928–1978.* Természetbarátok Egyesülete–KPVDSZ Vörös Meteor Természettudományi Egyesület, Szigetmonostor–Budapest, 1978. 46.

[84] Gecsényi Lajos–Szerényi Imre: I. m. 18.

[85] Biró Dezső: A hegytetőn… *Népszava,* 1926. május 15.

[86] Ellenbogen József: Politikum a Természetbarátmozgalomban. *Népszava,* 1930. december 7.

[87] PIL 680. f. 1/2. ő. e. 8.

Az alkotás folyamata ugyanis nemcsak materiális tartalommal töltötte meg a mesterségesen megalkotott világukat, hanem közben a szó fizikai értelmében is olyan menedékekkel, ahol a mindennapi életvezetés szabályai, korlátai feloldódhattak, és társadalmuk új konstrukciós elvek mentén épülhetett föl, ezáltal hozzájárulva egy új kulturális közeg létrejöttéhez, majd kikristályosodásához.[88] Mindez azért rendkívül lényeges, mert a természetjárás művelése közben a munkás kivonult, vagyis egy rövid időre elszakadt a megszokott városi terétől és kultúrájától.[89] Az elveszettség érzése egyetlen csoport összetartozását sem erősítené meg, így részben ennek köszönhető, hogy a mozgalom 1926-ig nem igazán tudott fellendülni, mivel addig voltak kénytelenek a polgári létesítményeket használni, ahol idegennek, kénytelenül megtűrt vendégeknek érezték magukat.[90]

Az első munkásmozgalmi menedékházat még a történelmi Magyarország területén a kassai természetbarátok építették fel 1914-ben. Egy ilyen intézmény három legfontosabb funkciója a szálláshely és élelem biztosítása mellett a szociális funkciók ellátása volt, mely utóbbihoz a bizonyítottan munkanélküliek belépődíjának folytonos mérséklése is hozzátartozott.[91] A hagyományos természetjáró szerepeken túlmenően az ilyen objektumok alkalmasak voltak még például sí- és hegymászótanfolyamok, ünnepségek, vándorgyűlések megrendezésére, sőt még a mozgalomhoz kötődő külföldi vendégek elszállásolására is szolgálhatott. Fordított esetben a magyar munkás turisták szintúgy visszatérő vendégei voltak a környező országok hasonló építményeinek.[92] A belső mindennapi életről elmondható, hogy valószínűsíthetően minden lehetséges időt a szabadban töltöttek az épület környezetében. A kifáradt turisták tevékenysége kimerülhetett egy-egy politikai téma megvitatásában, esetleg egy éjszakába nyúló, tét nélküli kártyázásban.

[88] Szijártó Zsolt: I. m. 10.
[89] K. Horváth Zsolt: I. m. 130.
[90] A menedékház. *Népszava,* 1928. január 1.
[91] PIL 680. f. 1/2. ő. e. 110.
[92] Különösen kiemelendő a kassai természetbarátokkal fenntartott szoros kapcsolat.

Merőben más volt a helyzet a strandtelepek esetében. Magyarország első munkásstrandfürdőjét a székesfehérvári TTE-tagok hozták létre a gárdonyi Barátság-parton 1927-ben, mégis a korszakban a legpezsgőbb társadalmi élettel a Munkás TE által birtokolt gödi (Gödi fészek) és a TTE tulajdonában lévő horányi (szigetmonostori) strand bírt. A Duna két oldalán egymással szemben helyezkedtek el, és a folyón átúszó vagy átevező vendégek révén életük szorosan összekapcsolódott.[93]

A horányi strandon eltöltött idő függvényében a telep „lakosságát" két nagyobb csoportra lehetett osztani. Az egyikbe azok tartoztak, akik a hétvégi szabadidejükben tartózkodtak a parton, míg a másikba azok, akik az egész nyarukat odakint töltötték. Utóbbi társaság magját főként a jelentős belépődíj-kedvezményeket élvező munkanélküliek, anyák és szünidejüket élvező gyermekek tették ki. Ilyenformán a strandon, a menedékházakkal ellentétben, nem a megpihenni vágyó, adott esetben pár órára betérő fáradt turisták, hanem friss, sok szabadidővel rendelkező munkások tartózkodtak, ami lehetővé tette a pezsgő kulturális élet kialakulását. A szabadság érzése és az önszerveződés felszabadító lehetősége itt éreztette legjobban a hatását.

A fürdőzésen kívül a felkínált programokra és elfoglaltságokra többnyire kollektív módon került sor. Naponta rendeztek az egyesület által biztosított eszközök segítségével közös tornákat. Ezenkívül négy sportág hódított igazán a telepen: az asztalitenisz, a röplabda, az úszás és az evezés. Az elme pallérozását szolgálták a rendőrök és csendőrök felügyelete nélkül megtartott szabad politikai szemináriumok. A telepi élet egyik legjellegzetesebb elemét, az amúgy a munkáskultúra magját is képező groteszk, szatirikus humor adta, amelyhez éppúgy hozzátartozott a polgári életstílus kifigurázása, mint saját helyzetük tökéletes ismerete és annak tudatos kidomborítása. Ennek szellemében játszották el ismert jobboldali politikusok perét kijelölt amatőr ügyészek és védőügyvédek segítségével.[94] Színjátszó körök alakultak, és olyan darabokat adtak elő, amelyek vagy a szocialista világnézet

[93] Réti László–Róder László: I. m. 35.
[94] Uo. 52., 41.

egy-egy szegmensét magyarázták, népszerűsítették, vagy pedig a polgári világ nagy eseményeit figurázták ki. Miközben bármikor felcsendülhetett egy munkásdal közös éneklés céljából. A lényeg sokszor a spontaneitás volt, mert a hétköznapi életük során szigorú szabályok és korlátok közé szorított munkásság esetében ez a szabadság egyik megnyilvánulási formájává vált.

Mindkét típusú kultúrintézménynek egyaránt nélkülözhetetlen funkciója volt a munkásosztály társadalmi létének elfogadtatásában. A polgári körök számára ezeken keresztül tudták legjobban kifejezni, hogy kik ők, mit gondolnak a világról és mit akarnak elérni. A nagyszénási menedékház vendégkönyvének tanúsága szerint a látogatók között szép számmal megtalálhatjuk a polgári egyesületek jeles képviselőit is. Cserkészcsapatok, MKE- és MTE-osztályok, de még a Magyar Országos Véderő Egylet bejegyzése is felbukkan a lapokon.[95] A strandjaikra szintén sokan kilátogattak olyanok is, akik csak hallottak a jó légkörről és a tartalmas programokról.[96] Mindennek eredményeképpen pedig megjelentek a TTE berkein belül azok, akik nem tartoztak a munkásosztály vagy munkáskultúra tágabban értelmezett társadalmába.

Legyen szó tehát egy konkrét fizikai helyszínről vagy egy olyan nem kézzelfogható konstrukcióról, mint egy társadalmi réteg, ezen alkotások létezésének a fő értelme az volt, hogy mindkét dimenzióban sikerrel propagálja és reprezentálja a munkásmozgalom vélt vagy valós értékeit.

A TTE viszonya néhány polgári szervvel, szervezettel

Az 1921-ben megkötött Bethlen–Peyer-paktum végképp eldöntötte, hogy az újonnan kiépülő politikai és társadalmi struktúrában az MSZDP legálisan, a rendszer részeként működhet majd. Ennek nyomán a leninizmustól elfordulva, Lassalle vezetési irányelvét tették meg a hivatalos működési eszményüknek,

[95] PIL 680. f. 9/1. ő. e. 1–267.
[96] Réti László–Róder László: I. m. 35.

azaz a munkásság céljaiért a meglévő nemzeti állam keretein belül lehet munkálkodni, és a fennálló rendszert demokratikus választás útján kell majd átalakítani. Mindez azt jelentette, hogy a munkásegyesületeknek, köztük a természetjáróknak a saját szintjükön ugyanúgy meg kellett találniuk és ki kellett építeniük alkalmazkodási lehetőségeiket. Bármennyire is igyekeztek elhatárolódni a polgári világtól, a velük való kapcsolattartást és sok esetben az együttműködést nem kerülhették el.

Fontos azonban előrebocsátani, hogy az 1989 előtti történetírásban általában a munkásmozgalom történetét magával a párttörténettel feleltették meg.[97] Az 1945 előtti állam és annak szervezeteivel való bárminemű kapcsolat egy-két kivételt leszámítva figyelmet sem érdemelt. A valóság ezzel szemben az, hogy a munkás természetjárók számos ponton kapcsolódtak a polgári világhoz, miközben azért rendszeresen felemelték a szavukat velük szemben. Lényeges viszont kiemelni azt a tényt, miszerint sosem rugaszkodtak el saját hatáskörüktől, és csak az egyesületi ügyek vagy a természetben való vándorlás kapcsán hallatták hangjukat. Ezekben a kritikákban az elvi különbségek igen markánsan jelentek meg, míg a konkrét aktuálpolitikai felvetések néhány kardinális kérdést leszámítva egyáltalán nem.

A természetbarát mozgalom három szinten kapcsolódott az államhoz: a parlament, a Belügyminisztérium és az általa felügyelt hatóságok, illetve a Magyar Turista Szövetség révén.

A Parlament falain belül viszonylag kevés mozgástere volt a TTE-nek. Mégis az MSZDP-frakcióban helyet foglaló Kéthly Anna – aki nemcsak tagja volt a szervezetnek, hanem 1941 és 1948 között az elnöke is – felszólalásai útján gondoskodott róla, hogy a turistaügyek olykor napirendre kerüljenek.

A mozgalom legnagyobb célkitűzése egészen az 1920-as évek elejétől kezdve az volt, hogy a belföldi természetjárás új törvényi keretet kaphasson, ugyanis akkoriban még a turistáskodás alapvető igényeit sem kielégítő, a mezőgazdaságról és mezőrend-

[97] K. Horváth Zsolt: A hiány. A két háború közötti munkáskultúra és a Kádár-korszak munkásmozgalmi kánonja. In: Erős Vilmos–Horváth Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 80–82.

őrségről szóló 1894. évi XII. törvénycikk számított irányadónak. A törvényhozás végül 1930-ban tett ígéretet az új jogszabály megalkotására, de ehhez is Zsitvay Tibornak, az MTSZ egykori elnökének kellett az igazságügy-miniszteri székben helyet foglalnia.[98] Hosszas előkészületi munka után az MTSZ 1933-ban kapta meg a tervezetet véleményezés céljából, amely húsz paragrafusból állt, és abból mindössze három tért ki a konkrét turistaügyekre.[99] Végül 1935-ben fogadták el az első olyan magyarországi törvényt (IV. tc.), amely a turistaság gyakorlásának módját is szabályozta. Összességében tizennégy pontban taglalta az elkövethető kihágásokat, bejelentési kötelezettségeket és ezekért kiszabható büntetések mértékét. Nagy változás volt viszont, hogy a tilos területre tévedés esetén eltörölték a bírságot, amennyiben a vétkesek az első felszólításra elhagyták a telket.[100]

A törvény egészében viszont abból a szempontból csalódást jelentett, hogy a tilos területek jelentette problémakört nem sikerült kielégítően rendeznie. Ez a két háború közötti időszak turistatársadalmát leginkább foglalkoztató kérdés egy kifejezetten magyar problémát jelölt, ugyanis az országtól nyugatra már felszámolták ezt az akadályt, míg keletre a turistamozgalom fejletlensége miatt ez a szempont egész egyszerűen még fel sem vetődött.[101] A konfliktus lényegében abból következett, hogy a különböző uradalmi, mezőgazdasági, állami vagy más egyéb magántulajdonban lévő birtokokat lezárták az illetéktelen látogatók elől, így ezeken keresztül legfeljebb csak előzetes engedélykérés útján lehetett áthaladni. Viszont sok esetben ezeket a területeket nem lehetett kerítéssel jól látható módon fizikailag elkeríteni, hanem egy tábla kiszögelésével figyelmeztették csak az arra járókat. Ebből aztán számtalan kellemetlenség következhetett, hiszen egy figyelmetlen vagy az adott környéken ismeretlen túrázó

[98] Ellenbogen József: Jön a turistatörvény! *Népszava,* 1930. március 18.

[99] Ellenbogen József: Az erdőtörvény. *Természetbarát,* 1933. november–december. 7.

[100] *Természetbarát zsebkönyv. 1938*. Természetbarátok Turistaegyesülete, Budapest, 1938. 55–56.

[101] Jellinek János: I. m. 11.

csoport könnyedén átléphette a határt, ami rendőrségi intézkedést vagy büntetést vonhatott maga után.

Bár e területek felszámolásáért mind a polgári, mind a munkás természetjárók küzdöttek, utóbbiakat mégis érzékenyebben érintette, mert egyre inkább a kapitalizmus kirekesztő viszonyaival azonosították, ami ráadásul korlátozza a szabad mozgásterüket is.[102] Erre jó példa, hogy a TTE felsőgallai csoportja védkunyhót létesített, de a környék legnagyobb részét lefedő uradalom megtiltotta számukra az erdőben való átkelést, így nem tudtak a munkaterületükön a természetjáró feladataiknak eleget tenni.[103] „A legfontosabb ezek között a működési terület hiánya, amely a tilossá parancsolt területek mind terjedelmesebbé növekedéséből állott elő és amelynek eredményeként ma már leszámítva a budai hegyek keskeny szalagját, csak egynéhány elvételt sziget áll a turisták rendelkezésére" – írta erről a *Népszava*.[104]

A turistaügyek nem a Belügyminisztérium hatáskörébe tartoztak, de a turistaszervezetek mint egyesületek igen. A hatóságok állandó megfigyelés alatt tartották a gyanúsnak, kommunistának ítélt tagokat, akadályozták a rendezvényeik megtartását, felügyelték előadásaikat és alapszabályuk érvényesítésének ötévnyi halogatásával folyamatosan napirenden tartották az állami és városi segélyek elapadásának vagy az egylet beszüntetésének lehetőségét.[105] 1933-ban a rendőrség államrendészeti osztálya ekképpen jellemezte a TTE-t: „Számtalan panasz érkezett ellenük, hogy kirándulásaik alkalmával állam- és társadalomellenes magatartást tanúsítanak, vagy ha ezt nem is, de a polgári érzésű egyéneket sértő módon viselkednek. […] Állandó, szoros megfigyelés alatt állnak."[106]

Általánosságban elmondható, hogy a TTE munkásmozgalmi szerepe miatt sokkal nehezebb helyzetben volt, mint a polgári

[102] Csatlós Judit: I. m. 14.

[103] PIL 680. f. 1/2. ő. e. 25.

[104] A turistatársadalom. *Népszava,* 1929. február 28.

[105] Mónus Illés: Alapszabályaink kálváriája. *Természetbarát,* 1932. július–augusztus. 7–8.

[106] Szervezett tömegmozgalmak Magyarországon: XXXVI. számú politikai referátum. Magyar királyi rendőrség budapesti főkapitányságának államrendészeti osztálya, Budapest, 1933. 84.

egyesületek, mert minden szabálynak ugyanúgy eleget kellett tenniük, de a hivatalos előírásokon túlmenően további nehézségeket gördítettek az útjukba. Ennek egyik klasszikus megnyilvánulási formája az volt, hogy a beadványaikra, kérdéseikre akár csak évek múltán voltak hajlandóak reagálni az illetékes szervek. A TTE azonban komolyabb ellenállás nélkül alávetette magát az összes kérésnek, legfeljebb papíron adtak hangot nemtetszésüknek, amiért sok bírálat érte őket kívülről és belülről egyaránt, de a forradalmi hangulatot gerjesztő kommunistákkal szemben szükséges volt az állam felé kiemelni a különbségeket.[107]

A TTE számára a birtokszerzés is nehézséget jelentett. Az állam úgy vélte, a tulajdonszerzés, a vagyon növekedése megerősítené a mozgalmat és gyengítené a felettük gyakorolt kontrollt. Ebből kifolyólag a telekszerzés bevett szokása a bérlés lett. Jellemző példa a későbbi szigetmonostori strand területe, amelyet a tulajdonosok ugyan eladóként hirdettek, de amint megtudták, hogy a munkások milyen célokra használnák, csak egy évi kétszáz pengős bérleti szerződésbe egyeztek bele.[108] Voltak azonban a polgári világnak olyan szereplői is, akik jó lehetőséget láttak a természetjárókban. 1929-ben Nógrád község felajánlotta a Magyar-forrás melletti területet 99 esztendőre, évi 1 pengőért cserébe.[109] Az ilyen tervek igazság szerint jó üzletnek számíthattak, mert hiába váltak meg akár ingyen, akár jelképes összegért egy nagyobb birtoktól, ha utána a természetjárók a saját vagyonuk felhasználásával a környéket infrastrukturálisan fellendítették.

A TTE a polgári egyesületek közül az MTSZ-szel ápolta a legszorosabb viszonyt, az utóbbi – korábban már tárgyalt – koordináló és közvetítő szerepe miatt. Még a Tanácsköztársaság öröksége sem nyomta rá a bélyegét a kapcsolatukra, és az 1920-as évek során mondhatni harmonikus együttműködés alakult ki közöttük. Az MTSZ leginkább csak a nemzeti érzelem kifejezését hiányolta olyan esetekben, mint például amikor a kevélynyergi menedékház avatóján nem húzták fel a nemzeti lobo-

[107] PIL 680. f. 1/3. ő. e. 1–5.
[108] Réti László–Róder László: I. m. 14–15.
[109] PIL 680. f. 1/2. ő. e. 20–23.

gót.[110] 1926-ban, a nagyszénási menedékház átadóján viszont nemcsak jelen volt az MTSZ küldöttsége, hanem maga az akkori elnökük, Zsitvay Tibor tette az első ünnepélyes bejegyzést annak vendégkönyvébe: „Nyíljék meg a szeretet turista-otthona az alkotó, munkás hazaszeretet és a minden jószándékú magyar embert testvéri egyetértésben egyesítő emberszeretet nevében."[111] A szövegből egyébként kiérződik a polgár és munkás kategóriák összemosásának szándéka, az egység és a kölcsönös megértés kívánalma.

A helyzet azonban a harmincas évek elején hirtelen megváltozott, ahogy a TTE-t egyre több támadás érte az árnyékában működő kommunisták miatt. A természetbarátok meglátása szerint az MTSZ teljesen kivonult az állami hatóságokkal folytatott konfliktusukból, túlságosan kiszolgálta a rendszer érdekeit, miközben egyáltalán nem állt ki az egyik oszlopos tagegyesületéért.

A két szervezet viszonyában az igazi törést mégis az 1932-ben a TTE alapszabályába beiktatott záradékok eredményezték. A hatalmi nyomásra létrejött új szabályozások értelmében a túrákat és egyesületi helyiségeket ezentúl csak tagok látogathatták, betiltották a kirándulásokon a dalok éneklését vagy előadások tartását, és a munkásmozgalmi tevékenységért bírósági ítélettel elmarasztaltakat ki kellett zárni.[112] A mozgalom élvonala úgy érezte, megfosztották őket az alapvető jogaiktól, miközben a szövetség ezt tétlenül végignézte. A kispesti csoport ezért elsőként vetette fel, hogy a TTE központja minden MTSZ-ben viselt tisztségéről azonnal mondjon le, amiért megalázó helyzetbe hozták őket.[113] A vezetőség ennek nyomán ténylegesen lemondott azokról, és ezután csak tanácsi tagságot vállalt, vagyis a TTE küldöttei továbbra is részt vettek az MTSZ gyűlésein, de a szervezet működtetésében már nem. Bár az évtized közepére már egyre kevésbé tekintették a TTE-t kommunista fedőszervezetnek, 1935-ben, a fennállásuk huszonötödik évfordulóján megtartott

[110] A kevélynyergi menedékház avatóünnepe. *Turistaság és Alpinizmus,* 1928/7. 152.
[111] PIL 680. f. 9/1. ő. e. 3.
[112] Uo. 1/4. ő. e. 2.
[113] Uo. f. 1/3. ő. e. 1.

díszközgyűlésen az MTSZ meghívott képviselői mégsem jelentek meg.[114]

Végezetül szót kell még ejtenünk a korszak egyik legfontosabb kül- és belpolitikai kérdéséről: a lehetséges revízióról. A szociáldemokraták a maguk részéről a trianoni békeszerződést igazságtalan, imperialista rendezésnek tekintették, így a határmódosításokra való törekvést kívánatos célnak tartották ugyan, de csak békés tárgyalások során.[115]

A természetbarátok hasonlóan vélekedtek erről. Mindig is támogatták a határmódosítási célkitűzéseket, de munkás- és ellenzéki öntudatuk nem tette lehetővé a rendszer egyik fő támpillérének számító ügy nyílt támogatását. A bécsi döntéseket és Kárpátalja megszállását nem politikai megfontolásból, hanem saját érdekeikből kifolyólag üdvözölték. 1938-ban a TTE többek között visszakapta az erős természetjáró és szociáldemokrata bázissal rendelkező Kassát, míg az 1939-es események alkalmával örvendetesnek tartották, hogy igazi magashegységekkel gyarapodott az ország, és rögtön síkra szálltak az olcsó, munkások által is igénybe vehető menedékházak és utazási útvonalak kiépítése mellett.[116]

„1938. november 3, esti ½8 óra. A Természetbarátok Turista Egyesületének máskor is népes Sas utcai központi helyiségei a szokottnál is zsúfoltabbak egy nappal a bécsi döntőbíróság ítélethozatala után. Egyesek izgatottan hajolnak az asztalok fölé, hogy az ott kiterített mappákat összehasonlítsák a visszakapott területek ideiglenes térképével."[117]

[114] Uo. 1/2. ő. e. 121., 149.

[115] Sipos Péter: Az MSZDP a magyar politikai életben 1919–1944. In: Varga Lajos (szerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 135.

[116] Édes István: Ruszinföldi lehetőségek. *Népszava,* 1939. március 19.

[117] Mit kaptunk vissza. *Népszava,* 1938. november 5.

Összegzés

A munkásmozgalmi természetjárók tevékenységéhez a természet, illetve ambivalens módon a keresztény-nemzeti kurzus és annak intézményi, illetőleg jogi hátterének az elfogadása adják a legfontosabb értelmezési kereteket.

Egyfelől a természet a legváltozatosabb módokon és jelentéstartalommal felruházva volt a mindennapjaik része. Menedéket biztosító védelme alatt, a szabadság érzésétől áthatva megkonstruálhatták az elképzelt ideális jövőképüket. Ebben elsősorban a térben megjelenő fizikai alkotásaik voltak a segítségükre, ahol reprezentálhatták, kik is ők valójában, mit óhajtanak elérni, illetőleg itt adódott lehetőségük az önazonosságuk kifejezésére, fejlesztésére és folyamatos újratermelésére is. Ezen túlmenően azonban a természet és annak törvényeinek megfigyelése adta az oktatási tevékenységük alapját, fizikai és társadalmi erőt merítettek belőle, és nem utolsósorban új otthont kínált fel számukra.

Másfelől az államhatalom működésének az elfogadása egyértelműen csak praktikumnak számított, amely által anyagi támogatásokhoz, kedvezményekhez és egyáltalán működési engedélyhez juthattak. Sőt ily módon még a turistaügyek fellendítésében is lehetett némi részük az MTSZ-en keresztül. Mindazonáltal azt is végigkísérhettük, hogy a polgári kultúra az állami nehezítő tényezőkkel együtt tulajdonképpen a munkásmozgalmi természetjárás geneziseként is felfogható. Ugyanis hiába hátráltatták a birtokszerzésüket, apasztották el a segélyeket vagy ítélték el őket erkölcstelennek tartott magatartási formáikért, mert ezekre olyan válaszok születtek a mozgalom részéről, amelyek nemcsak azon nyomban kulturális mintákká váltak, hanem az osztálytudatukat és identitásukat is megerősítette, ezáltal kovácsolva még jobban egybe a közösségüket. Így váltak kulturális mintává például az alternatív forrásteremtő technikáik, testük naturista bemutatása, és vele együtt a napbarnított bőrük, de maga a természetjárás is e gondolat révén lett a munkásember sportja a szemükben. E folyamat megértése pedig rávilágít arra, hogyan társítottak új jelentéseket a polgári kultúrában látott mintákhoz, és emellett miért alakítottak ki eltérő térhasználati formákat is.

Az 1947 utáni, de még rendszerváltás előtti magyar történetírás igyekezett a természetjárást specifikusan munkástevékenységként ábrázolni, oly módon, hogy a TTE szerepvállalását aránytalanul felnagyították a polgári egyesületek kárára. Az eddigiek során azonban mégis azt láthattuk, hogy a munkásmozgalmi természetjárás legalapvetőbb gyakorlati, szervezeti és szellemisége szempontjából igencsak sokat merített a polgári világból, majd ezeket a mintákat és ideológiákat elemenként cserélték ki, hogy a sajátjukkal helyettesíthessék be azt, miközben megpróbáltak a korszak modern életreform trendjeivel lépést tartani. Ezt néha kényszerűségből, míg máskor világnézeti különbségekből fakadóan kellett megtenniük.

Ellenben fontos kiemelni, hogy ezek a „cserék" sohasem véletlenszerűen történtek, hanem minden egyes esetben rezonáltak az ellenzéki és társadalmi helyzetükből fakadó öntudatukra, amely utóbbiba az általánosan kialakult élethelyzetük is beletartozott. Ebből kiindulva megérthető, hogy miért utasították el a versengő attitűdöt, miért nem vált eszményképükké a sportos, erős, fejlett izomzattól duzzadó test, miért alakult ki köreikben alternatív szépségideál, illetőleg az erdők ösvényeit róva miért nem a vallási misztikumtól áthatott vagy a történelmi romantika érzésével kecsegtető helyszínek felé indultak el. Minden elképzelésükben tehát a szükségleteik és eszményképeik keveredése fedezhető fel. E kettőség közös nevezőre hozásán munkálkodtak szüntelenül.

Mindez világosan megmutatja, hogy a Horthy-korszakban egyáltalán nem a polgári kultúra lemásolásáról vagy kisajátításáról volt szó, hanem sokkal inkább egy erős alapokon álló szellemiség tudatos térfoglalási kísérletéről.

→

Fürdőzők a Természetbarátok Turista Egyesület Velencei-tavi kabinjánál Gárdonyban, 1927.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Fehárvári József

Tanulmányok

SZŰTS ISTVÁN GERGELY

Kapcsolatok-hálózatok

Küzdelem egy vállalkozásért az 1920-as években

1920 novemberében egy ötvenes évei végén járó alacsony, kövérkés úr szállt le a herendi vasútállomáson. Útja egyenesen a híres porcelángyárba vezetett, ahová magát mérnöknek kiadva kért bebocsátást. Ez a látszólag semmitmondó látogatás a következő majd tíz esztendő egyik legfontosabb és legszövevényesebb ügyének kezdetét jelentette a Herendi Porcelángyár történetében.

A Herendi Porcelán márkanévként a 19. század közepétől vált ismertté és elismertté Európa-szerte. A századfordulóra a hazai arisztokrata, majd nagy részben fővárosi nagypolgári családok mellett jelentős számban érkeztek megrendelések külföldről, főként Párizsból és Bécsből. Bár az ekkor Farkasházy Jenő[1] által tulajdonolt és irányított vállalkozás méretében, pénzügyi kondícióiban és kapacitásában jóval alulmaradt más európai, így az Osztrák–Magyar Monarchián belül működő porcelángyárakkal szemben is, vásárlóköre nem csökkent, sőt egyes időszakokban tovább nőtt. Mindez annak fényében tűnik jelentősnek, hogy bár Farkasházy Jenő komoly szakmai sikereket, jelentős újításokat ért el, azonban Herend pénzügyi helyzetét nem sikerült stabilizálnia.

[1] Farkasházy (Fischer) Jenő (Székesfehérvár, 1861 – Herend, 1926) Fischer Mór unokája. Képzőművészeti tanulmányait Párizsban végezte, többszöri kísérletet követően 1896-ban a Herendi Porcelángyár tulajdonosa lett, és a következő majd harminc esztendőben több-kevesebb sikerrel egyedül irányította a gyárat. Bővebben lásd Szűts István Gergely: *A műhelytől a szalonig. A Herendi Porcelánmanufaktúra a Monarchia idején*. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 2011.

Farkasházy Jenő vállalkozásában, a „Farkasházy Fischer Jenő Herendi Porcelángyárban" 1916 óta – főként az import alapanyagok beszerzési nehézségei miatt – szinte csak festés folyt. Ennek következtében csökkent az eladható, a bevételt jelentő késztermékek száma. Helyzetét tovább nehezítették meglévő hiteltartozásai, különösen az 1896-ban, a korábbi tulajdonos, Magyarhoni Üveggyárak Rt.-től átvett 160 ezer korona hitel még visszafizetésre váró részletei.

A háborút követő bizonytalan hazai és nemzetközi piaci viszonyok miatt szinte tervezhetetlenné vált a kiegyensúlyozott termelés és értékesítés. Ezzel az adósságtörlesztésre fordítható bevételek mértékére sem lehetett megbízható válaszokat adni. A hitelt folyósító, a háború után súlyos financiális helyzetben lévő magyar állam természetesen szerette volna a több mint két évtizede fennálló kintlévőségét visszaszerezni. Ennek érdekében 1919 őszén informális tárgyalásokat kezdett egy magánszemélylyel a hitel egy összegben való visszafizetéséről.

Az első világháború alatti termeléskiesés, majd az 1918 őszét követő bizonytalan hónapok mély aggodalommal töltötték el Farkasházyt, aki még a kivándorláson is elgondolkodott, ám barátai rábeszélésére végül maradt, és 1919 végétől nagy tervekkel vágott bele a vállalkozás újjászervezésébe. Döntésében szerepet játszott, hogy egyéni vállalkozása, a Herendi márkanév és annak tulajdonjoga ezekben a hónapokban bizonyos gazdasági és politikai körökben felértékelődött és vonzóvá vált.

E rövid bevezető már sejteti, hogy a háborút követően mind a Herendi márkanév, mind a porcelánágazat a benne rejlő értékesítési lehetőségek miatt felértékelődött a megfelelő tőkével bíró magánszemélyek és pénzügyi körök szemében. Alig néhány hónap alatt a Farkasházy Jenő tulajdonában lévő gyárral kapcsolatban két olyan személy is felbukkant, akik komoly lépéseket tettek a porcelángyár tulajdonjogának megszerzése és a márkanév használata érdekében.

E két státusszerzési kísérlet bemutatása előtt érdemes röviden áttekinteni, milyen helyzetben volt a hazai és az európai porcelánipar és -kereskedelem. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, a közös piac megszűnése után az addig a cseh tar-

tományból érkező porcelánáruk is vámkülföldivé váltak, így egy időre megszűnt, majd az évtized közepéig nehézkessé és a korábbinál drágábbá vált a beszerzés.[2] 1918 után tehát az a helyzet állt elő, hogy Magyarország, némi túlzással, szinte porcelántermékek nélkül maradt. Így keletkezett egy olyan piaci rés, amelyben Herend jó eséllyel komoly pozíciókat tudott volna szerezni. Azonban Farkasházy egyszemélyes vállalatvezetése a tőkehiány, valamint a termelés bizonytalansága miatt mégsem tudott gyors választ adni erre a helyzetre.

Harc a tulajdonjogért

1919 őszén az alapanyaghiány miatt mindössze négy-öt munkás festett fehér porcelánokat Herenden. Értesülvén erről Farkasházy Jenő unokatestvére, Tóvárosi Fischer Emil (Herend, 1860 – Herend, 1937), adósságrendezési ajánlattal fordult a Kereskedelemügyi Minisztériumhoz. Fischer Emil, rokonával ellentétben, kiváló kereskedő és üzletember volt. Nevét a századfordulótól megtaláljuk mind a hazai, mind a Monarchián belüli szakmai szervezetek vezető testületeiben. Ennek köszönhetően szoros kapcsolatokat ápolt a budapesti és a bécsi gazdasági és politikai elittel. A Herendi Porcelángyár tulajdonlásának lehetősége családi kötődése, valamint szakmai munkája révén régóta vonzotta, ezt csak erősítette elégedetlensége a tulajdonos unokatestvér vállalatvezetői tevékenységével. Fischer Budapesten működő kereskedése és rövid ideig fennálló gyára ugyan jól jövedelmezett, ám szakmai szempontból az Európa-szerte ismert Herendi tulajdonlása kétségkívül komoly presztízst jelenthetett volna számára. Ennek érdekében 1919 kora őszén, még a Kereskedelemügyi Minisztériumba tett látogatása előtt, egy jelentős tőkével bíró részvénytársaság megalapításához fogott. E szervező, előkészítő munka elsősorban informális csatorná-

[2] Volker Hertwig: Kleine wirtschafsgeschichte zur porzellanindustrie in Nordostbayern. In: Wolfgang Schilling–Martina Wurzbacher–Volker Hertwig: *Leben für das weisse Gold. Arbeit und Alltag der Porzelliner 1920–1970*. Selb, Deutsches Porzellanmuseum, 1995.

kon keresztül folyt, emiatt ennek szereplőire és témájára vonatkozólag csak közvetett utalásokat ismerünk. Fischer kísérlete főként Farkasházy Jenő és ügyvédje, Várady Gábor töredékes levelezéséből ismert. A fővárosban élő Várady remek minisztériumi összeköttetései révén 1919 decemberében szerzett tudomást Fischer Emil tervéről. Rögtön értesítette Farkasházyt, és természetesen folyamatosan nyomon követte az ügy alakulását. A minisztérium hivatalosan csak 1920 márciusában értesítette Fischer szándékáról Farkasházy ügyvédjét.

Az eset, miután Fischer egyik megbízottja több alkalommal érdeklődött a gyár melletti telkek, épületek tulajdonjogairól, nemcsak a fővárosban, hanem Herenden is nyugtalanságot okozott. A kincstár hajlott arra, hogy az alaptőkével és kamatokkal együtt 206 ezer koronára rúgó követelését Fischer Emilre ruházza át. Várady szerint Fischer ezekben a hetekben több bankkal is tárgyalásban állt, és egyes híresztelések szerint 8-10 millió korona alaptőkével részvénytársaság alapításán dolgozott.[3]

A következő hetekben az érintettek ügyvédjei gyakori vendégek lettek a Kereskedelemügyi Minisztériumban. Várady szerint bár a minisztériumban Fischert sem kedvelték különösebben, az adósság reálisnak tűnő rendezése miatt az esettel foglalkozó miniszteri tanácsos mégis támogatta hitelátvállalási kezdeményezését.[4] Az ügy kapcsán az első hivatalos irat március 13-án jelent meg, e tanúsítvány szerint[5] a Kereskedelemügyi Minisztérium mint a Magyar Országos Közigazgatási Alap felettes szerve elismeri, hogy a 160 ezer korona hitelt Tóvárosi Fischer Emil befizette az államkincstárba, ezzel a tulajdonjog átruházható a nevére.[6]

A minisztériumi összeköttetései révén Farkasházy és ügyvédje, Várady Gábor azonnal tudomást szereztek erről a tanúsítványról. Nem késlekedhettek, hiszen az adósságot jelentő összeg befizetésével elkezdődött a tulajdonjog átruházásának folyamata. Két héttel később, március 24-én Farkasházyék hi-

[3] Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL VeML), a Herendi Porcelángyár iratai. XI.46.b.bb. 9. tétel.

[4] MNL VeML XI.46.b.bb. 9. tétel. 1920. július 14.

[5] 32.694/1920.sz./27. Kereskedelemügyi Minisztérium, 1920. március 13.

[6] MNL VeML XI.46.b.dd. 14. tétel.

vatalos levélben fordultak a Veszprémi Királyi Törvényszékhez a Kereskedelemügyi Minisztérium eljárása miatt.[7] Beadványuk szerint Farkasházy 1896-ban az előző tulajdonostól, az Egyesült Magyarhoni Üveggyárak Rt.-től megvásárolta a gyárat, a hozzá tartozó ingatlanokat, valamint ezzel együtt az ingatlanokon lévő 160 ezer korona hiteltartozást. A tulajdonjog megszerzésével utóbbi dologi adóssággá vált, majd az államkincstár előírása szerint, közjegyző előtt Farkasházy személyes adóssá való átsorolását vállalta.

A minisztérium által kiadott tanúsítvány az adósság és a vállalat tulajdonjogának átruházásával járhatott volna. Ezért Farkasházy alig két hét alatt, barátai és rokonai segítségével előteremtette nemcsak a 160 ezer korona hitelt, de a 46 ezer korona kamatot is, és kész volt azt befizetni az államkincstárba.

Az ügy a következő hónapokban több fórumot is megjárt. Várady rendszeresen egyeztetett a minisztériummal, és végül 1920 júniusában arról tájékoztatta Farkasházyt, hogy sikerült megegyezniük az érintett feleknek, a tulajdonjog az övé maradt.

Ezek a hónapok alaposan megviselték Farkasházy Jenőt, akinek ez idő alatt a termelés folytatásáról is gondoskodnia kellett. Bár a külső körülmények, az alapanyag-beszerzés és a készáruértékesítés a nemzetközi politikai és gazdasági viszonyok miatt továbbra is bizonytalan volt, lehetséges megrendelőkben, befektetni szándékozó magánszemélyekben, üzleti csoportokban nem volt hiány. A Fischer-féle ügy ismét megerősítette Farkasházyt abban, hogy egyéni vállalkozását részvénytársasággá kell átalakítania. Ennek előkészítésével Várady Gábort bízta meg, aki néhány héttel később arról tájékoztatta, hogy egyes tőkével rendelkező személyek, csoportok – részben a korona elértéktelenedése miatt – komoly befektetési lehetőséget látnak a porcelánban. „Annyi bizonyos, hogy a mágnásoknak most rendkívül sok a heverő pénzük és szeretnék azt jobb iparvállalatokba elhelyezni."[8]

Sokat elárul, hogy az 1922–1923-as *Magyar pénzügyi compass* adatai szerint az ágazatban működő nyolc részvény-

[7] MNL VeML XI.46.b.bb. 9. tétel.
[8] MNL VeML XI.46.b.bb. 9. tétel. 1920.

társaság közül hatot 1920 után alapítottak.[9] A vállalatalapítási láz legfőbb oka, hogy a Monarchia közös piacának megszűnése után az addig nagyszámú cseh porcelán immár importként, azaz jóval lassabban és jelentős vámtételekkel megterhelve kerülhetett (volna) az országba.

Ahhoz, hogy Farkasházy egyéni vállalkozása részvénytársasággá alakuljon, befektetőkre volt szükség. Bár a márka több évtizede jól ismert volt, mégis fontosnak tartották, hogy neve ismét a köztudatba kerüljön. Ennek érdekében 1920 őszén az Iparművészeti Múzeumban részben saját, részben magyar arisztokrata családok, közintézmények, valamint magángyűjtők anyagából sikeres kiállítást rendeztek.

Harc a márkanévért

A budapesti kiállítás újra a figyelem középpontjába helyezte Herendet, ám a műértő közönség mellett mások is nagy érdeklődéssel figyelték a márkát. Novemberben, ahogy a bevezetőben már utaltunk rá, egy fővárosi úr, bizonyos Nagy Jenő jelent meg a faluban, és igyekezett bejutni – igaz, sikertelenül – a gyár területére. A következő hetekben több alkalommal is felbukkant, ám látogatásainak valódi célja csak 1921 tavaszán derült ki. Március 8-án Farkasházy Jenő értesítést kapott a községi jegyzőtől, hogy a járási főszolgabíró határozata értelmében folyó hó 17-én mint telekszomszédnak egy új vállalkozás telephely-engedélyezési tárgyalásán kell megjelennie. Farkasházy elképedve olvasta, hogy a Fő út 59. szám alatti házban egy januárban, a fővárosban alapított részvénytársaság új porcelángyár engedélyeztetését kéri. Meglepettsége fokozódott, amikor megtudta, hogy a cég neve: Herendi Porcelángyár Rt.[10] Az új vállalkozást számára teljesen ismeretlen fővárosi személyek jegyezték. Mivel a helyszíni tárgyaláson panasszal, ellenvéleménnyel élhetett,

[9] Kormos Gyula (szerk.): *Magyar pénzügyi compass 1922–1923.* Budapest, Apollo Irodalmi és Részvénytársaság, 1924.

[10] A Veszprémi Királyi Törvényszék mint cégbíróság 1921. március 10-én Cg.178.532/1. számmal bejegyezte a részvénytársaságot.

ezért azonnal értesítette az esetről Várady Gábort és veszprémi ügyvédjét, Horváth Bélát. A következő napokban két fontos feladatuk volt, egyrészt a telepengedély kiadásának megakadályozása, másrészt az új részvénytársaság mögött álló személyek, csoportok feltérképezése. Ezek érdekében igyekeztek a közigazgatás minden szintjén, valamint informális csatornákon keresztül adatokat szerezni az ügyről és annak szereplőiről.

A főszolgabírói telepengedély remélt megítéléséig azonban a másik oldal, azaz Nagy Jenőék sem tétlenkedtek. 1921. május 8-án sikerült olyan, a helyi jegyző és a községi bíró aláírásával hitelesített bizonyítványt szerezniük, amely azt tanúsította, hogy Farkasházy Jenő vállalkozása az utóbbi években alig végzett termelő munkát, felújításokat és beruházásokat.[11] Ezzel Nagyék immár hivatalosan is bizonyíthatták a régi gyártulajdonos alkalmatlanságát és ezzel együtt saját új vállalkozásuk létjogosultságát.

1921 májusában hivatalosan is megkezdte működését a Nagy Jenő által vezetett új cég, egy, a gyár mellett bérelt kétszobás kis parasztházban. Az udvarban elhelyezett cégérükön a Herendi Porcelángyár Rt. felirat szerepelt.

Várady Gábor a kezdetektől nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy minél több információt összegyűjtsenek a részvénytársaságot jegyző személyekről és a mögöttük álló feltételezett csoportokról. Ez azonban már a cégvezető esetében sem ment könnyen. Nagy Jenő személyazonosságát ugyanis a majd egy évtizedig tartó ügy végére sem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Ennek oka, hogy hol Nagy Jenőként, hol Gross vagy Grósz Jenőként, Grósz Jakabként, sőt egy ízben Nagy (Grosz) Ernőként is szerepelt az ügyiratokban. Neve mellett születési helye, ideje és vallása szintén sokáig tisztázatlan maradt. Bár az ügy kapcsán önmagát Nagy Jenőként határozta meg, személye feltételezhetően azonos lehet azzal a Grosz (Nagy) Jenővel, aki 1863-ban született Csanádpalotán.

[11] A Veszprémi Törvényszéken 1925. február 18-án zajló tárgyalás jegyzőkönyve idézi. B3097/57-1923. MNL VeML, a Herendi Porcelángyár Rt. iratai. XI.46.c.bb.II. 10. tétel.

Farkasházyék minden bírósági ügy kapcsán kitértek e bizonytalan személyazonosságra, azzal érvelve, ha adatai tisztázatlanok, akkor a vádlott szavahihetősége is kétségbe vonható. Ezt csak fokozta, amikor Nagy feltételezett büntetett előéletéről – csalások és leánykereskedelem – tudtak meg új információkat. A csanádpalotai Grosz (Nagy) Jenő feltételezett rovott múltjáról mindössze egy olyan, 1899-ben kelt irat tanúskodik, amelyben a név, a születési idő és hely, valamint a vallás is megegyezik. Eszerint a körözés alatt álló Nagyot édesanyja csanádpalotai házában vették őrizetbe. A felvett fogolytörzskönyv adatai szerint alacsony, szőkésbarna hajú, magyar anyanyelvű, izraelita vallású, írni és olvasni tudó személy volt.[12] Ezt követően 1916-ban bukkan fel ismét a neve, amikor két társával együtt Budapesten a Nagymező utca 8. szám alatt megalapította a Kiselejtezett Templomfelszerelések Forgalmi Rt.-t.[13] A vállalkozás mindössze 10 ezer korona alaptőkével indult,[14] és Nagy mellett az igazgatóság tagja lett még Kernács Lajos, Grosz Henrik és Ernszt Ignác.[15] A vállalkozás nevéből adódóan a már nem használt templomi kellékeket gyűjtötte össze, vásárolta meg, majd műhelyükben javították és értékesítették azokat. Ehhez természetesen jó kapcsolatokra volt szükség a plébánosokkal, egyházi vezetőkkel. E különleges vállalkozás érintettjei a történet szempontjából akkor válnak érdekessé, amikor öt évvel később mindannyiuk neve felbukkan a Nagy Jenő által fémjelzett új herendi gyárral kapcsolatban.

Szerencsére több információ ismert az 1921 januárjában alapított új herendi vállalkozás cégjegyzékén szereplő másik igaz-

[12] Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII.102.a/fogoly/1899/3536. https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Fogoly/98973 (Letöltve: 2020. 10. 20.)

[13] A cég 1916. május 21-én tartotta alakuló közgyűlését. Az igazgatóság egy–három főből állt, ám a cégjegyzéken ekkor még csak Nagy Jenő neve szerepelt. *Központi Értesítő,* 1916. augusztus 3. 997.

[14] Kormos Gyula (szerk.): I. m. 420. Az alaptőke nagyságával kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy 1916 márciusában egy mázsa búza ára 80–90 korona között mozgott.

[15] Kernács Lajos arad-gáji lakos, az 1899-ben alapított Arad-Gáj Külvárosi Munkás Hitelszövetkezet igazgatósági tagja volt. Ernst Ignác 1913-ban alkuszként működött a Dob utca 82. alatt. Grosz Henrikről nincsenek információink.

gatósági tagról, Huszár Lászlóról.[16] Huszár ezekben az években Kistarcsán volt plébános, de papi teendői mellett aktív politikai és közéleti szerepet is vállalt. Budapest környékének egyik meghatározó keresztényszocialista politikusa lett, aki kiváló kapcsolatban állt a mozgalom vezetőivel, közülük is elsősorban Haller Istvánnal. Huszár kapcsán Váradyék tudni vélték, hogy plébánosként és keresztényszocialista párttagként is kiváló kapcsolatokat ápolt a klérussal és a politikai katolicizmus legitimista köreivel.

Amennyiben megnézzük a Nagy Jenő közvetlen, hivatalosan megnevezett környezetébe tartozó személyeket, akkor valóban érthetetlen, hogyan tudott komoly tőkével céget alapítani, vállalkozást működtetni. Régiségkereskedő, alkusz vagy éppen vásárcsarnoki árus üzlettársai mellett 1924 táján feltűnik mellette egy hasonlóan „jelentéktelennek" látszó személy, bizonyos Gewölb Salamon házaló, bútorkereskedő, akit Farkasházyék egyszerűen „auftreiber"-nek azaz felhajtónak titulálnak.[17] Ezek után jogosan merült fel Várady Gáborban a kérdés, mi dolga lehet egy jó kapcsolatokkal rendelkező plébánosnak ilyen kétes hátterű személyekkel?

Az új herendi cég esetében érdekes, hogy 1924-ig mind a compassokban, mind a Farkasházy-féle porcelángyár megmaradt irataiban szinte kizárólag Nagy és Huszár neve szerepel. Nagy Jenő korábbi üzlettársai elvétve, míg a két igazgatósági tag mögött állók pedig egyáltalán nem jelennek meg. Pedig Farkasházyék és egyes liberális sajtóorgánumok is biztosra vették, hogy az új cég mögött befolyásos, ám a nyilvánosság előtt mutatkozni nem kívánó személyek, csoportok állhatnak. A bizonytalan feltételezések helyett érdemes megnézni, kikkel állt szorosabb kapcsolatban Nagy Jenő. Az első személy, akinek neve többször feltűnik az ügy irataiban, ügyvédje, Vasek Ernő. 1921-

[16] Huszár László 1878-ban született Szepesváralján. Teológiai tanulmányait Vácott végezte, majd 1902-ben pappá szentelték. Az egyházmegye több plébániáján is szolgált, mígnem 1914-ben tartalékos katonai lelkészként bevonult.

[17] MNL VeML XI.46.c.bb.II. 10. tétel. Gewölb Salamon 1906 és 1911 között rendszeresen hirdette Kazinczy utca 30. alatti bútorkereskedését a *Pesti Hírlap*ban, ezt követően azonban alig találni működéséről információt.

től már bizonyosan ez a budapesti ügyvéd látta el Nagy jogi képviseletét. Vasek ügyvédi praxisa mellett aktív politikai tevékenységet is folytatott. Nem is akármilyet, hiszen 1919. november 2. és 1920. május 19. között Szeged város kormánybiztos főispánja volt.

Saját kérésére 1920 tavaszán felmentették szegedi feladatai alól, majd az 1920 nyarán tartott tiszántúli nemzetgyűlési választásokon már a Keresztény Nemzeti Egység Pártja (KNEP) jelöltjeként indult az orosházi kerületben, sikertelenül. Ezután visszatért Budapestre, ahol az 1920. júliusi fővárosi törvényhatósági választáson a VIII. kerületi keresztény párt listáján helyi képviselővé választották. A fővárosi közgyűlésben aktívan részt vett a Wolff-féle Keresztény Községi Párt tagjaként. 1922-ben ismét a parlamenti választásokon próbálkozott a Haller István vezette, immár ellenzéki keresztényszocialista párt jelöltjeként, de a nyílt szavazású pomázi kerületben csak harmadik lett a kormánypárti és a szociáldemokrata ellenfele mögött.[18]

A vele kapcsolatban született újságcikkek többször foglalkoztak kiváló és szerteágazó politikai kapcsolataival. A *Népszava* – némi újságírói túlzással – a következőképpen jellemezte kereszténységszocialista ellenfeleit 1924-ben: „Haller és Vasek, mindketten vezéremberei voltak annak az irányzatnak, amely »Le a zsidókkal« ordítozás közben »keresztény« vállalatok gründolásával igyekezett megmutatni a kurzus életrevalóságát gazdasági téren."[19]

Összességében tehát Nagy Jenő üzlettársa, Huszár László, valamint ügyvédje is egyértelműen kötődött a kereszténységszocialista mozgalomhoz, és annak egyik meghatározó vezetőjéhez, Haller Istvánhoz.

Egy jó ügyvéd megléte mellett 1921 tavaszán Nagy Jenőék, Farkasházyék támadásait kivédendő, elindították a termelést a kis herendi parasztházban. Ehhez munka nélküli vagy Farkasházyval elégedetlen helybéli porcelánfestőket szerződtettek. Az új vállalkozás ugyan gyárként definiálta magát, azonban már a kezdetektől kizárólag Csehszlovákiából származó fehér

[18] Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. II. kötet, 36., 43.

[19] Milliárd zivatar. *Népszava,* 1924. január 23.

porcelánokat festettek itt herendi mintákkal. Ezeket aztán herendi néven igyekeztek értékesíteni a fővárosban. Valódi termelés tehát nem, csak festés folyt a bérelt parasztházban.

Ezt megtudva Farkasházyék már júliusban feljelentést tettek a főszolgabírónál ipari kihágás vétsége miatt.[20] Mivel a jogi eljárások menete hosszúnak ígérkezett, ezért a döntések kihirdetéséig minden lehetséges fórumon – mindenekelőtt a sajtó nyilvánosságát felhasználva – megpróbálták felhívni az ügyre a figyelmet. Az eredeti és egyetlen herendi gyárról, a Herendi márkáról szóló kampányukat egy nagyszabású kiállítással kívánták megalapozni. 1921 májusában az Iparművészeti Múzeum igazgatójának – későbbi igazgatósági tagnak –, Végh Gyulának a segítségével és támogatásával nyílt meg a kiállítás. Az eseményről szinte minden jelentősebb napilap beszámolt, és alapvetően elismerően írtak személyéről és eredményeiről.[21]

Emellett Farkasházyék április 22-én a Honvédelmi Minisztérium győri iparügyi megbízottjához intéztek beadványt. Sajnos ez nem, csak az arra érkezett válasz ismert.[22] Ebből kiderül, hogy Farkasházyék az iparügyi megbízotton keresztül – meglepő módon – Zadravecz István tábori püspökhöz fordultak. Levelükben vázolták Nagy Jenő megjelenését és annak lehetséges következményeit a nemzet egyik legfontosabb iparművészeti márkájára, majd kérték Nagy korábbi üzlettársának, Kernács Lajosnak detektív általi kihallgatását. A válaszlevél szerzője szerint a püspök fejcsóválva vette tudomásul a hírt, ami nem tudni, hogy felháborodását vagy az ügytől való távolságtartását jelentette-e. A kérés kapcsán pedig azt közölte, forduljanak a budapesti rendőrséghez, vagy fogadjanak magánnyomozót.

E rövid levél két szempontból érdekes. Egyrészt arra mutat rá, hogy Farkasházyék informális csatornákon keresztül milyen lépésekre voltak képesek ügyük rendezése érdekében, másrészt a

[20] Beadványukban az ipartörvény (1884:XVII. tc.) 58. §-ára hivatkoztak. „Egy iparos vagy kereskedő sem használhat cégérén, nyomtatványain vagy hirdetéseiben oly jelzőket, jelvényeket vagy adatokat, melyek a tényleges üzleti viszonynak vagy a valóságnak meg nem felelnek."

[21] *Budapesti Hírlap,* 1921. május 21.; *Pesti Hírlap,* 1921. május 21.; *Pesti Napló,* 1921. május 22.; *Neue Pester Journal,* 1921. május 22.

[22] MNL VeML XI.46.c.II. 10. tétel; 59./1921. Győr. 1921. május 9.

megszólított személye is bizonyítja, Nagy Jenő cége több lehetett egy szerencsevadász hirtelen jött ötleténél. Az ügy szereplőinek kapcsolathálóit ismerve érdekes, hogy az alapvetően liberális világszemléletű Farkasházyék miért a keresztény-nemzeti ideológia egyik legfőbb hirdetőjéhez, Zadravecz páterhez fordultak. Hiszen a szerzetes Szegedről jól ismerte Nagy ügyvédjét, Vaseket, így feltehetőleg értékrendjük sem lehetett túlzottan eltérő. A páter megkeresése bizonyíthatja, hogy Nagy Jenő státusszerzési kísérlete olyan veszélyesnek tűnt, amelynek megakadályozása érdekében Farkasházyék akár más politikai platformon álló, befolyásos személyekkel is hajlandóak voltak tárgyalni.

Az informális kapcsolatteremtés mellett több feljelentést is tettek az új céggel szemben. Júniusban a fővárosi VI. kerületi elöljáróságon mint iparhatóságon panasszal éltek a Nagy-féle részvénytársaság működése ellen. Az elöljáróság jegyzője az ügy kivizsgálása érdekében kiszállt a cég Nagymező utca 8. szám alatti székhelyére (ahol egyébként Nagy 1916-ban alapított másik cége is működött), és megállapította, hogy Nagy Jenő nem lakik ott, sőt, nem utal arra semmi, hogy ott rendszeres munka folyna. Nehéz is lett volna elképzelni, hogy a földszinti, egyszobás lakásban a mindössze 1 millió korona alaptőkével működő részvénytársaság székhelye és pesti üzeme is elférjen.[23]

A jogi küzdelmek mellett Farkasházy Jenőnek gyára működéséről, fejlesztéséről és strukturális átalakításáról is gondoskodnia kellett. Helyzetét nehezítette a továbbra is akadozó alapanyag-behozatal, a tőkehiány, valamint a nem megfelelő szervezeti forma. Ezt csak tetézte a hír, miszerint 1921. április 13-án egy újabb porcelángyárat alapítottak Budapesten. A vállalat vezetője az a Fischer Emil volt, aki alig egy évvel korábban éppen Herend tulajdonjogát próbálta megszerezni. Az újonnan létrejövő Fischer-féle Kerámiagyár Rt. jó pénzügyi kondíciókkal és köztiszteletben álló igazgatósági tagokkal rendelkezett. Fischer

[23] 1925-ben a Kereskedelmi Minisztériumhoz címzett beadványban a következőképpen írják le a Nagymező utca 8. szám alatti, földszinti lakást: „Mindeme vállalatok egy olyan szobában vannak bejegyezve, amelynek felszerelése egy fenyő íróasztal, néhány szék, a falakon néhány építési állványrajz, poloska- és fagombaírtószert hirdető reklám." MNL VeML XI.46.c.bb.II. 10. tétel.

üzlettársai közül a legismertebb József Habsburg főherceg, illetve Gundel Károly étteremtulajdonos volt. A részvénytársaság komoly, 150 millió korona alaptőkével jött létre. A pénzügyi hátteret, ahogy az igazgatósági tagok listáját végigolvasva látjuk, a Magyar Általános Hitelbank Rt. biztosította.[24]

Fischer Emil korábbi sikertelen státusszerzési kísérlete után tehát egy új, tőkeerős és reményteli vállalkozást hozott létre. József főherceg neve majd száz év távlatából jól cseng ugyan, ezekben az években azonban a bizonytalan államforma, a Habsburgok eltérő megítélése miatt erősen megosztónak számított. Ezzel együtt óvatosan kijelenthető, hogy Fischer alapvetően azonos politikai platformon álló, azaz leginkább legitimista politikusokat és pénzügyi szakembereket invitált új vállalkozásához.[25]

Az 1921-es esztendő tehát több, egyelőre kiszámíthatatlannak tűnő eseményt eredményezett Farkasházy Jenő számára. Kezdetben Fischer Emil új cége mint konkurencia nagyobb veszélyforrásnak tűnt, mint a titokzatos körök által támogatott Nagy Jenő-féle párhuzamos herendi porcelángyár. Azonban néhány hónap múlva Nagyék komoly sajtókampányt indítottak. 1921 nyarán két támadó és lejáratő jellegű cikket jelentettek meg a *Nemzeti Újság*ban. Fontos megvizsgálni, hogy az ügy kapcsán pró és kontra íródott cikkek, hírek mely sajtótermékekben jelentek meg.[26] Természetesen a herendi porcelánról korábban is számtalan írás született, azonban a *Nemzeti Újság* volt az első, amely kifejezetten politikai megfontolásból írt a gyárról. A *Nemzeti Újság* 1919 szeptemberében jelent meg először, a több mint egy évvel korábban alapított Központi Sajtóvállalat kiadványaként[27] a KNEP szócsövévé vált. 1921 júniusában és

[24] A bank iparpolitikájáról, iparhoz fűződő viszonyáról részletesen lásd Pogány Ágnes: Bankárok és üzletfelek. A Magyar Általános Hitelbank és vállalati ügyfelei. *Replika,* 25 (1997) 55–66.

[25] A Fischer-féle Kerámiagyár a Budapest Pestszentlőrinci Téglagyár Rt. és a Tatai Cserép- és Téglagyár Rt. integrálását tervezte.

[26] Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban.* Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 92–93.

[27] Klestenitz Tibor: Sajtó, felekezet, politika. A Központi Sajtóvállalat első évei (1919–1922). *Múltunk,* 2009/3. 175.

augusztusában tehát ebben a lapban jelent meg egy-egy negatív hangvételű írás Farkasházy Jenő vállalkozásáról. A cikkekben közös, hogy míg a régi gyárról elmarasztalóan írtak, addig a Nagy Jenő-féle cégről támogatólag. Az augusztusi cikkben egyenesen a herendi márka megmentőjeként aposztrofálják a Nagy Jenő-féle, hangsúlyozottan keresztény vállalkozást. Ez utóbbi, zsidó-keresztény diskurzus szinte végig keretbe foglalta az ügyről született cikkeket, kommentárokat. Így a jobboldali sajtó az új, Nagy Jenő-féle gyárat keresztény-nemzeti vállalkozásként jelenítette meg, míg Farkasházy Jenő régi gyárát a zsidó tőke képviselőjeként állította be.

A *Nemzeti Újság*ban közölt cikkek időzítése nem volt véletlen. Feltehetően a néhány héttel korábban megrendezett kiállításról megjelent pozitív hangvételű beszámolókra reagált. Az írásokat a jó tollúnak tartott Aradi Szabó István jegyezte, ám a korszak újságírásának ismeretében okkal feltételezhetjük,[28] hogy felkérésre, sőt még inkább megbízásra készülhetett. Mindezzel összhangban a porcelángyár(ak) ügyét zsidó-keresztény értelmezési keretben helyezte el: „Mielőtt a herendi porcelángyár megbukott volna, keresztény vállalkozókból részvénytársaság alakult, amely az illetékes hatóságoktól új porcelángyár alapítására kért engedélyt. Farkasházi [sic!], a régi tulajdonos, erre minden erejével arra törekedett, hogy a keresztény gyár ne kezdhesse meg üzemét."[29]

A *Nemzeti Újság* cikkei, valamint azok politikai indíttatása nem érte váratlanul Farkasházyékat, néhány héttel később sajtó útján elkövetett hitelrontás címén be is perelték Nagyot, és a cikk szerzőjét is.[30]

[28] Sipos Balázs: *A politikai újságírás mint hivatás*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

[29] *Nemzeti Újság,* 1921. augusztus 5.

[30] Ezzel pedig már három bírósági ügy (hitelrontás, telephely-engedélyezés megvétózása, valamint a Herendi márkanév használata mint védjegybitorlás) volt folyamatban Nagy Jenő ellen.

Hétköznapi küzdelmek

A fővárosban és Veszprémben folyamatban lévő ügyek meglehetősen lassan haladtak. Ezek meggyorsítása, illetve kedvező irányba terelése érdekében mindkét fél igyekezett kapcsolatait mozgósítani. Érdemes röviden megvizsgálni, hogy az ügyeket intéző ügyvédek milyen társadalmi körökben mozogtak, milyen kapcsolati tőkével bírtak.

Várady Gábor már a századfordulótól bizonyosan ismerte Farkasházyt, ez idő alatt számtalan magán- és vállalati ügyben képviselte őt.[31] Szerepe azonban a státusszerzési kísérletekkel értékelődött fel igazán, hiszen gyakorlatilag ő és a veszprémi Horváth Béla intézték a gyártulajdonos jogi ügyeit. Várady különböző ügyvédi munkái mellett aktív közéleti szerepet is vállalt. Egyrészt tagja volt a Tisza István Társaskörnek, másrészt 1922 elejétől az újonnan alapított Nemzeti Polgári Párt munkájában is tevékeny részt vállalt.[32] A munkapárti hagyományokra építő, konzervatív-liberális eszmeiséget hirdető új alakulat az 1922-es választásokra jött létre, szervezésében Várady is komoly szerepet vállalt. Ugyan a párt önállóan indult, de támogatta Bethlen István kormányának programját, szemben például az ellenzéki liberális Vázsonyi Vilmos pártjával.

A másik fél ügyvédjének, Vasek Ernőnek keresztény-nemzeti politikai kötődését az előzőekben már bemutattuk. Mindkét jogi képviselő esetében tehát nemcsak megfelelő szakmai felkészültség, hanem a sikeres praxishoz elengedhetetlen kapcsolati tőke is rendelkezésre állt.

Bár a bírósági ügyek haladtak, 1922 áprilisában született egy olyan döntés, amely alapján Farkasházyék reménykedhettek az ügy lezárultában. A veszprémi törvényszék mint cégbíróság ugyanis nem engedélyezte Nagyéknak a Herendi szó használatát, ezzel pedig éppen a nemzetközileg ismert márkanevet kellett törölniük a vállalat nevéből és eltávolítaniuk termékeikről. Ennek következtében elveszíthették volna kötődésüket, hivatkozási

[31] Többek között már az 1910-es évek elejétől mindketten részt vettek a Kugler Utóda Gerbeaud Rt. igazgatósági munkájában.

[32] *Budapesti Hírlap,* 1922. május 19.

alapjukat a jól ismert brandhez. Nagy és társai azonban komolyan gondolták herendi térfoglalásukat, ezért még ugyanebben a hónapban Magyar Porcelángyár Rt.-re (MP Rt.) változtatták nevüket.[33] Néhány nappal később, immár új cégnévvel, de továbbra is Huszár László és Nagy Jenő igazgatókkal, valamint 5 millió koronára emelt alaptőkével,– amely ötezer darab, egyenként ezer korona névértékű részvényre oszlott – a korábbi sikertelen kérvény után ismételten telephelyengedély iránti kérelemmel fordultak a járási főszolgabíróhoz.[34]

A nevében új, ám tagságában és szerkezetében régi vállalkozás júniusban közvetve ismét érzékeny vereséget szenvedett Farkasházyékkal szemben. A Budapesti Királyi Törvényszék ugyanis bűnösnek mondta ki sajtó útján elkövetett hitelrontásban Aradi Szabó Istvánt, akit ezért 2400 korona büntetésre ítélt. A hírlapíró elítélése fontos győzelmet jelentett Farkasházyék számára, különösen, miután a legtöbb fővárosi napilap beszámolt az ítéletről és röviden magáról az ügyről is.[35] A napilapok híradásai mellett a szakma legfontosabb lapja, a *Magyar Iparművészet* is közölt cikket a bírósági döntéssel kapcsolatban. Az írás legérdekesebb része a jogi eljárás rövid taglalása mellett az egész ügy mögött meghúzódó politikai és pénzügyi érdekek kérdését is feszegette. Nagy személyén keresztül pedig arra a jelenségre, mentalitásra utalt, amely szerinte nélkülöz minden szakmai, esztétikai vagy morális szempontot, és kizárólag a cégalapítást, a mindenáron való haszonszerzést helyezi előtérbe.[36]

Ez a „cégalapítási láz" politikai háttere miatt az egykorú, elsősorban ellenzéki politikusokat és a sajtót is foglalkoztatta. A politikai és gazdasági összefonódás kapcsán gyakran használták az úgynevezett „kurzuslovag" kifejezést. Ezen olyan vállalkozó kedvű, az adott foglalkozáshoz, tevékenységhez nem feltétlenül értő személyt értettek, aki mögött általában mindenki által sej-

[33] BFL Cégbírósági iratok. A Herendi Porcelángyár Rt. iratai. VII.2.e. Cg. 20581.

[34] MNL VeML XI.46.c.bb.II. 10. tétel.

[35] *Pester Lloyd,* 1922. június 1.; *Budapesti Hírlap,* 1922. június 14.; *Pesti Hírlap,* 1922. június 14.; *Magyarország,* 1922. június 14.

[36] *Magyar Iparművészet,* 1922/1. 66.

tett, ám hivatalosan meg nem nevezett politikai támogatottság állt. Vázsonyi Vilmos ellenzéki politikusként 1922 novemberében szintén erről beszélt, amikor a keresztény és nemzeti jelszó alatt kiépülő, a nemzet helyett azonban egyéni érdekeket szem előtt tartó, politikai támogatással bíró vállalkozókra, vállalkozói csoportokra hívta fel a figyelmet.[37]

Visszatérve 1922 nyarára, a két bírósági ítéletet követően ismét érdekes események alakultak az ügyben. Az új néven (MP Rt.) működő vállalkozás által benyújtott telephely-engedélyezési tárgyalásra került sor Herenden, ahol Nagy Jenő mellett egy új veszprémi ügyvéd, Csete Antal is megjelent. A névváltoztatás és tőkeemelés ellenére hivatalosan továbbra is mindössze két igazgatósági tagot számláló MP Rt., Farkasházyhoz hasonlóan, immár két ügyvéddel dolgozott tovább. A budapesti illetőségű Nagy feltételezhetően nem véletlenül kérte fel Csetét a képviseletére. A veszprémi ügyvéd a város közéletének aktív szereplője, a Katolikus Kör elnökségi tagja, a helyi ügyvédi kamara helyettes elnöke, valamint a püspökség ügyvédje is volt. Alig fél évvel korábban pedig éppen Farkasházy Jenő barátjával, a liberális Rainprecht Antallal vívott sajtóvitát a veszprémi püspökség közéleti szerepéről.[38] Nagy és a mögötte álló „titokzatos" körök tehát egy olyan keresztény ügyvédet választottak, aki kiválóan ismerte a helyi politikai és egyházi eliteket, és e körökben komoly befolyásossal is bírt.

A telephely-engedélyezés helyszíni tárgyalásán Farkasházy ügyvédje ismét ellenezte az új gyár létesítésének tervét. Véleményét néhány nappal később hivatalos formában is benyújtotta a községi elöljáróságnak. Az ügy érdekessége, hogy Herend község bírója és jegyzője ezúttal is támogatta a telephely-engedélyt, hivatkozva az új munkalehetőségekre és a falu remélt bevételnövekedésére.

Nagy Jenőék a névhasználati határozat megkerülésével, azaz névleg egy új vállalkozás indításával újabb offenzívát indítottak a Herendi márka megszerzése érdekében. Az átkeresztelt cég-

[37] *Budapesti Hírlap,* 1922. november 24.

[38] *Veszprémi Hírlap,* 1922. december 11.; 1922. december 25. Az ügy végül a püspöki titkár feljelentésére a veszprémi ügyészségen folytatódott.

név mellett ezt bizonyítja a tőkeemelés, valamint egy új, a helyi ügyeket ismerő és politikai értelemben is „megbízható" ügyvéd alkalmazása. A tudatos, jól összehangolt támadást a legjobban mégis az jelzi, hogy a helyszíni tárgyalás előtt egy nappal a szélsőjobboldali *Szózat* című lapban egy terjedelmes cikk jelent meg Farkasházy gyáráról.[39] Nem meglepő, hogy Nagy és ügyvédje másnap az ügyben eljáró főszolgabírónak személyesen adta át a lap egy példányát. A cikk írója – akinek személye nem derült ki – helyszíni tudósítóként, *Szerte szélednek a világhírű porcellánfestők – Már csak nyolcan dolgoznak a régi gyárban* címmel közölt riportot Farkasházy Jenő vállalkozásáról.

A cikk kapcsán fontos leszögezni, hogy Farkasházy és alkalmazottainak viszonya nem mindig volt felhőtlen. Ez egyrészt az egyszemélyi tulajdonlás okozta szervezési problémák, másrészt Farkasházy habitusa, stílusa miatt alakulhatott ki.[40] A bizonytalan és nehezen kiszámítható termelés, valamint a személyes ellentétek miatt az első világháborút követően több alkalommal is kifejezetten feszült volt a viszony a felek között. Nem véletlen, hogy ezekben a hónapokban ügyvédjei próbáltak egyezségre jutni a munkásokkal.

A *Szózat*ban megjelent cikkre válaszul Várady Gábor, ahogy egy évvel korábban, úgy most is sajtó útján elkövetett hitelrontás címén jelentette fel a szerkesztőséget,[41] majd néhány hónappal később Nagy Jenőt mint feltételezett megrendelőt. Érdekes egybeesés, hogy Vasek Ernő akkoriban még két másik – ugyancsak a *Szózat*ban, illetve az ideológiailag közel álló *Nép*ben megjelent – cikk szerzőjét is védte a Budapesti Királyi Törvényszéken.[42]

A folyamatban lévő ügyekben 1922 augusztusában ismét sikert könyvelhetett el Farkasházy. A Budapesti Királyi Törvényszék ugyanis elrendelte az MP Rt. herendi jegyekkel ellá-

[39] *Szózat,* 1922. július 11.

[40] Szűts István Gergely: *A műhelytől a szalonig.* I. m.

[41] BFL VII.18.d. (Budapest Fővárosi Ügyészség) 13203./1922. sz. ügy.

[42] Kádár Lehel újságíró a fehérterror során vezető szerepet betöltő Héjjas Iván tetteit dicsérte, ami miatt a főügyészség beperelte őt. A tárgyalásról rövid összefoglalást ad: *Budapesti Hírlap,* 1923. január 14. Nem sokkal később Rupert Rezső ellenzéki liberális képviselő perelte be Kádárt, ebben az ügyben is Vasek lett a védője.

tott porcelántárgyainak lefoglalását és zár alá vételét.[43] Azonban ez sem akadályozta meg Nagy Jenőéket abban, hogy továbbra is herendi mintákat fessenek, hiszen a zár alá vétel csak a készárukat érintette.

A Budapesti Királyi Törvényszék döntését követően sem nyugodhattak meg Farkasházyék. Különösen azután, hogy az MP Rt. telephely-engedélyeztetési eljárása ismét a vármegyei alispánhoz mint a másodfokú iparhatósági döntnökhöz jutott, aki 1923 márciusában a főszolgabírói véghatározatot megerősítve engedélyezte azt. Ennek értelmében Nagy Jenőék a régi gyár szomszédságában, a bérelt ház portáján immár hozzáláthattak tervezett beruházásaikhoz.

Ez a határozat egy régóta halogatott lépésre, a részvénytársaság megalapítására késztette Farkasházy Jenőt. Egy új vállalkozás létrehozása azonban még egy bejáratott márka esetében is nagyban függött a pénzügyi hátteret biztosító bankok, pénzintézetek, netán az állam szerepvállalásától.

1923 első hónapjaiban komoly tárgyalások zajlottak potenciális befektetőkkel, és végül hosszas előkészületek után július 24-én a Mobil Bank Rt. fővárosi irodájában megtartotta első közgyűlését az augusztus 23-án bejegyzett Herendi Porcelángyár Részvénytársaság (HP Rt.).[44] Ezzel közel egy időben a „Farkasházy Fischer Jenő Herendi Porcelángyár" céget a veszprémi törvényszék mint cégbíróság törölte nyilvántartásából.

Az alakuló közgyűlésen megválasztott igazgatóság elfogadta, hogy a részvénytársaság 500 millió korona alaptőkével jöjjön létre, amely 1 millió 250 ezer, egyenként 400 koronás névértékű részvényre oszlott szét. Az alapítás pillanatában Farkasházy Jenőn kívül tizenöten kerültek be részvényesként az Rt. vezetésébe. A pénzügyi hátteret az alig fél évvel korábban alapított Mobil

[43] B 19204/1922. sz. alatti ügy szerint 1922. augusztus 3-án a Nagymező utca 8. szám alatt 786 olyan porcelántárgyat találtak, amelyeken herendi márkajelzés volt. Ezeket bírói határozattal zár alá vették, azonban az 1923 márciusában tartott újabb vizsgálat során 169 darab hiányzott. MNL VeML XI.46.c.bb. II. 10. tétel.

[44] MNL VeML XI.46.c.aa.I. 2. tétel. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1923.

Bank, valamint az 1921 márciusában életre hívott Lloyd Bank biztosította.[45]

Ahogy Fischer Emil és Nagy Jenő cégei, úgy az új Herendi Porcelángyár Rt. esetében is fontos részletesen áttekinteni az alapítók életpályáját, kötődéseit, hiszen közöttük jó néhány kapcsolódási pont felfedezhető. A közös politikai és pénzügyi kooperáción túl, azzal szoros összefüggésben egy összetartó világszemlélet is felfedezhető az alapítók között. Ha nem is mindenkire, de a többségre jellemző lényeges vonásokat akarjuk meghatározni, úgy esetükben leginkább olyan, a dualizmus korában szocializálódott, nagyrészt asszimiláns self-made manekről[46] beszélhetünk, akik a fővárosi politikai és gazdasági élet ismert szereplőivé váltak a 20. század első évtizedére.[47] Politikai irányultságuk egyrészt a Függetlenségi és 48-as Párthoz köthető, Farkasházy Zsigmond és Héderváry Lehel esetében egyértelműen, hiszen ők a párt színeiben országgyűlési képviselők is voltak. Másrészt az 1920-as években közismerten Rassay Károly ellenzéki körébe tartoztak, így például Pfeifer Ignác, illetve az 1924 júniusában az igazgatóságba választott Marczali Henrik is.[48] Szintén közös szellemi közeget jelentett az 1922-ben Halasi Fischer Ödön igazgatósági tag által alapított, a magyar szabad kereskedelmet támogató Cobden Szövetség, illetve a részvénytársaság alapítás-

[45] A Mobil Bank Rt. 1922. december 30-án alakult Budapesten 1 milliárd 800 millió korona alaptőkével, a Lloyd Bankot 1921-benn alapították Budapesten 200 millió korona alaptőkével.

[46] Az igazgatóság tagjai: Fischer Ödön közgazdász, a Cobden Szövetség egyik alapítója, a *Világ,* majd a *Magyar Hírlap* elnöke; dr. Horváth Béla Veszprém város főügyésze; Layer Károly, az Iparművészeti Múzeum igazgatója; Pfeifer Ignác egyetemi tanár; Héderváry Lehel ügyvéd, újságíró, országgyűlési képviselő; Várady Gábor ügyvéd; Salusinszky Gyula, a Lloyd Bank alelnöke; Pálmai Lajos közjegyző, politikus; Sebestyén Arnold újságíró, Az Est Lapok igazgatója; Csécsey József (mindössze egy napig); Farkasházy Zsigmond ügyvéd, országgyűlési képviselő. Rajtuk kívül négyen: Hubay Jenő hegedűművész, a Magyar Zeneművészeti Akadémia elnöke, Fónagy Aladár, a Mobil Bank igazgatója, Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója és Végh Gyula, az Iparművészeti Múzeum főigazgatója bejegyzési kérelmük elbírálására vártak.

[47] Külön köszönet Előry Áronnak a kapcsolathálók feltárásában és tipizálásában nyújtott segítségéért.

[48] L. Nagy Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 65.

ban a háttérből segítő Rainprecht Antal által fémjelzett későbbi páneurópai mozgalom is. Fischer Ödön emellett a Mobil Bank igazgatósági tagja is volt, az ő közbenjárására került kapcsolatba a pénzintézet és a részvénytársaság.

A részvénytársaság alapításakor elfoglalt pozíciók és szerepvállalások alapján tehát kijelenthető, hogy a túlnyomórészt fővárosi alapítók leginkább Bethlen szabadelvű, liberális ellenzékének holdudvarába tartoztak, és többségében jó kapcsolatokat ápoltak a főként zsidó származású, multipozicionális gazdasági elittel. A vállalat későbbi működése is bizonyítja, hogy a vezetés kapcsolatrendszere, menedzsmentje nagyban – de hangsúlyozottan nem kizárólagosan – hozzájárult a financiális és értékesítési eredmények alakulásához.[49]

A HP Rt. igazgatótanácsában is megtaláljuk a bankok, pénzintézetek delegáltjait. Salusinszky Gyula a Lloyd Bank alelnöke és jogtanácsosa, Fónagy Aladár a Mobil Bank igazgatója, valamint Fischer Ödön ez utóbbi pénzintézet igazgatósági tagja volt. Ők és más igazgatósági tagok is kötődtek egyéb gazdasági vállalkozásokhoz is. A tagság kapcsolódási pontjait vizsgálva kiderült, hogy Salusinszky Gyula a korszak legnagyobb médiakonszernjének, Az Est Lapok Rt.-nek a jogtanácsosa is volt, státusát feltételezhetően fivérének, Imrének köszönhette, aki már a kezdetektől a cég vezérkarához tartozott.[50] Ugyancsak szorosan kötődött a sajtóbirodalomhoz egy másik igazgatósági tag, Sebestyén Arnold ügyvéd, újságíró is, aki szintén az alapítástól Az Est Lapok Rt. igazgatója volt. A sajtóbirodalom vezére a kortársak körében meglehetősen megosztó személyiségnek számító Miklós Andor volt, akinek neve hivatalosan ugyan nem bukkant fel a cég irataiban, közvetett jelenlétére azonban számos jel utal. Ezek alapján kijelenthető, hogy Az Est Lapok Rt. érdekeltséggel bírt a Herendi Porcelángyár Rt.-ben.

[49] Szűts István Gergely: *Üzlet és diplomácia. A Gulden Gyula vezette Herendi Porcelánmanufaktúra*. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 2015.

[50] Salusinszky Gyula látta el Az Est Lapok védelmét az 1921-ben kirobbant, úgynevezett ál-*Az Est*-ügyben, erről bővebben lásd Lengyel András: Az úgynevezett ál-Az Est. Egy magyar médiacsata története. *Forrás,* 7–8. (2007) 106–122.

Miklós Andor neve közvetlenül 1923 karácsonyán bukkan fel először, miután néhány hónappal a HP Rt. megalakulása után több, pozitív hangvételű cikk is megjelent az új vállalkozásról.[51] A vállalat vezetősége 1924. januárjában levélben köszönte meg a sajtómágnásnak a bizalmat és a pozitív hozzáállást.[52] Bár a levél alapján úgy tűnhet, mintha egy kívülálló szimpatizánsról lenne szó, *Az Est* jelenlétét másik két, egyértelműbb forrás is bizonyítja. 1924 májusában Farkasházy Jenő meghívására Miklós Andor, Sebestyén Arnold és a *Magyarország* című lap szerkesztője társaságában Herenden ebédelt, ahol természetesen a gyárat is megtekintette.[53] Néhány hónappal később pedig a konszern 20 millió korona kölcsönt folyósított a részvénytársaságnak.[54]

A Farkasházy Jenő által vezetett új részvénytársaság tehát meglehetősen jó kondíciókkal és szerteágazó kapcsolatrendszerrel rendelkezett. A megalapítást követően sajtójuk is kedvező volt, ez is szerepet játszhatott abban, hogy ismét megnőtt az érdeklődés a herendi termékek iránt. Ezt persze Nagy Jenőék igyekeztek kihasználni, ennek érdekében egyes fővárosi lapokban hirdetéseket adtak fel herendi gyártmányaikat reklámozva.[55]

1923 decemberében ismét jelentős változások történtek Nagy Jenő környezetében. Vasek Ernő helyett egy új ügyvéd, Margalits Ede lett vállalkozásának jogi képviselője. Vasek az ügyvédi megbízatást egy nagy port kavart ügy miatt volt kénytelen visszaadni. Ezekben a napokban mint a Tanító Bank igazgatósági tagja ellen sikkasztás gyanújával eljárás indult, amelynek részeként február elején néhány napra őrizetbe is vették.[56] Az eset, korábbi politikai szerepvállalásai miatt különösen a liberális lapok hasábjain, nagy visszhangot kapott. Az ügy kapcsán sorra vették elő Vasek és társainak 1919-ben és 1920-ban történt vélt vagy valós üzelmeit.[57]

[51] *Az Est,* 1923. december 21.; *Magyarország,* 1923. december 22.
[52] MNL VeML XI.46.c.aa.I. 29. tétel.
[53] MNL VeML XI.46.c.bb.I. 2. tétel.
[54] MNL VeML XI.46.c.aa.I. 3. tétel. Az 1924. november 18-án tartott végrehajtó bizottsági ülés jegyzőkönyve.
[55] *Pesti Tőzsde,* 1923. szeptember 27.; *Magyar Tőzsde,* 1923. szeptember 29.
[56] *Budapesti Hírlap,* 1924. február 12.
[57] *Budapesti Hírlap,* 1924. április 16.; *Népszava,* 1924. január 24., 25.

Új szereplők, új csoportok?

Vasek Ernő „bukása" kapcsán fontos megvizsgálni, ki vállalta tovább Nagy Jenő jogi képviseletét. Margalits Ede neve először 1923 decemberében bukkan fel az ügy iratai között. A fővárosi ügyvéd 1921 őszén ment nyugdíjba, ezt követően már a Ferenc körúton működtette privát praxisát. Előtte a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék vizsgálóbírójaként legfontosabb megbízatása kétségkívül a Tisza István miniszterelnök meggyilkolásával vádolt személyek kihallgatása és vád alá helyezése volt.[58] Ez az ügy kétségkívül közismertté tette, ezért is csodálkoztak Farkasházyék, amikor neve felbukkant a kétes hírű Nagy Jenő mellett. Később, informális úton, úgy értesültek, hogy Margalits a jogi képviseletet az igazgatósági tagságért cserébe fogadta el.[59] Amennyiben ez igaz, akkor a Magyar Porcelángyár Rt.-ben a folyamatban lévő bírósági ügyek ellenére komoly perspektívát láthatott.

Margalits Ede esetében szintén fontos megvizsgálni, milyen szellemi, politikai körökben mozgott, milyen irányzatokhoz tartozhatott. Arra vonatkozó forrás sajnos nincs, hogy honnan és mióta ismerhette Nagyékat, megjelenésével párhuzamosan azonban újabb személyek és politikai, pénzügyi csoportok is feltűntek az MP Rt. körül. 1924 júliusában a cég már nem a Nagymező utcában, hanem Margalits Ede Ferenc körúti lakásán (irodájában) tartotta közgyűlését.[60] Az itt megjelentek igazgatósági tagságáról döntött a közgyűlés, majd ezt követően egyöntetűen indítványozták Nagy Jenő igazgatósági tagságának és cégjegyzési jogosultságának cégbírósági törlését. Ezen a napon a részvénytársaság igazgatósági tagja lett dr. Taubinger (Tőrey) Zoltán, Lázár József, Görgey István és Margalits Ede.[61] Nagy Jenő kiválása nem érintette korábbi üzletfelét, Huszár László plébánost, aki továbbra is

[58] Az ügyben vizsgálatot lefolytató dr. Kovács Lajos vizsgálóbíró betegsége miatt dr. Margalits Edét nevezték ki helyette. *Magyarország,* 1919. december 6.

[59] MNL VeML XI.46.c.bb.I. 2. tétel. Farkasházy Jenő levele Horváth Bélának (1925. március 13.)

[60] *Budapesti Közlöny,* 1924. július 4.

[61] *Központi Értesítő,* 1924. december 18.

az igazgatóság tagja maradt. Azaz az eddig is háttérben maradó plébános jelentette a folytonosságot, míg az ügyhöz nevét adó, konfrontálódó Nagyot saját akaratából vagy tudta nélkül eltávolították.

A négy új tag megjelenésével talán a Nagy Jenő mögött álló (állt) titokzatos politikai és gazdasági körök is láthatóvá válhatnak. Bár a közvetlen kapcsolatot nehéz bizonyítani, az mindenesetre figyelemreméltó, hogy Margalits már fél évvel Nagy eltávolítása előtt az ügyvédje volt. Az pedig különösen érdekes, hogy Huszár plébános továbbra is az igazgatóság tagja maradt. Azaz az új igazgatósági tagok megjelenésével sem történt egyértelmű váltás, sem elhatárolódás a korábbi vezetéstől. Az új igazgatósággal kapcsolatban Farkasházyék gyanakvóak voltak. Horváth Béla a következő rövid, de annál sokatmondóbb jellemzést küldte ezekről a személyekről: „négy-öt ferenckörúti egyén lett igazgatónak bejegyezve".[62]

Mire utalhatott ezzel a veszprémi ügyvéd? A négy új igazgatósági taggal kapcsolatban kevés forrás található, azonban van egy olyan közös kapcsolódási pont, amely az MP Rt.-ben való felbukkanásukkal összefügghet. Ez pedig a korszak másik sajtómágnásának és az információáramlás egyik legfőbb irányítójának, Kozma Miklósnak a személye. Kozma 1920-tól a magyar kormány félhivatalos hírügynökségét, a Magyar Távirati Irodát vezette, emellett pedig a Magyar Országos Tudósító (MOT) is az irányítása alá tartozott. Kozma a kormányzat egyik fontos emberének számított, akinek a sajtón keresztül komoly hatalma, befolyása volt. Bár a Nagy Jenő-féle MP Rt. átvételében neve közvetlenül nem bukkan fel, a vállalkozásaiban érdekelt munkatársaié azonban igen. Taubinger (Tőrey) Zoltán alapító igazgatósági tagja, majd 1926-tól felelős szerkesztője volt a MOT-nak, néhány évvel később pedig a Magyar Filmiroda igazgatója lett. Lázár József hírlapíró a MOT fővárosi és közgazdasági rovatának szerkesztője volt, míg Görgey István korábbi nemzetgyűlési képviselő is a MOT igazgatóságában szerepelt. Azaz az MP Rt.-ben

[62] MNL VeML XI.46.c.bb.II. 10. tétel.

megjelenő új igazgatósági tagok mind kötődtek a MOT-hoz, és ezen keresztül Kozma Miklóshoz és érdekeltségeihez.

Az MP Rt. új igazgatósága az ominózus közgyűlésen jelentősen megemelte az alaptőkét, 5 millióról 250 millió koronára. Források hiányában sajnos nem ismert, hogyan és milyen céllal jelentek meg az új igazgatósági tagok és a velük együtt érkező 245 millió korona tőke. Az viszont egyértelműnek tűnik, hogy komoly perspektívát láttak a vállalkozásban. Szakmai szempontból a leglényegesebb változás az volt, hogy Nagy Jenővel ellentétben ők a festés mellett porcelángyártásban is gondolkodtak. Ennek kapcsán azonban felmerülhet a kérdés, ha ennyire új irányvonalat és szemléletváltozást akartak, akkor miért maradhatott az igazgatóság tagja Huszár plébános? És vajon a közgyűlés után megszakítottak-e minden kapcsolatot a kétes hírű Nagy Jenővel?

A Herendi Porcelángyár vezetése, miután tudomást szerzett a konkurencia strukturális átalakulásáról, informális csatornákon keresztül adatokat próbált szerezni azok politikai és pénzügyi erejéről, kötődéseiről. Ezzel kapcsolatban egészen különböző helyekről és személyektől érkeztek hírek. 1924 augusztusában például egy Fodor Dániel nevű tőzsdei bizományos írt bizalmas levelet Farkasházynak, megvilágítva a Magyar Porcelángyár belső helyzetét. „Sikerült megtudnom, hogy a kontár Nagynak alig van már benne része, az új részvényesek háta mögött legyőzhetetlen hatalom áll. A legerősebb részvényes (40%) valami Huszár nevű goj plébános Kistarcsán."[63]

Az új igazgatósági tagok kötődése és a mögöttük álló pénzügyi és politikai erőtér mellett a HP Rt. vezetőségét az MP Rt. értékesítési eredményeiről érkezett hírek is nyugtalanították. Több helyről is úgy értesültek, hogy az MP Rt. az ellene indított perek, sajtócikkek ellenére továbbra is sikeresen értékesíti herendi festésűnek titulált porcelánjait az eredeti ár majd egyharmadáért. Ennek megtörése érdekében a HP Rt. ügyvezető igazgatója, Gulden Gyula[64] igyekezett olyan személyeket megkeresni, akik vásároltak Nagytól.

[63] MNL VeML XI.46.c.bb.II. 10. tétel.

[64] Gulden Gyula (Budapest, 1898 – Syracuse, USA, 1979) német apától és angol anyától született, iskoláit Budapesten végezte. 1923-ban került a Herendi

Az MP Rt. belső szerkezetében történt változások ellenére továbbra sem volt egyértelmű Nagy Jenő szerepvesztése. Bár a cég új vezetői szerint megszakítottak minden kapcsolatot vele, azonban ennek ellentmondó hírek érkeztek a szakmából és a vásárlóktól. Emiatt Guldenék maguk próbálták kideríteni az igazságot. Két, ismeretségi körükbe tartozó hölgy segítségével próbavásárlást tartottak augusztusban a budapesti üzletben. „Ma délután voltam Pogány Györgynével Magyar Porcelángyár Herendnél a Nagymező utcában. Egy szürke, nyírott bajszú úr fogadott, nem volt igen előzékeny, sőt tartózkodóan viselkedett. Mikor mondtam, hogy készletet szeretnék, barátságosabb lett, s kezdett a másik szobából mintatányérokat kihozni, a Herendi feliratúakat […] Azt mondta, hogy tulajdonképpen két gyár van Herenden, de mind a kettő veszi a porcelánt, egyik se gyártja, és ugyanazok a herendi festők festik mindegyiket."[65]

A leírt személy az a Nagy Jenő volt, akinek elvben egy hónappal korábban megszűnt igazgatósági tagsága és érdekeltsége az MP Rt.-ben. Az MP Rt. hivatalos közleményének mondott tehát ellent, hogy a Nagy által bérelt korábbi székhelyen továbbra is folyt a porcelánok értékesítése. Farkasházy Jenő és ügyvédjei e bizonyítékokkal a kezükben tisztázni szerették volna az MP Rt. új igazgatósága és Nagy Jenő közötti nem hivatalos kapcsolatokat.

1924 szeptemberében úgy tűnt, az MP Rt. új vezetése maga is szeretné egyértelműsíteni a helyzetet. Ebben a hónapban ugyanis két olyan esemény is történt, amely arra engedett volna következtetni, hogy tényleg megszűnt minden kapcsolat közöttük. Az első és fontosabb, hogy Margalits Ede helyett immár egy új ügyvéd, Moldoványi Gyula neve szerepelt a fennmaradt ügyiratokban. A másik változás, hogy Nagy Jenő az V. kerület, Bálvány utca 15. szám alá tette át a székhelyét, megszüntetve ezzel a Nagymező utcai árusítóhelyet.

Mielőtt továbbmennénk, fontos megvizsgálni, ki volt az a személy, aki vállalta a pozíciót vesztett Nagy Jenő jogi képvisele-

Porcelángyárhoz, 1926-ban ügyvezető igazgató lett, és az 1930-as évek közepére többségi részvénytulajdonos. Életéről és vállalatvezetői tevékenységéről bővebben lásd Szűts István Gergely: *Üzlet és diplomácia.* I. m.

[65] Pollák Manóné levele. MNL VeML XI.46.c.bb.II. 10. tétel.

tét. Moldoványi nem meglepő módon szintén egyértelmű kapcsolódást mutat egy, a korszakban jól ismert politikai és üzleti csoporttal. Ő maga az egykori keresztény-nemzeti, majd egyre inkább ellenzékivé váló[66] Központi Sajtóvállalat mellett olyan katolikus vállalkozásokban játszott szerepet, mind a Stephaneum Nyomda, a Magyar Kurír Rt., valamint a Szent István Társulat. Ugyancsak érdekes, hogy a már idézett 1922-es veszprémi választások kapcsán a Rainprecht Antal győzelmét megtámadó petíció aláíróinak szintén ő látta el a jogi képviseletét.[67] Mindezek alapján úgy tűnik, hogy Moldoványi az alapítástól a Nagy Jenőék mögött álló körök képviselője volt. Szerepvállalása pedig arra utalhat, hogy bár Nagy helyzete hivatalosan jelentéktelenné vált, a folyamatban lévő ügyekben továbbra is segíteni próbálták egykori kegyeltjüket. Szeptember elején Gulden Gyula arról tájékoztatta Várady Gábort, hogy a Bálvány utca 15. szám kapujában egy Magyar Porcelángyár Rt. Herend feliratú tábla van kifüggesztve. Ez azt jelenti, hogy Nagy Jenő az MP Rt. tudta nélkül vagy hallgatólagos beleegyezésével továbbra is értékesítette a festett cseh porcelánokat.[68] A kérdés ismét csak az volt, mindez az új vezetőség tudtával történt-e. Erre megnyugtató válasz a következő hónapokban sem érkezett.

1924 decemberében *A Reggel,* majd *Az Újság* című lapokban olyan apró betűs hirdetések jelentek meg, amelyekben az MP Rt. a Bálvány utcai üzlettel és a herendi székhellyel hirdette magát.[69] Várady ismét magyarázatot kért az MP Rt. igazgatóságától. 1925 márciusában azzal védekeztek, hogy azokat a hirdetéseket Nagy Jenő adta fel, ez azonban – ha ő nyáron valóban távozott a cégtől – elég valószínűtlennek tűnt.[70] Szintén ellentmond magyarázatuknak, hogy egyes budapesti porcelánkereskedőktől Farkasházyék úgy értesültek, hogy a már kialakított és működ-

[66] Klestenitz Tibor: I. m. 189.

[67] *Budapesti Hírlap,* 1923. február 28.

[68] MNL VeML XI.46.c.bb.II. 10. tétel.

[69] *A Reggel,* 1924. december 12.; *Az Újság,* 1924. december 14.

[70] Horváth Béla Várady Gábornak (1925. március 10.): „Ostobaság ez, mert hiszen nem bolond Nagy, hogy a Magyar Porcelángyár részére hirdessen és a hirdetéseket ő fizesse, de hát az ő védekezésük mindig valami különös és nekünk kell bizonyítani." MNL VeML XI.46.c.bb.II. 10. tétel.

dő kapcsolataira tekintettel az MP Rt. termékeinek értékesítését nem hivatalosan Nagyra bízta.[71]

Az MP Rt. belső helyzete, jogkörei, de leginkább Nagy Jenővel való kapcsolatuk 1924 végéig tehát meglehetősen ellentmondásos maradt.

A Herendi Porcelángyár Rt. a folyamatban lévő ügyektől függetlenül igyekezett saját imázsát tovább erősíteni. 1924 decemberében egy újabb kiállítást rendeztek a Hungária Műipari Rt.-nél, amelyről Miklós Andor sajtóbirodalmának lapjai, *Az Est,* a *Magyarország* és a *Pesti Napló* rövid, méltató cikkeket közölt.[72]

1924 végén a HP Rt. és a helyi munkások viszonya is rendeződni látszott, ezt bizonyítja, hogy újabb szakemberek tértek vissza az MP Rt.-től korábbi munkahelyükre.

A két porcelángyár közötti bizonytalan és bizalmatlan kapcsolat talán még hosszú ideig fennállhatott volna, ha nem születik 1925. február 19-én, a veszprémi törvényszéken egy fontos, az elhúzódó, bonyodalmas ügy kimenetelét befolyásoló ítélet. A törvényszék még az 1921 májusában Herend község elöljárói által kiadott, Farkasházy jó hírét sértő hitelrontási ügyben hozott határozatot. Ennek értelmében Nagy Jenőt hitelrontás vétsége miatt két év fegyházbüntetésre és 500 ezer korona pénzbüntetésre ítélték.[73] Az ügyész emellett indítványozta a vádlott letartóztatását is, ám a bíróság azt végül elutasította.

Az egész ügy talán legérdekesebb fejleménye volt, amikor az ítélethirdetést követően Horváth Bélát felkereste irodájában Nagy Jenő. Az ügyvéd levele szerint Nagy azt ajánlotta, hogy az ellene folyamatban lévő ügyek megszüntetéséért cserébe megszerzi a HP Rt.-nek az MP Rt. többségi részvénytulajdonát, amely állítása szerint akkor Huszár plébános tulajdonában volt. Horváth Béla azonban elutasított bármiféle egyezkedést.[74]

[71] MNL VeML XI.46.c.bb.I. 2. tétel.

[72] MNL VeML XI.46.c.aa.I. 41. tétel.

[73] A Veszprémi Királyi Törvényszék iratai rendkívül hiányosan maradtak fenn, ennek az ügynek az iratai sincsenek meg. Így a bírói döntést levelezésekből, beszámolókból, újságcikkekből ismerjük.

[74] MNL VeML XI.46.c.bb.I. 10. tétel.

A Nagy Jenővel szemben született ítélet a helyi és az országos sajtóban is hírré vált. Az üggyel kapcsolatban közölt írásokban közös, hogy nem egyszerű gazdasági perről, hanem a mögötte meghúzódó ideológiai és pénzügyi szembenállásról, politikai csatákról szóltak. A liberális, ellenzéki lapok természetesen ismét az évtized elején berendezkedő keresztény-nemzeti kurzus visszaéléseire, a hatalmi módszereik kétes természetére hívták fel a figyelmet.

Az Est a beszámolója végén – talán a lassan konszolidálódó belpolitikai helyzet jeleként – megjegyezte, hogy Nagy mögött, a korábbi hírekkel ellentétben, közvetlenül mégsem a klérus állt. „Nagy Jenő buzgó katolikusnak adta ki magát, a feszület állandóan ott feküdt az íróasztalán és azt híresztelte a vállalata mögött a klérus áll. Magyar Porcelángyár Rt.-nek nevezte el vállalatát és úgy hirdette, hogy a klérus állította fel ezt az új keresztény gyárat a régi herendi gyárvállalattal szemben. Mondani sem kell külön, hogy a kurzusnak milyen öröme tellett az új vállalkozásban és az új vállalkozóban ezek után. Minden hivatalos támogatást megkapott a kurzus részéről, a régi porcelángyár hátrányára és kárára […] Kiderült az is, hogy Nagy Jenő vállalatához semmi köze sem volt a klérusnak."[75] Ez alapján úgy tűnhet, hogy a klérus közvetlenül nem állt mögötte, ami persze nem jelenti azt, hogy ne tudott volna a létezéséről. A cikk inkább azt sugallja, hogy elsősorban a korszak politikai vezetésének van felelőssége az ügyben.

A *Népszava* ezzel szemben továbbra is a korszak tipikus jelenségeként tekintett az esetre, ahol az összefonódó politikai elit és katolikus egyház egyértelmű befolyása alá kívánta vonni a gazdaságot.[76] A megye meghatározó lapja, a *Veszprémvármegye* márciusban megjelent cikkében az elítélt Nagy és az MP Rt. tisztázatlan viszonyára tett utalásokat. Ennek hatására a cég úgy érezte, végre tisztáznia kell magát a Nagy Jenőhöz fűződő viszonyában.[77] A lapban közölt nyilatkozatuk szerint ők már 1924 áprilisa óta megszakítottak minden kapcsolatot Naggyal, hiszen

[75] *Az Est,* 1925. február 26.
[76] *Népszava,* 1925. február 26.
[77] *Veszprémvármegye,* 1925. március 8.

igazgatósági státusa megszűnt, a részvények 95%-a pedig egy új érdekeltségi körhöz került. Ez a korábban közölt források, valamint Nagy Jenő Horváth Bélának néhány hónappal korábban tett ajánlata – amely persze blöff is lehetett – alapján úgy tűnik, nem volt teljesen igaz. Az MP Rt. ugyanis informális úton 1924 őszéig bizonyosan kapcsolatban maradt Naggyal.

Nagy Jenő elítélése a két cég közötti egyeztetésekben, ha lassan is, de új korszakot nyitott. Az MP Rt. néhány héttel később már nyíltan szembehelyezkedett a bukott Naggyal, és tőle elhatárolódva, független partnerként kívánt tárgyalni a HP Rt.-vel. Március végén a két fél ügyvédjei megkezdték a tárgyalásokat, és április 6-án egy megállapodás tervezetet is kidolgoztak.[78] Eszerint az MP Rt. nem folytatja herendi gyára építését, sőt a megegyezést követő két héten belül teljesen beszünteti a termelést. Eddig az időpontig a HP Rt. pedig vállalja, hogy egy peres ügy kivételével a folyamatban lévőket megszünteti. A kivételt a védjegybitorlás jelentette, hiszen annak kapcsán éppen a márkanév egyedisége volt a tét. A tervezett szerződés főbb pontjait végigolvasva, az alig egy évvel korábban jelentős tőkeemelést végrehajtó, kiváló politikai kapcsolatokkal rendelkező MP Rt. az ügy egyértelmű vesztesének tűnik. Részvényeit ugyanis át kellett volna adnia a HP Rt.-nek, gyártelepén a termelést be kellett volna szüntetnie, ezek együttesen pedig a vállalkozás végét jelentették volna.

Elítélését követően a vállalat iratanyagában már alig találkozunk Nagy Jenő nevével. Bár 1925 tavaszán az ügy megnyugtató módon kezdett rendeződni, ennek ellenére Várady Gábor még ősszel írott levelében sem tudott teljesen hinni abban, hogy véget érhet az ügy. „Énnekem eszem ágában sincs, hogy még egyszer mondjak olyan valamit, a hatalmas Nagy Jenőre, aki az országban még mindig erősebb, mint mi vagyunk, hogy alkalmat adjak neki arra, hogy a bíróságokat, igazságügyminisztériumot és Isten tudja még kiket rám uszítson. Ennek én nem akarom magam még egyszer kitenni, de hogy annyire mindenható volna ez a Nagy Jenő itt, hogy még a bírósági aktákkal is dokumentáló

[78] MNL VeML XI.46.c.bb.II. 10. tétel.

tényeket sem szabad vele szemben papírra tenni, mégis szeretném elhinni. […] Én azonban fájdalom itt azt tapasztalom, hogy ez ellen a csirkefogó ellen, itt legalább Budapesten semmit sem tudunk tenni."[79] Várady levele arról tudósít tehát, hogy majd egy évvel Nagy Jenő státusvesztése és néhány hónappal bírósági elítélése után még mindig fennállt annak a veszélye, hogy kapcsolatai révén megúszhatja az ügyet.

Fél évvel később, a fellebbezés után a Győri Ítélőtábla tárgyalta az ügyet, amelynek során Nagy büntetését megfelezték, mivel a hamis közokirat használatának bűntette mellett csak sajtó útján elkövetett hitelrontás vétségében találták bűnösnek.[80] A nyomtatvány útján elkövetett hitelrontás vétségét viszont megsemmisítették, és új eljárást kezdeményeztek ez ügyben. A tárgyalás másik érdekessége volt, hogy Nagyot már nem Moldoványi Gyula, hanem egy kirendelt győri ügyvéd védte. Ez azt jelenthette, hogy a titokzatos patrónusai, üzlettársai végleg levették a kezüket a bukott helyzetben lévő Nagyról.

1926. április 30-án a Magyar Porcelángyár Rt. közgyűlése a vállalat felszámolásáról döntött, majd egy évvel később hivatalosan is megszűnt a részvénytársaság.[81]

A Nagy Jenő ellen még folyamatban lévő ügyek közül 1927. május 3-án a fővárosi bíróság hamis tanúzás vádját tárgyalta. Az ülésen részt vevő Várady Gábor némi elégedettséggel jegyezte meg: „Mint pikantériát csak annyit jegyzek meg, hogy a tárgyaláson megjelent Gross Jakab siralmasan züllött ruhában, s megjelent az ügyvédje is, dr. Istvánffy, aki ott látta először az ő ügyfelét s tőlem kérvén az ügyfelét illetőleg információt, nagyon elcsodálkozott azon, hogy őneki tulajdonképpen kit kellene képviselnie."[82] A bíróság nem találta megalapozottnak a vádat, így Nagyot felmentették.

Az ügy aktájában fellelhető iratokból kiderül, hogy Nagy Jenő 1930-ban, szegényes körülmények között hunyt el Budapesten.

[79] MNL VeML XI.46.c.bb.II. 10. tétel.

[80] Horváth Béla levele Farkasházy Jenőnek. 1925. szeptember 30. MNL VeML XI.46.c.bb.I. 2. tétel.

[81] *Központi Értesítő,* 1926. szeptember 16.

[82] MNL VeML XI.46.c.bb.II. 10. tétel.

Nem sokkal később pedig a Herendi Porcelángyár Rt. megvásárolta az 1920-as évek első felében a herendi márkanévért folytatott harc másik ellenfelének, Fischer Emilnek a cégét, a Kerámiagyár Rt.-t. Sőt, a HP Rt. többségi részvénytulajdonosává váló ügyvezető igazgató, Gulden Gyula 1932-ben műszaki tanácsadóként a vállalathoz hívta a nagy tapasztalattal rendelkező Fischer Emilt, aki 1936-os haláláig Herenden dolgozott.

A Herendi Porcelángyár Rt. az 1930-as években mind a hazai, mind a nemzetközi piacokon meghatározó szerephez jutott, a tanulmányban elemzett státusszerzési kísérletek a jó pénzügyi kondíciókkal, kiváló kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező vállalkozást már nem érték.

*

Az ország legismertebb iparművészeti vállalkozása, a Herendi Porcelángyár vonzó befektetésnek tűnt az első világháborút követően létrejött üzleti körök számára. A státusszerzési kísérlet központi alakjai hivatalosan olyan kurzuslovagok voltak, akik nevüket adták az egyre komolyabbá váló pénzügyi és jogi küzdelemhez. A rendelkezésre álló források alapján, ha bizonyítani nem is lehet, mindenesetre előbukkannak olyan közismert nevek, csoportok is, akik és amelyek az új politikai kurzus meghatározó alakjainak, háttérembereinek számítottak. A Herendi Porcelángyár tulajdonjoga körül kialakult és elhúzódó jogi küzdelem rámutat arra is, hogy egy komoly gazdasági vállalkozás sem tekinthető önmagában létezőnek, politikai és gazdasági kapcsolatai nagyban meghatározzák működését, eredményeit.

→

Kirándulók a Naszály-hegyen a Magyar Turista Egyesület kilátójának megnyitóján, 1925.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Cholnoky Tamás

Forrás

VASAS GÉZA

Fejezetek egy világvándor életéből

Erdős Pál és a magyar revízió ügye 1934-ben

„A matematika elvontsága elsősorban abban áll, hogy a valóság egy meghatározott célból való vizsgálatánál elvonatkoztat az adott szempontból lényegtelen körülményektől, azért, hogy figyelmét a lényegesre tudja összpontosítani"

(Rényi Alfréd: *Ars mathematica*)

A tanulmány az 1996-ban elhunyt jeles matematikus, Erdős Pál életének két világháború közötti állomásait veszi sorra, különös tekintettel az alcímben foglaltakra. Világvándornak ő nevezte magát élete vége felé keletkezett rövid önéletrajzában, amiért szinte örökösen konferenciáról konferenciára, városról városra utazva gyarapította a matematikai problémák és megoldások számát.[1] Egyik kollégája szerint eddig háromféle könyv vagy tanulmány látott életéről és pályafutásáról napvilágot. Az első típusba azok tartoznak, amelyekben matematikusok méltatják emberségét, és kifejezik hálájukat a tőle kapott sok segítségért, a másodikba azok, amelyekben jó tollú újságírók esetleg szakemberekkel együttműködve a laikus közönség számára próbálnak egy színes, olykor mulatságos képet rajzolni róla, míg a harmadik csoportba tartozók Erdős „matematizálási stílusát elemzik".[2] Az említett írás az első, míg Paul Hoffman magyarul

[1] Erdős Pál: Hogyan lettem matematikus és világvándor? *Természet Világa,* 1997/2. 78–79.

[2] Simonovits Miklós: Erdős Pál a 21. században. *Magyar Tudomány,* 2013/11. 1363.

eddig két kiadást megért monográfiája már inkább a második típusba sorolható. Az utóbbi az életrajzi eseményeket a kiemelkedő matematikus személyiségrajzának az illusztrálására használja, ahogyan azok a matematikai problémák fölvetésének és a megoldáskeresésnek a flow-élményében föl-fölbukkannak. Nem csoda, ha a fölidézett történések gyakran könnyed és anekdotikus formát öltenek. Így aztán Hoffmannál a matematika marad a főszereplő, hiszen Erdős Pál élete attól is kivételes, hogy róla nem túlzás azt állítani: valósággal azonosult szeretett tárgyával. Mindazonáltal jó okkal következtethetünk arra, hogy egy a matematikai részletkérdésekig ható, másfelől klasszikus történészi biográfia az olvashatóság határait feszegetné, nem beszélve arról, hogy alig akad olyan szerző, aki megfelel a kétféle jártasság követelményének. Azzal, hogy két váratlanul fölbukkant, eddig ismeretlen Erdős-levél és az elsőre adott válasz közlésére, valamint eredetük és keletkezési körülményeik föltárására vállalkozom, egy negyedik, ez idáig csupán kiegészítő szerepet játszó politika- és társadalomtörténeti megközelítésnek nyílik tere.[3] Az ars mathematica módszerétől eltérően éppen a részleteknek, a megjelelölt téma valamennyi elágazásának a megragadására törekszem.

Erdős Pál még a „boldog békeidők" utolsó évében, 1913-ban született a dualizmus kori Magyarország Budapestjén, asszimilálódott zsidó polgári családban. Gyermekéveiben Európa, benne kiváltképpen Magyarország sorsa úgyszólván kifordult a sarkaiból. A négy éven át vívott kimerítő háború a Monarchia és benne a korábbi soknemzetiségű Magyarország megszűnését hozta magával, miközben két forradalom, megszállás, ellenforradalom polgárháborús kinövésekkel söpört végig az országon, elsősorban annak fővárosában. A zaklatott és vádaskodó légkörben nyíltan felszínre tört az addig csak szunnyadó antiszemitizmus

[3] A száraz tények másféle céllal történő hajszolása közepette alapos melléfogásnak bizonyult az FBI 1950 és 1990 között Erdősről vezetett aktája, amelyet az a gyanú táplált, hogy a magyar matematikus titokban kémtevékenységet folytat. Forrás: https://www.muckrock.com/foi/united-states-of-america-10/paul-erdos-fbi-file-6317/ 1221372-0-105-HQ-12444-Section 1.PDF (Letöltve: 2021. 05. 12.)

is, aminek a tanújeleivel akár az utcán, akár az egyetemeken találkozni lehetett. Ismert eset Szilárd Leóé és bátyjáé, Béláé, akiket 1919 szeptemberében diáktársaik arra hivatkozva, hogy zsidók, jóllehet ekkor már református felekezetűek voltak, nem engedtek beiratkozni a műegyetemre, sőt még bántalmaztak is.[4]

Hasonló, gyermekként észlelt tapasztalatokról Erdős Pál is beszámolt. „1919 végén és 1920-ban sokszor lehetett látni, hogy zsidókat megvernek az utcán (főleg ha azzal gyanúsították őket, hogy kommunisták). Anyuka egyszer megkérdezte, nem kellene-e kikeresztelkednünk? Azt válaszoltam: »te tehetsz, amit akarsz, de én maradok annak, aminek születtem.« Zsidó voltom tulajdonképpen nem jelentett nekem semmit, de talán ösztönszerűleg nem szerettem, ha külső hatalmak dirigálnak."[5] Ez a fajta reakció, még ha az emlékezés háromnegyed évszázadnyi távlata csalókává is teszi, 1919–1920 eseményeinek közepette korántsem lehetett egyedi és kivételes. Nem kétséges, hogy már a Tanácsköztársaság alatt kezdődő újabb áttérési hullám dacára is a trianoni Magyarországon az asszimiláció folyamata lelassult. Erdősék nemcsak az említett jelenségek miatt kerültek nehéz helyzetbe, hanem matematikatanár édesanyját arra való hivatkozással, hogy a kommün alatt iskolaigazgatóvá nevezték ki, s tetejébe az 1919 júliusában elhangzó kommunistaellenes sztrájkfelhívásnak sem tett eleget, elbocsátották állásából, állami iskolában azt követően nem taníthatott. Ráadásul a családfő, a szintén matematikatanár Erdős Lajos (1879–1942) hatévnyi szibériai hadifogság után csak 1920-ban tért haza. Igaz, a fogolytáborban hadnagyi rangjának köszönhetően elkerülték a végletes megpróbáltatások, s az idejét arra használta, hogy autodidakta módon angolul és franciául tanuljon.

A politikai és társadalmi feszültségek oldódása, az 1920-as éveket átfogó országos konszolidáció az állampolgárok minden-

[4] William Lanouette: *Szilárd Leó. Zseni árnyékban*. Magyar Világ Kiadó, Budapest, 1997. 48–49. Szilárd ez után az incidens után folyamodott vízumért, és a berlini Műszaki Főiskolán folytatta tanulmányait.

[5] Erdős Pál: I. m. 78. Hoffman monográfiájában ez az időszak összecsúszik a vészkorszakkal, amikor úgy fogalmaz: „Erdős és az édesanyja túlélték a fehérterrort." Paul Hoffman: *Az ember, aki csak a matematikát szerette*. Scolar Kiadó, Budapest, 2019. 77.

napi életén is érzékelhető volt. Erdős Lajosnak 1925 őszétől egy jónevű állami fönntartású reálgimnáziumban, a Szent Istvánban sikerült állást kapnia, ahol az izraelita vallású diákok aránya némileg meghaladta az összlétszám harmadát. A tanári kar ennek megfelelően felekezetileg vegyes összetételű volt és meglehetősen színes. A Regnum Marianumhoz tartozó pap, egy pápai érdemkereszt tulajdonosa ugyanúgy tagja volt a testületnek, mint a körzet rabbija vagy éppen a Magyar–Török Egyesület főtitkára. Komoly intellektusokban is bővelkedett a pedagógusközösség. Itt tanított a már akkoriban is jónevű festő és grafikus Gulyás Sándor, a később nemzetközi hírre emelkedő klasszika-filológus Kerényi Károly, a földrajztudós Koch Nándor, aki mellesleg fiatalabb korában a magyar labdarúgó válogatottban is játszott jobbösszekötőként, vagy éppen Ady egyik barátja s költészetéről az első hosszabb munkát megjelentető Nagy Sándor.[6]

A matematika–fizika szakos Erdős Lajos kiállta az összehasonlítást a kollégáival, mivel nemcsak a saját szűkebb szakterületén, hanem a filozófiában is alapos tájékozottsággal bírt. Az Alexander Bernát-emlékkönyvben még 1910-ben jelent meg egy tanulmánya, majd a *Huszadik Század*ban Ernst Mach filozófiáját ismertette, akinek azután fő művét részletes előszó kíséretében magyarra is fordította 1927-ben.[7] Érdi Lajos néven rendszeresen publikált a polgári radikális szellemiségű *Századunk* című folyóiratban. Baráti köre is ennek mentén alakult. Szoros kapcsolatban állt Vágó Józseffel, a *Pester Lloyd* gazdasági szakírójával, akinek baráti, ismerősi körében rendszeresen megfordulhatott. A zsidó származású, értelmiségi hátterű, liberális és baloldali meggyőződésű polgárok szubkulturális szerveződése az úri középosztály hasonló összetartozásának a pandanja. A Vágóékkal való bizalmi viszonyt jól mutatja, őt bízták meg azzal, hogy lányukat, Mártát fölkészítse a gimnázium utolsó

[6] *A budapesti VII. kerületi magy. kir. állami Szent István reálgimnázium értesitője az 1925–26. iskolai évről.* Kiadta az Iskola Igazgatósága, Budapest, 1926. 22–23. Az említett személyek az azt követő tanévekben is a tantestület tagjai voltak.

[7] Radnai Gyula: Machizmus és empiriokriticizmus. *Természet Világa,* 2016/6. 266.

osztályainak összevont vizsgáira és az érettségire.[8] Vágó Márta nemcsak „ragyogó pedagógusnak" tartotta Erdős Lajost,[9] hanem tudományos tájékozottságát is nagyra becsülte, ezért több levelében ajánlotta József Attilának, hogy a költőt akkoriban foglalkoztató filozófiai kérdésekben keresse meg volt tanárát, ami azután meg is történt.[10] Erről a kapcsolatról Erdős Pál is megemlékezik: „Édesapámnak kedvenc tanítványa volt Vágó Márti, s egyszer nálunk vacsorázott József Attilával. De én éppen beteg voltam, s csak egy pár szót váltottunk."[11]

Erdős tizennégy éves koráig odahaza a szüleitől sajátította el az előírt ismereteket, az 1926/27-es tanévben már a Szent István Gimnázium V. B osztályába járt, amelynek az osztályfőnöke Kerényi Károly volt. A rajzot kivéve valamennyi tárgyból jeles osztályzatot szerzett. A következő tanévben a Szent István színjeles magántanulója, 1928/29-ben viszont a VII. B beiskolázott diákja, csak már nem Kerényi az osztályfőnöke, aki tudományos munkái miatt éppen ekkor hagyta el a középfokú oktatás világát. Erdős a gimnázium utolsó osztályát ugyanitt végezte, s tette le jeles eredménnyel az érettségit 1930-ban. Érdekes, hogy évtizedekkel későbbi visszaemlékezéseiben nem nagyon emlegeti a Szent Istvánt, pedig nyolcadik évfolyamon nemcsak a matema-

[8] Lengyel András: Vágyak, „törvények" és szerepek ütközőpontjában: Vágó Márta. *Imágó Budapest,* 2012/2. 89.

[9] Vágó Márta: *József Attila.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 41. A szerző friss és remek portrét rajzol fölkészítő tanáráról, aki rendszeresen bebüdösítette a szobát a szivarjaival.

[10] Lengyel András: Az „esernyőjét elhagyó öreg tanár" és József Attila. *Forrás,* 2008/6. 106–108. Az érdekes adalékkal szolgáló tanulmány Erdős Lajos viszonyait illetően némi pontosításra szorul, amikor azt állítja, hogy „1919 után kisiklott egzisztenciaként, afféle belső emigrációba szorult »októbristaként« – kényszerűségből" házitanítóskodott. Amint erről már szó esett, teljes állást töltött be a kifejezetten jónevű Szent István Gimnáziumban. Vágó Márta a jelzett részletben arra is tesz utalást, hogy Erdős sokat dolgozott, gimnáziumi teendői mellett (az 1928–29-es tanévben a rendes óráin kívül még éneket is tanított) magántanítványaival időnként jócskán túlvállalta magát. Lehetséges, hogy ez idő tájt a családban ő volt egyetlen kereső, ezért kényszerült többletmunkára. Októbrizmusa pedig eszmei lehetett, semmint tényleges, hiszen a forradalmak alatt távol az országtól, hadifogságban telt az élete.

[11] Szerdahelyi István: Matematika és valóság. Beszélgetés Erdős Pállal. *Népszabadság,* 1983. december 31. 16.

tikában elért eredményeiért kapott elismerést (első helyen végzett az abban az évben rendezett matematikaversenyen), de a gimnázium sakk-körének egyik felelősévé választották a társai.[12] Talán a szoros kötöttségektől való ódzkodása, valamint a matematikában már korán megmutatkozó tehetsége, amiért inkább a hasonló érdeklődésűek társaságát kereste, magyarázza a mellőzést. Ezekből az évekből később azt emelte ki, hogy az iskolától két háztömbre lévő Zsidó Gimnázium által vasárnaponként biztosított alkalmakon került kapcsolatba feladatmegoldó diákokkal.[13]

A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarára történő fölvételét – hiszen az idő tájt ennek keretei között folyt a matematikusképzés – 1930-ban elsősorban kiváló eredményei, abban az esztendőben versenyen elért első helyezése tették lehetővé. Mindamellett az oktatáspolitikai klíma is kedvezőbben alakult ezekben az esztendőkben. A numerus claususnak az 1928. évi XIV. törvénnyel történő módosítása, ami bár trükkös módon a népfajok kitételt foglalkozási kvótákkal fölcserélve a továbbiakban is korlátozta a zsidó vallású diákok bejutását a tudományegyetemekre, műegyetemre és jogakadémiákra, átmenetileg mégis azt eredményezte, hogy 1930-ban 9,6%-ra, 1931-ben 10,5-%-ra, 1932-ben 12,3%-ra, és 1933-ban 12,5%-ra emelkedett az arányuk a felsőoktatásnak ebben a nevesített részében.[14] 1928 őszén még a felvételüket kérő zsidó diákok közel 70%-a – köztük számos jeles eredménnyel érettségiző – nem jutott be az egyetemekre, ami főként a fővárosban talált élénk visszhangra. A Bethlen-korszak kultuszminisztere, Klebelsberg Kuno arra törekedett, hogy legalább a törvénymódosítás látszatának meg-

[12] *A budapesti VII. kerületi magy. kir. állami Szent István reálgimnázium értesitője az 1926–27. iskolai évről, 1927.* 39.; *A budapesti VII. kerületi magy. kir. állami Szent István reálgimnázium értesitője az 1927–28. iskolai évről,* 1928. 39. *A budapesti VII. kerületi magy. kir. állami Szent István reálgimnázium értesitője az 1928–29. iskolai évről,* 1929. 52–53.; *A budapesti VII. kerületi magy. kir. állami Szent István reálgimnázium értesitője az 1929–30. iskolai évről,* 1930. 13–14., 69.

[13] „Itt találkoztunk Gallai Tiborral, Hegedüs Tiborral, Zentai Bélával, továbbá Grünwald Gézával, Lázár Dezsővel, Sebők Györggyel, ez utóbbiak sajnos nem élték túl a második világháborút" – emlékezett ezekre az időkre Erdős Pál. Alpár László: Beszélgetés Erdős Pállal. *Akadémiai Értesítő,* 1988/3. 214.

[14] Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2012. 200–202.

tartása érdekében a jeleseket fölvegyék, s ha ezt teljes mértékben nem is tudta elérni, az elkövetkező esztendőkben sor került a föntebb jelzett növekedésre.[15]

Hogy a magyar matematika emelkedő korszakát élte, abban meghatározó szerepet játszott Fejér Lipót, aki iskolateremtő egyéniségnek bizonyult, mivel a keze alatt kiváló matematikusok nemzedékei nevelkedtek. Erdős már a gimnáziumi évei alatt kapcsolatba kerülhetett vele, mivel a Pázmány Péter Tudományegyetem tanárának a közbenjárása is bizonyára szerepet játszott abban, hogy 1929 végén állami ösztöndíjat kapott, ahogy a fölvételét is nyilván támogatta.[16] Mindvégig tanítványi hálával ragaszkodott hozzá, későbbi szüntelen utazásai közepette sem mulasztotta el egy-egy lappal köszönteni a távolból mesterét. Fejér Lipótról talán a legszebb és legtitokzatosabb jellemzést az író Ottlik Géza adta, aki Erdőssel azonos évfolyamon kezdte és fejezte be a matematika szakot: „Én olyat is megértettem nemegyszer az előadásából – vagy a testi jelenlétéből? –, amit nem mondott, nem mondhatott. De ez már szakmabeli magyarázatot kívánna. Kívülállónak nem lehet elmondani, hogy milyen volt Fejér Lipót. Óriás volt. Földöntúli vigasztalás a puszta lénye. Aki nem ismerte, az valamit nem tud a világról, és sohasem fogja megtudni."[17] A korban egyívású tanítványok csoportjából kialakult egy kör, amely részben már a gimnáziumból ismerte egymást. Gyakran találkoztak a városligeti Anonymus-szobornál, ahonnan vasárnaponként kirándulásokat tettek. Innen a nevük: Anonymus-csoport. Olykor velük tartott a tanáruk, Fejér Lipót is. A csoportkohézió létrejöttében jeleskedő Erdős mellett Turán Pál, Gallai Tibor, Grünwald Géza, Klein Eszter, Vázsonyi Endre tartoztak ide. A műegyetemről, ahová az őket érdeklő előadásokra időnként átjártak, hozzájuk csapódott szintén a gimnáziumi évek

[15] Ladányi Andor: A numerus clausustól a numerus nullusig. *Múlt és Jövő,* 2005/1. 58.

[16] Erdős Lajos köszönő levelei Fejér Lipótnak. 1929. november 15., 1930. január 4. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltár 402. Fejér Lipót iratai e) Levelezés 4. doboz.

[17] Ottlik Géza: Félbeszakadt beszélgetés. *Ponticulus Hungaricus,* 2007/7. Forrás: http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/ottlik_felbeszakadt.html (Letöltve: 2021. 05. 14.)

alatt megismert vegyészhallgató Szekeres György. Elsősorban a matematikáról s persze óhatatlanul a világ dolgairól, benne elkerülhetetlenül a politikáról is beszélgettek. A matematizálásnak ezt a különleges önképzőköri, peripatetikus formáját még a tárgy oktatásának egy másik jelentős alakja, Beke Manó honosította meg, de előhívta a társaság többségét zsidósága miatt érintő társadalmi kirekesztettség, megkülönböztetés is.[18]

Erdős kiválóan haladt egyetemi tanulmányaiban, már első éves korában előállt a Csebisev-tétel addig nem ismert egyszerű bizonyításával. Az ígéretes előmenetel dacára – és úgy is, hogy a húszas évek derekára a konszolidáció nyomán lecsillapodott a háborút követően föllobbanó antiszemitizmus, nemkülönben nőtt a keresztények és zsidók közötti vegyes házasságok száma[19] – akként emlékezett ezekre az időkre, hogy a politikai eseményeket figyelve 1925-től fogva szülei számára és előtte is világos volt, el kell mennie Magyarországról. S mivel németül jól beszélt, ekkoriban még Németországba készült.[20] 1920 és 1933 között már a magyarországi numerus clausus „száműzöttjei" közül is sokan folytatták főként berlini felsőoktatási intézményekben tanulmányaikat, többen komoly anyagi nehézségekkel küszködve, azonban a nemzetiszocialisták hatalomra jutásának jószerivel a másnapján életbe lépő ottani numerus clausus folytán számuk megcsappant.[21] A kendőzetlen állami antiszemitizmus pedig a különböző tudományos státusban lévőket is mielőbbi távozásra késztette.

A magyarországi mindennapokban sokféle jelenség kavargott. Az 1920-as évek első felében a zsidók elleni fizikai és szóbeli támadások mellett a köztiszteletnek is akadtak példái, mint Goldziher Ignác esetében, akit 1921-ben az Akadémia előcsarnokából temettek, 1924-ben pedig Székesfehérvár városának

[18] Paul Hoffman: I. m. 78.; Filep László: A 20. századi matematikus-emigráció. *Magyar Tudomány,* 2003/7. 862–863.; T. Sós Vera: Erdős Pál 1913–1996. *Magyar Tudomány,* 1997/4. 479.

[19] Ránki Vera: *Magyarok – zsidók – nacionalizmus. A befogadás és a kirekesztés politikája*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999. 105.

[20] Alpár László: I. m. 215.; Szerdahelyi István: I. m. 16.

[21] Michael L. Miller: „A numerus clausus száműzöttjei" a berlini felsőoktatási intézetekben 1920 és 1933 között. *Múlt és Jövő,* 2006/4. 88–89.

vezetése ünnepség keretében tudományos teljesítményét és magyarságát méltató emléktáblát helyezett el a szülőházán. Fejér Lipót 1930-ban a magyar állam egyik legmagasabb tudományos és művészeti elismerésében, a Corvin-koszorú kitüntetésben részesült, miként a történész Angyal Dávid is. Ugyanakkor az egész Horthy-korszakban már egyetlen izraelita vallású egyetemi tanári kinevezésére sem került sor, a zsidó származású kinevezettek aránya pedig a 4%-ot sem érte el.[22] A fiatal zsidó vallású és származású értelmiség helyzetét másképpen is nehezítették. Egy, a diplomák honosítására vonatkozó 1928-as vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet előírta, hogy azoknak, akik a numerus clausus „megkerülése" céljából külföldi egyetemre jártak, négy félévet hazai felsőoktatási intézményben kell hallgatniuk.[23] Ilyen adminisztratív akadályokkal kívánták őket távol tartani az itthoni értelmiségi állásoktól,[24] kiszorítani a történelmi középosztály „érvényesülési piacairól".[25]

A numerus clausus „faji" jellegének szigorú alkalmazása, tehát az 1928-as módosítás hatályon kívül helyezése végett jobboldali radikális ifjúsági szervezetek léptek akcióba. 1932 októberében, Gömbös Gyula miniszterelnök hivatalba lépésének kezdetén, előbb a szegedi, majd a budapesti tudományegyetemen kezdődtek rendzavarások, amelyek novemberben a debreceni egyetemen még hevesebb formát öltöttek. Az erőszakos akciók egy évvel később megismétlődtek ugyanezekben az intézményekben. Az események ezúttal a budapesti bölcsészkaron fajultak el, ahol a zsidó hallgatók közül többeket inzultáltak, s a karhatalomnak

[22] Kovács I. Gábor (szerk.): *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 167.

[23] Orosz Zsuzsanna: A padovai és bolognai egyetem magyarországi hallgatói a két világháború között. In: Horváth Ákos (szerk.): *Tanulmányok az újkori külföldi magyar egyetemjárás történetéhez.* ELTE, Budapest, 1997. 231.

[24] Kelemen Ágnes Katalin: Peregrináció, emigráció, száműzetés. A két világháború közötti magyar diákvándorlás és a numerus clausus összefüggései. *Múltunk,* 2018/4. 23.

[25] Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 383.

kellett rendet teremtenie.[26] Nem tudni, hogy Erdős ekkoriban végzős egyetemistaként vajon közvetlenül is elszenvedője volt-e a történéseknek, az viszont bizonyos: értesült minderről. Hiába a rendbontást elítélő nyilatkozatok egyes professzorok és parlamenti képviselők részéről, a hazai jobboldali radikalizmus erősödő moraja s az 1933-tól Németországból érkező dübörgő visszhang inkább bátorította a kormányt, azon belül a kultusztárca vezetőjét, Hóman Bálintot abban, hogy a felsőoktatási felvételik során ismét megszorításokat szorgalmazzon. A hazai helyzet ellentmondásosságát jól mutatja, hogy a politikailag inkább mérsékeltnek mondható Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter az 1934. január 16-i minisztertanácson kijelentette, ezentúl „be fogják tartani a zsidó arányszámot", holott a numerus claususnak éppen ezt a kitételét törölték 1928-ban.[27]

A jogkorlátozással kapcsolatos tények a kétarcú társadalmi és politikai valóság ismerete, a diszkrimináció tapasztalata nyomán jobban érthető Erdős már említett, rövid önéletrajzának első olvasásra sommásnak ható kitétele: „Sajnos Magyarország félig fasiszta és antiszemita volt, és tudtam, ha lehet, Nyugat-Európába kell mennem."[28] A szükséges nyelvtudás megszerzése – a német mellett édesapja révén társalgási szinten az angolt is elsajátította –, a szakmai pályafutásra vonatkozó tervek, valamint az egzisztenciális kilátások tudatos mérlegelése mindig is hozzátartozott a polgári életformához.[29] Tegyük hozzá, hogy kiváló tudósok, ígéretes fiatal kutatók elvándorlása az országból pusztán a társadalmi és pénzügyi föltételek szűkössége, az állástalanság miatt is folyamatos volt.

Ezek után nem csoda, ha állami ösztöndíjban Erdős csak kevéssé reménykedhetett, jóllehet az 1920-as évek egyik jelentős

[26] Többek között azt is követelték, hogy „a zsidó hallgatók sem tandíj-, sem bármiféle más kedvezményben vagy segélyben ne részesüljenek, a doktorrá avatáson tógát ne viselhessenek, és a tantermekben az utolsó padokban üljenek". Ladányi Andor: I. m. 59–61.

[27] Kovács M. Mária: I. m. 214.

[28] Erdős Pál: I. m. 78.

[29] Nyolcvan évvel korábban a polgárosodó nemesi családokban jelentkeztek hasonló dilemmák, amikor a politikai szorongattatásból a kiutat a külföldi tanulmányok és az ottani élet jelentették.

eredményének bizonyult az ebbéli lehetőségek fokozatos bővülése. Viszont a nagy válság miatt 1931-től kezdődő költségvetési szigorítások az ösztöndíjak számának csökkenéséhez vezettek.[30] Az ösztöndíjasok felekezeti megoszlása, akár ha évtizedes távlatban vizsgálódunk, hűen tükrözte a korszak társadalompolitikáját. Az 1934/35-ös tanévben a 122 külföldön magyar ösztöndíjjal posztgraduális tanulmányokat folytató 35 éven aluli diplomás fiatal értelmiségi között mindössze egyetlen izraelita vallású akadt. A 66 belföldi ösztöndíjas között három. A matematikusok is meglehetősen alulreprezentáltak, hiszen egyvalaki, a debreceni egyetemen oktató Rédei László kapott csupán lehetőséget, aki Göttingenben folytathatott számelméleti és algebrai tanulmányokat.[31] Ráadásul úgy tűnik, előnyben részesítették azokat, akik az egyetem elvégzése után néhány évet valamilyen állásban már eltöltöttek.[32]

Erdőst tehát hiába is keresnénk a nyilvántartott ösztöndíjasok névsorában. Hogy került akkor 1934 szeptember végén mégis Angliába? Ennek a sorsfordulatnak a hátterében ismét csak Fejér Lipót állt, aki körül még külhoni tanulmányai idejéből, majd matematikaprofesszori működése alatt széles kapcsolati háló alakult ki. Az ő tanácsára írt Erdős a számelmélet

[30] Schneider Márta: Magyar ösztöndíjasok külföldön. In: Békési Imre–Jankovics József–Kósa László–Nyerges Judit (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. / Peregrination Old and New. Hungarians Abroad and Foreigners in Hungary.* Nemzetközi Filológiai Társaság–Scriptum Kft., Budapest–Szeged, 1993. 881–885.

[31] Az egyetlen zsidó vallású ösztöndíjas a történész Mérei Gyula, aki 1934 novemberétől 1935 májusáig Bécsben az udvari kamarai és belügyi levéltárban kutathatott. Az 1900-ban született Rédei az ösztöndíjas tanulmányait az algebrai számelmélet jeles tudósa, Helmut Hasse mellett folytatta. *A külföldi Magyar Intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1934–1935. tanévben.* Összeállította az Országos Ösztöndíjtanács, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936. 5., 22., 81–83.

[32] Mindamellett figyelemre méltó, hogy az úgynevezett második zsidótörvény évében, 1939-ben egy később szintén nemzetközi hírre jutó, gráfelmélettel foglalkozó matematikus, Erdősnek a szorosabb ismerősi köréhez tartozó Vázsonyi Endre neve is előfordul a franciaországi magyar ösztöndíjasokról készült dokumentumokban, megemlítve róla, hogy izraelita felekezetű. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Külügyminisztérium, Párizsi Magyar Intézet iratai K 757 34. cs. 7. tétel 968–977.

ismert alakjának, a Manchesteri Egyetem matematika tanszékét vezető Louis Mordellnek, kérve őt, hogy segítse hozzá angol tudományos ösztöndíjhoz. Alátámasztásul két éppen elkészült tanulmányának kéziratát is elküldte. Így juthatott ki Angliába, és töltött négy évet Manchesterben, ahogy ez minden életrajzi interjúban szerepel.[33] Csakhogy a mellékelt levelek arról árulkodnak, hogy 1934 őszén és telének kezdetén Erdős bizonyíthatóan nem a manchesteri egyetem, hanem a délnyugat-angliai Exeter városában található University College posztgraduális hallgatója volt. A datálatlan, de kétségkívül még 1934 novemberében a londoni magyar követséghez intézett Erdős-levél *(1. levél)* arra is utal, hogy rajta kívül még egy magyar diák tanult Exeterben. Az 1934/35-ös tanévben a magyar állam öt angliai ösztöndíjasa közül négyen csupán a második szemeszterre kaptak lehetőséget. Az egyetlen két féléves Bacsich Pál volt, az Erdősnél nyolc évvel idősebb orvos tanársegéd a szegedi egyetem szövet- és fejlődéstani intézetéből, azonban az ő ösztöndíjas helye London volt, és nem Exeter.[34] Logikusan az a lehetőség marad, hogy az Erdős melletti másik diák sem az Országos Ösztöndíjtanács döntése jóvoltából jutott ki Angliába. Ezt halványan bár alátámaszthatja, hogy a levél két ízben is diákokat, nem pedig ösztöndíjasokat említ. A Délnyugat-Angliában alapított Exeter College ez idő tájt jogilag még a University of London autonóm részeként állt fönn, miáltal mód nyílt arra is, hogy az előbbin megszerezhessék a fővárosi intézmény „külső diplomáját". Ennél fontosabb összefüggés, hogy a University College, amint a hasonló intézmények, saját maga intézte az ügyeit, beleértve a pénzügyeket. Anyagi önállóságát pedig egy mecénás biztosította, szemben az egyetem egészével, mert az a mindenkori államtól függött.[35] Exeterben bevett gyakorlat lehetett külföldi hallgatók fogadása, akik maguk állták ottlétük költségeit. A tanulmányaikat folytató hazai és külföldi diákok elhelyezését a város különböző pontjain öt

[33] Alpár László: I. m. 215.

[34] *A külföldi Magyar Intézetek és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1934–1935. tanévben*. I. m. 38–41., 81–83.

[35] Mikonya György: *Az európai egyetem története (1700–1945)*. ELTE TÓK, Budapest, 2017. 194–195., 367., 373.

épület biztosította.[36] Jó okkal föltételezhető tehát, hogy Erdős nyelvgyakorlás céljából önköltséges alapon töltött egy, esetleg két félévet Exeterben.

A tények szilárdságát illetően egyszerűbbnek tűnik a levélváltásra okot szolgáltató eset. Ám ha közelebb lépünk, a két állam, a magyar és a csehszlovák közötti viszonyok szövevényével és az 1934-es év őszére eső viharos külpolitikai történésekkel találjuk szembe magunkat. A magyar kormányzat már az 1920-as években a kisantant leggyöngébb láncszemének tekintette Csehszlovákiát, ahogy fordított szemszögből Prága számára Budapest látszott a legveszélyesebb ellenfélnek.[37] A szembenállás leginkább a Népszövetség fórumain fölhorgadó vitákban és a kölcsönös ellenpropagandában nyilvánult meg. A Beneš-féle külpolitika nagyon ügyesen használta propagandacéljaira olyan, az angol nyelvterületen megbecsült írók munkáinak a népszerűségét, mint például Karel Čapek.[38] Az ezeréves magyar elnyomás hamis tézisét nemcsak odahaza sulykolták, hanem külföldön is úton-útfélen hangoztatták. Az 1927-es Rothermere-akciót közel háromszáz, Csehszlovákia-szerte szervezett tiltakozó gyűléssel, majd aláírásgyűjtéssel igyekeztek ellensúlyozni.[39] Az 1930-as évek első felében a propagandacsörték száma és intenzitása egyaránt nőtt. Az 1933 júliusában kötött négyhatalmi egyezmény a békeszerződések revíziójával kapcsolatban ugyan nem tartal-

[36] Virter Ferenc: Magyar diák messze idegenben. Képek az angol diákéletről. *Nemzeti Újság,* 1930. március 23. 36. A szerző egy barátjának négy évvel korábbi exeteri tapasztalatairól szóló beszámolóját idézi, aki családja akaratából és anyagi támogatásával került a városka University College-ába. Hitelességét alátámasztja a walesi herceg, a későbbi VIII. Edward exeteri látogatásának említése, amire valóban 1926-ban került sor a Washington Singer épület alapkőletételének alkalmával. A walesi herceg nem sokkal ezután az University College elnöke is lett egy időre.

[37] Tarján Gábor: Az 5. csehszlovák hadoszlop nyomában. *Nemzetbiztonsági Szemle,* 2017/2. 20.

[38] Johana Kudrnova: Karel Čapek and Czechoslovak Exile Propaganda. *The London Moment blog.* Forrás: htpps://exilegov.hypotheses.org/1734 (Letöltés: 2021. 07. 29.)

[39] Miroslav Michela: *Trianon labirintusában. Történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon.* Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Békéscsaba–Budapest, 2016. 43–52.

mazott többet, mint a népszövetségi alapokmány, magyar részről mégis reményeket keltett. Aláírása előtt a kisantantországok számos sajtóorgánumában indultak harcias támadások minden revíziós igény ellen a kisebbségi szerződések fölfüggesztésével fenyegetőzve, azt követően viszont a magyar propagandagépezet lépett működésbe. Különösen aktívnak bizonyult és részeredményeket könyvelhetett el Nagy-Britanniában, ahol előbb felsőházi tagokat, majd a képviselők közül többeket, még ha főként backbenchereket is, azaz a hátsó parlamenti padsorokban ülő, csekélyebb befolyású politikusokat sikerült megnyernie a magyar országhatárok etnikai elv szerinti kiigazításának. A jól összehangolt kampányt 1933. november végén Bethlen István korábbi, még 1931-ben leköszönt miniszterelnök négy előadásból álló angliai körútja koronázta meg, amely többek között a trianoni békeszerződés észszerűtlenségeit, az erdélyi kérdés magyar szempontból elfogadható megoldásait tárta a brit nyilvánosság elé.[40] Érthető, ha ezek után a kisantant és azon belül a csehszlovák külügy és londoni követségük minden lehetőséget megragadott, hogy az angol közvéleményben semlegesítse a magyar akció kedvező hatását.

Kapóra jött számukra az 1934. október elején Marseille-ben végrehajtott királygyilkosság. Prága és természetesen Belgrád jóvoltából gyorsan fölröppent a hír, hogy a magyar kormány a merényletben érintett horvát usztasák jankapusztai kiképzése révén részes a tragédiában. A csehszlovák propaganda ennél is továbbment, mivel egyedül Budapestre igyekezett hárítani a kizárólagos felelősséget. A csúsztatásokon túl nem riadtak vissza a hamis hírek gyártásától sem, s a Népszövetségben, ahol az ügyet aztán részletesen megtárgyalták, Beneš minden diplomáciai rutinját bevetette, hogy Magyarországot a vádlottak padjára ültesse.[41]

[40] Lukács Zs. Tibor: A revízió reménye. Az 1933-as négyhatalmi paktum és Magyarország. *RubicOnline*. Forrás: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_revizio_remenye_az_1933_as_negyhatalmi_paktum_es_magyarorszag (Letöltve: 2021. 05. 14.); Milan Olejník: Hungarian irredenta in the context of political situation in Central Europe (years 1929–1938). *Individual and Society,* 2014/4. 3–5.

[41] Tarján Gábor: I. m. 29.

Az eseményeknek ebbe a hálójába illeszkedik egy ponton a vizsgált levélváltás, amelyre az Erdős által Mr. Vuhikaként emlegetett csehszlovák diplomatának az exeteri hallgatók előtt a közép-európai problémáról tartott, Magyarországgal szemben vélhetően igencsak kritikus és kellőképpen egyoldalú előadása adott alkalmat. A szóban forgó, félreértett nevű diplomata mögött nagy valószínűséggel Václav Hyka követségi sajtótikár rejtőzhet. A negyvenes évei derekán járó, jelentős külügyi tapasztalattal bíró férfiú 1927 júniusától 1934 végéig szolgálta ebben a minőségben hazáját.[42] Exeteri előadása talán afféle „búcsúföllépés" is lehetett a szigetország társadalmi nyilvánossága előtt. S amivel kapcsolatban szintén csak részben bizonyítható föltételezésekbe bocsátkozhatunk: nem a magyar állam ösztöndíjasaként vajon mi indíthatta Erdőst arra, hogy Hyka előadását követően a londoni magyar követséghez forduljon. Saját szavaiból az derül ki, hogy hazafias kötelességteljesítésként fogja föl a cselekedetét. Ezt némileg árnyalja már idézett önéletrajzi összefoglalójának az a mondata, amelyben arról szól, hogy tízéves korában még magyar nacionalista volt, de édesapja hatására, aki sokat vitatkozott vele, tizenkét évesen internacionalista lett.[43] Akár kétségesnek is tűnhet ennyire fiatal korban az efféle tudatosság, de Erdős koraérettsége és a körülötte játszódó politikai események iránti folyamatos érdeklődése hihetővé teszik a mondottakat.[44]

[42] Az azonosításért Simon Attilának fejezem ki hálás köszönetemet, ugyanis ő lelt rá a talány megoldására. Václav Hyka születési idejét a róla szóló rövid életrajz bizonyára tévesen jelöli meg 1899-ben, mivel a folytatólagos adatokból az következik, hogy ez föltehetően 1889 lehetett, hiszen különben hogyan teljesítette volna kötelező katonai szolgálatát 1912-től a Monarchia közös hadseregében. Hyka a nagy háború kezdetén, 1914 augusztusában átszökött a szerb oldalra, s azt követően részt vett a cseh emigráció politikai tevékenységében. 1920-ban lépett az új állam, Csehszlovákia diplomáciájának szolgálatába. A nagy háború alatti tevékenysége egyértelműen arra utal, hogy a cseh politikai osztálynak ahhoz a fiatalabb nemzedékéhez tartozott, amely korán a csehszlovakizmus eszméjének hívéül szegődött. Jindřich Dejmek: Diplomacie Československa, Díl II. Biografický slovník československých diplomatů (1918–1992). Praha, 2013. 96–97. Forrás: https://www.mzv.cz/jnp/cz/o_ministerstvu/organizacni_struktura/utvary_mzv/specializovany_archiv_mzv/kdo_byl_kdo/hyka_vaclav.html (Letöltve: 2021. 08. 07.)

[43] Erdős Pál: I. m. 78.

[44] Alpár László: I. m. 217.

A hazafias kötelesség teljesítése pedig nem föltétlenül nacionalizmus, még ha jócskán el is mosódnak a köztük húzódó határok. Nem beszélve arról, hogy egy ember egész élete sohasem a maradéktalan, egy levegővételnyi következetesség jegyében zajlik. S akkor még nem említettük, hogy a revízió igazságába vetett meggyőződés a magyar társadalom valamennyi szegmensét áthatotta. A baloldaliak éppúgy, mint a szélsőjobboldal hívei osztoztak benne. A revíziós gondolat közhelyei, ikonográfiája beépültek a mindennapokba, a fiatal nemzedékeknél pedig az oktatás, amelynek tengelyét az integer Magyarország visszaállítása képezte, tovább sulykolta az ezzel kapcsolatos fogalmakat.[45] Ettől a mindennapokat érintő befolyástól valószínűleg a fiatal Erdős sem tudta teljesen függetleníteni magát. Az európai határok kérdése, a revízió ügye az 1930-as évek elejétől mind gyakrabban került elő a nemzetközi nyilvánosságban, s ha Erdős idehaza érzékelhette az ezzel kapcsolatos magyar megnyilvánulások egyoldalúságait, idegenben viszont azt kellett tapasztalnia, hogy nincs ez másként ott sem. Sőt nemegyszer találkozhatott Magyarországot érintő propagandisztikus ferdítésekkel, különösen 1934 őszének a nemzetközi életet izgalomban tartó eseményei közepette.

A hazafias magatartást mindazonáltal a magyar állam el is várta, sőt egyes esetekben erre kötelezte polgárait. Így az ösztöndíjasok a már elnyert ösztöndíjat csak akkor vehették föl, ha az Országos Ösztöndíjtanácsnál aláírtak egy kötelezvényt, amelyben vállalták, hogy alávetik magukat az ösztöndíjasokkal szemben fennálló szabályoknak.[46] Az egyik ilyen követelmény szerint az ösztöndíjasnak Magyarország viszonyait tökéletesen kell ismernie azért, hogy az „érdeklődő külföldieknek […] helyes útbaigazítást tudjon adni".[47] Erdősnek, mivel nem állami ösztöndíjasként hagyta el Magyarországot, nem kellett efféle kötelezettséget vállalnia, ugyanakkor valószínű, hogy tudomása volt róla. Ez közvetve csak erősíthette benne az eredendően meglévő hazafias kötelességtudatot.

[45] Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002. 5–6., 70.

[46] *Hivatalos Közlöny,* 1934/3. 17.

[47] MNL OL Külügyminisztérium, K 757 36. cs. 7/7. tétel 383.

De kifejezetten gyakorlatias szempontok is fölmerülhettek. Az útlevélkérelemmel kapcsolatos eljárás során meg kellett jelölni, hogy a kérelmező milyen célból – ebben az esetben tanulmányút – igényli az okmányt, amelyet mindössze egy évre állított ki az illetékes hatóság, Budapesten a rendőr-főkapitányság. A meghosszabbításra az erre vonatkozó belügyminiszteri rendelet fölhatalmazta azon ország követségét is, ahol az útlevél jogosultja tartózkodott.[48] Ennélfogva Erdősnek kifejezetten érdeke is fűződhetett ahhoz, hogy a londoni magyar követséggel kapcsolatba kerülve annak jóindulatát bírja.[49] A követség köszönőlevele *(2. levél)* pedig a későbbiekben akár a hazai hatóságoknál megfelelő referenciaként szolgálhatott.

Vélhetően az sem lehetett mellékes motívum, hogy első hosszabb idegenbeli tartózkodásának a kezdetén olyan élethelyzetben találta magát, amelyben egy szomszédos, nem éppen baráti állam diplomatája a hazáját bírálta, sőt támadta. Az elemi igazságérzet nemcsak védekezést, de valamilyen cselekvő ellenlépést is kivált ilyenkor. A nagyobb közösséggel való azonosulás, szolidaritás is magától értetődő válasz efféle helyzetekre, különösen, ha mindezt egy másik honfitársával közösen élik meg. S ha erre mintegy ráadásként még jóindulatú ösztönzést is kapnak az egyik exeteri professzortól, az csak érthetőbbé teszi a reakciót, vagyis a követséghez fordulást. A szóban forgó tanár Wilfred Stanley Lewis (1893–1947) geográfus, a földrajzi regionalizmus művelője jól ismerte Csehszlovákia és Magyarország viszonyait, amit személyes tapasztalatai, a térségben tett utazásai mélyítettek el.[50] Amint erre Erdős első levele is utal, közeli ismeret-

[48] Bencsik Péter: *A magyar úti okmányok története 1867–1945*. Tipico Design Kft., Budapest, 2003. 54–55.

[49] „Amennyiben az útlevélkiállító hatóság az útlevéllap elbírálása alkalmával szükségesnek találja nevezett külföldi tartózkodását illetőleg közelebbi adatok beszerzését, úgy ez iránt soron kívül megkeresést intéz illetékes külképviseleti hatóságunkhoz." 172.100/1935. BM számú körrendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára,* 1935. Magyar Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1935. 51.

[50] A földrajzi regionalizmusról: Paul A. Compton: A földrajz és a földrajzi gondolkodás fejlődése Nagy-Britanniában. *Földrajzi Közlemények,* 1986/1–2. 139–141. Lewis életéről mindössze egy rövid nekrológra bukkantam: Herbert John Fleure: Obituary. Professor Wilfred Stanley Lewis 1893–1947. *Geography,* 1948/3. 37.

ségbe, mi több barátságba került Teleki Pállal. Könnyen lehet, hogy ez a szakmai kapcsolat még 1927-ből származott, amikor Lewis Magyarországra látogatott abból a célból, hogy a magyar Alföldről írjon könyvet, s ehhez egyik itteni kollégájától, talán éppen Telekitől kért adatokat, megfelelő forrásokat. Az ebben rejlő propagandisztikus lehetőségre akkor a hazai sajtó is fölfigyelt.[51] A levélváltásból viszont arra következtethetünk, hogy a kínálkozó alkalmat a kulturális diplomácia az idő tájt nem aknázta ki. Így a Lewis, valamint a londoni magyar követség közötti kapcsolatfölvétel éppenséggel az Erdős-féle amatőr diplomáciának köszönhetően jöhetett létre, s jutott el a professzor az 1933. április 16. óta Széchényi László gróf vezette magyar külképviseletre. Egyébként Széchényi elődjének, Rubido-Zichy Iván grófnak éppen azt vetették a szemére a kritikusai, hogy túlságosan tartózkodóan kezeli a revízió ügyét, amiért többször összeakasztotta a bajuszt a Magyar Revíziós Liga embereivel, megakadályozva azok elhamarkodott, kalandor akcióit.[52] E tekintetben a washingtoni állomáshelyét kényszerűen Londonra fölcserélő utód idején sem történt változás, hiszen 1934 végén Széchényi a lemondását is kilátásba helyezve érte el, hogy a Külügyminisztérium hazarendelje Hordósy Ivánt, a Revíziós Liga londoni titkárát, aki a követség megkerülésével folytatott propagandaakcióival hozta időnként kellemetlen helyzetbe a magyar diplomatákat.[53] A diplomáciai írott és íratlan szabályaihoz ragaszkodó óvatosság tetten érhető abból a levélrészletből, amely a közép-európai kérdésről magyarbarát szempontból való előadás tartására ajánlkozó Lewis Erdős által szóba hozott esetleges fölkérésére vonatkozott. A diplomáciai előírásoknak és az angol társadalom magatartási szabályainak egyaránt eleget téve jártak el, amikor Erdősre bízták, hogy fölkérje az angol professzort az előadásra *(2. levél).* A realitásér-

[51] Egy angol egyetemi tanár könyvet ír a nagy magyar Alföldről. *Pesti Napló,* 1927. február 9. 7. A szerzőnek ilyen témájú könyvét nem, egy hasonló tárgyú tanulmányát viszont megtaláltam. W. Stanley Lewis: Some aspects of Tanya settlement in Hungary. *Scottish Geographical Magazine,* 1938/6. 358–366.

[52] Pritz Pál: A külügyi szolgálat története a harmincas évek első felében. *Történelmi Szemle,* 1989/2. 167–168.

[53] Zeidler Miklós: A Magyar Revíziós Liga. Trianontól Rothermere-ig. *Századok,* 1997/2. 321–322., 344.

zékre való, visszafogott eljárás ugyanakkor mintha híján lett volna a kezdeményezőkészségnek, mivel úgy tűnik, mérsékelt jelentőséget tulajdonítottak az exeteri College-ban történteknek. Némi dekoncentráltság mutatkozik abban is, hogy nem vették a fáradságot, hogy a Vuhika néven említett diplomatáról kiderítsék, ki is lehet valójában.

Lewis tervbe vett ellenelőadása a követség által az Erdősnek eljuttatott kiadványra, Bethlen szigetországi szereplésének angolra lefordított érvanyagára támaszkodhatott, Erdős pedig előzékenyen ajánlkozott további propagandakiadványok „elhelyezésére" *(3. levél).* Annak azonban, hogy végül megvalósult-e az előadás, sem a követség fönnmaradt iratai között, sem egyéb forrásokban nem bukkantam a nyomára. Mindenesetre az időről időre befutó jelentések alapján a magyar külügy is érzékelhette az ehhez hasonló kisebb helyi ügyeknek nemcsak a növekvő fontosságát, hanem kezelésüknek időnkénti bizonytalanságait és esetlegességeit. Nem kizárt, hogy ezek közül éppenséggel a csehszlovák propaganda exeteri pengevillantása, nemkülönben Erdős hazafias magánakciója váltotta ki a nagyobb odafigyelést. A külügyminiszter ugyanis 1934. december 20-án körrendeletben írta elő a propagandaanyagokra vonatkozó protokollt. Attól kezdve a követségeken egy, a helyi viszonyokat ismerő tisztviselőnek gondosan át kellett tanulmányoznia a Magyarországról eljuttatott tájékoztató anyagokat, hogy az adott körülmények között milyen mértékben hasznosíthatók, illetve fölhasználhatók-e egyáltalán.[54]

Erdőst a következő években már valóban manchesteri tanulmányai kötötték le. Röviddel azelőtt látogatott haza utoljára Angliából, hogy megnövekedtek a magyar határrevízió esélyei, amelynek a külhoni közvéleményt befolyásolni törekvő előcsatározásaiban akarva-akaratlanul egy aprócska részt vállalt. Azonban még szeptember elején sietve visszautazott. Erről negyvenöt év múlva úgy fogalmazott, hogy „reggel nem tetszettek a hírek, s este már útban" volt Anglia, majd Amerika felé – tíz

[54] 34.600/11 KÜM 1934. Londoni Követség iratai – MNL OL K 92 10. cs. 6. t. 78.

esztendőre.[55] Az utalásokból az derül ki, hogy a Csehszlovákia körüli feszültségek keltettek benne háborús balsejtelmeket. Ne feledjük el azt sem, hogy ekkorra már hatályba lépett az első zsidótörvény, ami már magában alapot adott a rossz közérzetnek. Emellett vélhetően olyan gyakorlati okok is indokolhatták a távozását, mint a hadköteles férfiak kiutazási tilalmának a közeli beállta, vagy a négy év múltán Nagy-Britanniával 1939 januárjától ismét visszaállítandó vízumkényszer.[56] A müncheni egyezmény híre már az Egyesült Államokban érte. Megérkezését követően, négy nappal az első bécsi döntés előtt még egy üdvözlőlapot küldött kedves tanárának, Fejér Lipótnak.[57] Semmi sem tántoríthatta el attól, hogy a matematikával foglalkozzék, azonban a távolból is igyekezett a kontinensen és idehaza maradt barátainak segíteni.[58] Amikor tíz évvel később ismét hazai földre lépett, Magyarország már túl volt nemcsak a revízión, hanem zsidó és nem zsidó polgárainak tömeges elhurcolásán, pusztulásán és ezzel együtt a maga második, elsőnél is súlyosabb Trianonján.

[55] Szerdahelyi István: I. m. 16.

[56] Bencsik Péter: I. m. 58., 91.

[57] Az üdvözlet aláírói között Wigner Jenő is szerepel. Erdős Pál Fejér Lipótnak 1938. október 28. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltár 402. Fejér Lipót iratai e) Levelezés 4. doboz.

[58] A vele 1988-ban interjút készítő Alpár Lászlónak arra a megjegyzésére, hogy Erdős a háború dacára is folytatta a „matematizálást", a válasz: „Igen. Engem ettől semmi sem tud eltéríteni azóta sem, ma sem." Alpár László: I. m. 216. „Ha barátai és munkatársai közül bárkit valami komoly baj vagy csapás ért, E. P. azonnal telefonált, vigasztalta és segíteni próbált. De szemében a matematika oly magasan felette állt a köznapi dolgoknak, hogy néha egyszerűen képtelen volt ellenállni a kísértésnek." Pach János: Két helyen egyszerre. *Világosság,* 1996/12. 71.

Erdős Pál és a londoni Magyar Követség levélváltása

1. levél

Erdős Pál a londoni Magyar Követségnek

Méltóságos Uraim!

Mint Exeterben[59] tanuló magyar diák kötelességemnek tartom Követségünk figyelmét a következőkre felhívni:

Egy Mr. Vuhika[60] nevű úr, a Cseh követség[61] tagja, előadást tartott az itteni egyetemen a közép-európai problémákról. Beszédének tengelyét a revíziós kérdés magyarellenes megvilágítása képezte. Az előadás utáni vitában ketten magyar diákok mindent megtettünk, hogy „érveit" megdöntsük, azonban lévén mindketten kezdők az angol nyelvben keveset tehettünk egy diplomata ellen. Nem volna-e lehetséges, hogy a Méltóságos Követség leküldene valakit, aki a magyar szempontot ismertetné? Félek, hogy ez a beszéd erősen befolyásolta az itteni közvéleményt.

Az egyik itteni tanár, Prof. W. Stanley Lewis[62] nagy barátja Országunknak. Sokszor járt Budapesten, személyes jóismerőse Teleki grófnak[63] és alkalma volt, hogy Kormányzó Urunk Őfőméltóságával is megbeszélhesse problémáinkat. Ez a tanár

[59] Exeter városa Délnyugat-Anglia adminisztratív és gazdasági központja, Devon megye székhelye.

[60] Erdős bizonyára hallás alapján vetette papírra a nevet, leírva nem látta, ráadásul az angoltudása sem lehetett ekkoriban még tökéletes. Így a Mr. Václav Hyka az előbeszédben a kereszt- és vezetéknév egybeejtése során neki könnyen Vuhikának hangozhatott. Erdősre az őt ismerők egyébként is úgy emlékeztek, mint akinek a zenei hallása ugyancsak hagyott némi kívánnivalót maga után. Az angolt még idős korában is nagyon erős magyar akcentussal beszélte. Pach János: I. m. 76.

[61] A Csehszlovák Köztársaság követsége, amelyet ekkortájt Jan Masaryk, a hivatalban lévő csehszlovák államelnök, Tomáš Masaryk fia vezetett.

[62] Wilfred Stanley Lewis (1893–1947) geográfus, 1920-tól oktató az exeteri Southwest University College-ban. A nagy háborúban két gáztámadás következtében maradandó sérüléseket szenvedett, így a második világégés során a Királyi Megfigyelő Szolgálathoz osztották be.

[63] Lásd az 51. lábjegyzetet.

újságokba is ír igazunk mellett[64] és biztosan tudom, hogy örömmel elvállalná, ha a Méltóságos Követség felkérné őt a magyar szempont ismertetésére.

Ha bármit határoznának is, a cím, melyhez itt fordulni lehet: Geographical Society of the University College of the South-West, Exeter, Devon.

Hazafias üdvözlettel

Erdős Pál bölcsésztanhallgató[65]

Kézzel írt eredeti tisztázat. Dátum nélkül. Iktatószám: 2870/1934. Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár, Külügyminisztérium K 92 10. cs. 1934–6–2870. sz. (445. p.)

2. levél

A londoni Magyar Követség válasza Erdős Pálnak 1934. november 23.

Erdős Pál egyetemi hallgató úrnak

Exeter

Megkaptam az Exeterben tartott előadás tárgyában írt sorait és nagyon köszönöm, hogy Vuhika úr tevékenységére felhívta a követség figyelmét.

Az a gondolat, hogy W. Stanley Lewis professzor úr útján próbáljuk meg ellensúlyozni a cseh előadás kedvezőtlen hatását, igen szerencsés. A követség azonban ismeretlenül nem kérheti fel a tanár urat arra, hogy előadást tartson, és különben is az angolok általában idegenkednek hivatalos helyekről kezdeményezett propagandától. Ezért azt tartanám a leghelyesebb megoldásnak, hogy Önök, mint az exeteri egyetem magyar hallgatói

[64] További kutatást igényelne Lewis Magyarországgal kapcsolatos tevékenységének a föltérképezése.

[65] A matematika és a természettudományos szakok szervezeti szempontból 1949-ig a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának részét képezték. Ekkor vált külön a Természettudományi Kar, amelynek keretei között a matematikusképzés folytatódott.

próbálnák rávenni a professzor urat a magyar álláspontot ismertető előadás tartására. Ha a professzor úr közvetlenül fordulna a követséghez, természetesen a legnagyobb készséggel látnánk el olyan anyaggal, amely alapjául szolgálhatna egy előadásnak. Mindenesetre máris megküldöm a professzor úr részére Bethlen István gróf angliai előadásainak[66] könyvét, mely körvonalazza a magyar álláspontot a revízió kérdésében; szíveskedjék azt neki alkalomadtán átadni. A két kisebb füzet az Önök tájékoztatására szolgál s ezekből szívesen bocsátok több példányt is rendelkezésre, ha alkalom kínálkozik arra, hogy ezt eredményesen lehessen felhasználni.

A külföldön élő magyarok annyira szükséges összefogásáról tanúskodó szíves figyelmeztetéséért fogadja kérem a követség köszönetét.

követségi titkár (olvashatatlan aláírás)[67]

(elküldve november 28-án)

Kézzel írt eredeti tisztázat. Iktatószám: 2828/3/1934. Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár, Külügyminisztérium K 92 10. cs. 1934–6–2828. sz. (446-447. p.)

[66] „Bethlen 1933 novemberében, Angliában több előadást tartott rangos fórumokon, mint a Cambridge-i Egyetem népszövetségi uniója, a londoni Közel- és Közép-Keleti Társaság, a Nemzetközi Kapcsolatok Királyi Intézete és a Balkán Bizottság. Beszédei *The Treaty of Trianon and European Peace („A trianoni szerződés és az európai béke")* címen a következő évben, Londonban, a Longmans, Green and Co. világcégnél, valamint ezzel párhuzamosan, Budapesten is megjelentek, *Bethlen István angliai előadásai* címmel." Az egyik előadáson Robert William Seton-Watson is megjelent, ahol kisebb vita is kibontakozott közöttük. Ezt követően Seton-Watson egy hosszú pamfletben (Treaty Revision and the Hungarian Frontiers) tűzte tolla hegyére a magyar revizionizmust. Erre Horváth Jenő történész válaszolt volna, de a *The Slavonic (and East European) Review* – amelyben előzőleg Seton-Watson pamfletjének első változata megjelent – nem közölte az írását. Frank Tibor: Magyarország a brit politikai gondolkodásban 1919–1945. *Limes,* 2008/2. 49.

[67] Nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy az aláírás Pallavicini Alfonz őrgróf „II. osztályú követségi tanácsosi címmel és jelleggel felruházott I. osztályú követségi titkár"-tól származik. *Külügyi Közlöny,* 1934/13. (december 15.) 71. A pesti felső tízezer szalonjaiban csak Fonónak becézett diplomata főúr 1926 áprilisától 1937. február 19-én bekövetkezett haláláig szolgált londoni állomáshelyén.

3. levél

Erdős Pál viszontválasza a londoni Magyar Követségnek, Exeter, december 8.

Mélyen Tisztelt Titkár Úr!

Megkaptam és köszönöm november 28-i csomagját és szíves sorait. A könyvet eljuttattam Lewis professzor úrhoz, akit egyben felkértem, hogy tartson egy előadást Trianonról. A professzor úrnak nem volt semmi ellenvetése, de mivel úgyis Londonba utazik, valamelyik nap fel fog menni a Követségre.[68]

Ha a propaganda-nyomtatványunkból 5-6 példányt kaphatnék, azt hiszem, hasznosan tudnám elhelyezni.

Fogadja kérem hálás köszönetemet szíves figyelmükért.

Hazafias tisztelettel

híve

Erdős Pál

Kézzel írt eredeti tisztázat. Iktatószám nélkül. Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár, Külügyminisztérium K 92 10. cs. 1934–6–?. sz. (444. p.)

[68] A két világháború közötti londoni Magyar Követség Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött anyagában ennek megtörténtére utaló adatot nem találtam.

→

Árvíz Budapesten a Kopaszi gátnál, háttérben a Budai Hengermalom víztornya, 1925.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Fortepan.

Szemle

A nemzeti posztmodern*

„Trianon természetesen nem mindenütt és nem egyformán érintett mindenkit: nem mindenkinek jutott egyenlően a megrázkódtatásokból, és nem mindenki vont le ugyanolyan következtetéseket a történtekből. De talán az itt leírtak lehetséges magyarázatai annak, ami 1918 és 1921 között lezajlott. Így is történt." (238.)

A fenti mondatokkal zárul Ablonczy Balázs centenáriumi kötetének törzsszövege. Ez a megengedő megközelítés nem csupán a szerző évek óta érlelődő és egyre nyilvánvalóbbá váló szemléleti fordulatáról árulkodik, hanem példás önismeretről is. Mind a két jelenség egyformán fontos. A recenzált kötet műfaját nem könnyű meghatározni, hiszen sem hagyományos értelemben vett monográfiának, sem tanulmánykötetnek nem tekinthető, ugyanakkor mindenképpen szintetizál. A szerző ismét számot vetett Trianonhoz fűződő személyes viszonyával, és summázta saját, valamint az általa vezetett kutatócsoport kutatási eredményeit. Mindezt a rá jellemző, folyamatosan finomodó, egyre áttetszőbben légiessé, nem egy esetben humorossá váló stílussal mondja el számunkra. Bár a kézirat klaviatúrán született, a szerzőnek mégis van stílusa, szövegeit utánozhatatlan ablonczys jegyekkel látta el, látatlanban könnyű őket azonosítani. A személyesség egyre világosabban kirajzolódó jelenléte és a hatalmas műveltséganyag, amely éppen úgy felöleli a klasszikus örökséget, mint

* Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020. 272 p.

a pop(uláris) kultúrát, a könnyed vígjátékokat és az információs társadalom nyelvezetét, egyúttal történetírói szemléletváltással is járt Ablonczy Balázs esetében.

Az immár negyedszázados pálya az 1990-es évek közepén a hagyományos politika- és eszmetörténet jegyében indult, s az évek folyamán egyre jobban gazdagodott a művelődés- és társadalomtörténet eredményeivel. Voltaképpen hasonló folyamat játszódott le Ablonczy Balázs gondolkodásában, mint egy másik jeles történész, az általa példaképnek tekintett[1] konzervatív historikus esetében: „John Lukacs, vagyis Lukács János, aki első sikeres munkáját, az 1953-as *The Great Powers and Eastern Europe*-ot követően számos hagyományos jellegű politikatörténeti narrációt írt, az utóbbi években egyre több vonzalmat árul el az irodalmias esszé és a fikció iránt."[2] Jelen kötet ennek a gondolkodói fordulatnak nyilvánvaló eredménye, persze nem oly módon, hogy a szerző Reinhart Koselleck-, Pierre Nora- és Paul Veyne-idézetekkel terhelné az olvasót. Ablonczy Balázs nagyon is érzékeny a historiográfia elméleti oldala iránt, erről árulkodik a könyvnek a kontrafaktuális történetírás Trianon tárgykörében való hasznáról és hasznosíthatóságáról szóló fejezete. Ám Ablonczy sokkal inkább a praxis felől közelít, magyarán szólva nem egy, hanem sok kisebb-nagyobb történetet írt meg, a többszólamúságot a lehetséges mértékig érzékeltetve. Ennyiben valóban posztmodern lett e kötet, más tekintetben viszont mégsem.

Hiszen a történeti Magyarországot keresztül-kasul, földrajzi értelemben és kronológiai rendben bejáró utazás során mégiscsak van egy szervező elv, amely a szerző gondolkodásából adódóan egységbe próbálja rendezni a különböző történeteket. Ez pedig az a meggyőződés, hogy a nemzethez való viszonyulás, az erre adott válaszok, a nemzetépítés sikeressége vagy kudarca az, amely meghatározta Magyarország, tágabb értelemben

[1] Ablonczy Balázs: Az Esztergomi rondella. Forrás: https://mandiner.hu/cikk/20140131_ablonczy_balazs_az_esztergomi_rondella (Letöltés ideje: 2020. 09. 16.)

[2] Romsics Ignác: Bevezetés. A történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának elfogadhatatlanságáról. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, tévhitek, legendák a 20. századi magyar történelemről.* Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 18–19.

véve Közép-Európa történelmét. Ablonczy Balázs e munkájának szereplői, legyenek azok arisztokraták vagy uradalmi cselédek, nagypolgárok vagy vasutaskalauzok, minden emberi jellemvonásukkal együtt e kétségkívül tág és tágasra hagyott keretben mozognak, gondolkodásuk, cselekedeteik e szempont szerint kerülnek a mérleg egyik vagy másik serpenyőjébe. Ebből a sajátos nemzeti posztmodernből ered e mű minden nagyszerűsége, s bizonyos szükségszerű korlátai vagy továbbgondolásra érdemes szempontjai is.

A kötet alcíme: *Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921* voltaképpen párhuzamba állítható Hatos Pál monográfiájának[3] alcímével: *Az 1918-as összeomlás és forradalom története.* A különbség nem csupán a „történetei" és a „története" kifejezések használatában rejlik, hiszen Hatos is bőséggel merített a történetelmélet kincsestárából, hanem abban, hogy Ablonczy Balázs munkája jobban széttartó fogalmakat és jelenségeket próbál egyetlen, kitágított címszó segítségével összerendezni. Kétségkívül joggal veti fel, hogy Trianon mint békeszerződés történetét nem lehet 1920. június 3-án elkezdeni, és az is evidencia, hogy a háborús vereség nélkül nincsen összeomlás, nincsen őszirózsás forradalom és Tanácsköztársaság, s ezek mind nagyon komolyan hozzájárultak a jogi aktus formába öntéséhez, megszületése körülményeihez és tartalmához, ám ennek ellenére meggondolandó, nincs-e itt valamiféle fogalmi tisztázatlanság.

A 222. oldalon az összeomlás korának veszteségeiről olvashatunk, ám ez mégsem teljesen szinonim fogalom a határok újrarajzolásából eredő következményekkel. Hiszen a háború rokkantjai, a szociális válság, az elszegényedés, a társadalom jelentős csoportjait sújtó poszttraumás sokk éppen úgy sújtották a győztes országokat – gondoljunk Olasz- vagy Franciaországra –, mint a veszteseket. Ahogyan az is mélységesen igaz, ahogy az erőszak elharapódzásának nagyon súlyos hosszú távú következményeiről beszél Ablonczy Balázs, ám ez a jelenség a győztesek, a területi nyereségeket magukénak mondható országok társadalmát is alakította. Tehát érdemes lett volna tisztázni, mennyi-

[3] Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2018.

ben szükséges Trianon fogalmának kitágítása, a szigorúan vett békeszerződésen, béke-előkészítésen túl, s ha igen, mi indokolja ezt, nincs-e más pontosabb kifejezés annak a végtelen komplex problémahalmaznak a leírására, amely az 1918 és 1921 közötti éveket jellemzi a magyar történelemben. Sajnos nem érzem meggyőzőnek kizárólag Trianon fogalmának középpontba helyezését.

Mindez azért fontos, mert nem ugyanolyan súllyal volt és van jelen a történeti emlékezetben az elvesztett első világháború, a két forradalom, az idegen megszállás és a békeszerződés nyomán bekövetkezett határmegvonás és a határon túli magyarságot érintő impériumváltás. Ezek – ahogyan Ablonczy Balázs is nagyon helyesen rámutat – különböző idejű történetek, így például a Károlyi-kormányzat ideje mindössze két hét a székely megyékben, a különböző megszálló csapatok jelenlétének időtartalma és viselkedése is erősen különbözött Győrben és Baranyában, volt, ahol egy hónapig tartott a Tanácsköztársaság, másutt pedig 133 napig. (98.) Vagyis, összegezve fejtegetésünket, a kötet címének megválasztása nem a legpontosabb: Trianon fogalmának kitágítása egységes magyarázó elvet sugall, míg az alcím tágabb értelmezése sokféle utat, helyet és irányt. E két szemlélet együttes jelenléte feszültséget teremt, ami számos esetben nagyon pozitív, ugyanakkor vakfoltokat is eredményez.

A szerző nagyon komolyan, következetesen és rendkívül sikeresen mutatja be az általa választott emberi sorsok, földrajzi helyek, történeti események sokféleségét. Elég csupán a bevezetésben megemlített Kuncz Ödönre és testvérére, Kuncz Aladárra gondolni, akinek a Kerepesi temetőbeli sírkövén lévő Krisztusfejet egykori internált társa, Zádory Oszkár faragta, „a néhai szabadkőműves és polgári radikális hantjára". Ahogyan a szerző igen bölcsen megjegyzi: „Az emberek sokfélék lehetnek, életükben és halálukban is." (10.) A Kuncz fivérek sorsáról való rövid töprengés remek felvezetése az író szándékainak, amelyet Ablonczy Balázs ugyanezen az oldalon indokol meg. A kétényezős érvelésből a második szempontot emelem ki: „Ideje azonban bemutatni azt is, hogy a magyar társadalom miként élte meg a háborús összeomlás, a forradalmak, az ellenforradalom és Trianon időszakát, és hogy milyen összefüggés van a politika, a

párizsi békekonferencia, a nagy- és kishatalmi tervek, illetve a magyar társadalom mindennapi tapasztalata között."

A mindennapok fogalmának térhódítását aligha kell különösebben ecsetelni, de viszonylag kevés igazán jól sikerült próbálkozást ismerek a gyakorlatban történő érvényesítésre. Véleményem szerint a középosztály, a polgárság és az elitek tekintetében e kötet hasábjain Ablonczy Balázs a történeti ábrázolásban elérte a lehetséges csúcspontot. Legyen szó a múzeumi gyűjteményekről, a tanítványa által megcsúfolt középiskolai tanárról, a nehéz üveglemezeket cipelő fotográfusról, járjunk Gyulafehérvárott vagy Selmecbányán, próbáljuk magunk elé képzelni Ferdinand Vix alezredest vagy a fiatal történészt, Asztalos Miklóst, rendkívül plasztikus a leírás. A lenyűgöző mennyiségű forrásanyag, az a rendkívüli nagyvonalúság és szakmai alázat, ahogyan a kollégák eredményeire hivatkozik, a szépirodalom segítségül hívása (Rejtő Jenőtől Karácsony Benőn át Szitnyai Zoltánig) egészen kiemelkedő történeti elbeszéléssé vagy elbeszélések sorozatává avatják e munkát.

Az egyes témák eltérő természetűek, mindegyikben számos új kutatási eredmény, nézőpont jelenik meg, legyen szó a gyulafehérvári nemzetgyűlés helyi történéseit elsőként bemutató fejezetről, vagy éppen a nagyhatalmak béketerveinek, a kis/utódállamok területszerző szándékainak vagy pontosabban mohóságának, vagy a napokig/hetekig fennálló kérészállamok működésének elemzéséről, e szövegrészekről egyaránt a legmagasabb elismerés hangján lehet csak szólni. Érdekes módon talán azok a folyamatok kerekedtek a legemlékezetesebb történetekké, amelyekben a hagyományosnak mondott politika- és diplomáciatörténetben való jártasságát csillogtatta meg a szerző. A rejtett vagy nem nyilvánvaló összefüggések magyarázatánál Ablonczy Balázs egyik kedves kulcsfogalma a hálózat: ennek segítségével éppen úgy megismerhetjük a Trianon utáni emlékezeti közösségek (szepességiek, székelyek) világát, mint a Kádár-korszakot túlélő, átívelő hagyományok (rovásírás, trianoni mítoszok) erejét vagy éppen az új hazát és házat teremtő menekültek közösségeinek mikrotörténetét.

Mielőtt az olvasó gyanút fogna, hogy csupán kritikátlan dicsérettel találkozik, szeretnék néhány problémás, továbbgondolásra, árnyalt mérlegelésre alkalmas pontot is megvilágítani, kiemelni e jeles műben. Kezdjük talán annál a fogalomnál, a nemzetépítésnél, vagy, ahogyan Ablonczy Balázs bátran használja, a nacionalizmusnál, amelyet a korszak történéseinek legfontosabb magyarázó elveként emel ki. S tegyük hozzá, csöppet sem indokolatlanul, elég csupán a háború utáni Európa térképét az 1914-es állapottal összevetni: a többnemzetiségű birodalmak helyén kisállamok sokaságát látjuk, ami önmagában ékes és erős bizonyíték, hogy a nemzeti közösségek létrehozása, megteremtése milyen meghatározó volt ebben az időszakban. Ám nem érdemes ennél a pontnál megállnunk, feltétlenül hasznos e nacionalizmusok természetének boncolgatása is. Már csak azért is, mert talán közelebb juthatunk ahhoz, hogy miért vallott kudarcot a magyar nacionalizmus akkor, amikor más térségbeli nemzetépítési törekvések nem.

Ennek megértéséhez nem haszontalan felidézni Ablonczy Balázs több alkalommal hangoztatott véleményét, amely szerint külföldről nézve a különböző magyar rezsimek között nem volt látványos különbség: egyformán a nemzeti gondolat/integritás talaján állóknak látszottak. Mindezt így summázta: „Ha végignézünk Magyarország 1918 és 1921 közötti történelmén, azt láthatjuk, hogy a magyar politikai elit – eltérő politikai színezettel és támogatottsággal – gyakorlatilag mindent végigpróbált: a naiv pacifizmustól kezdve a fegyveres honvédelmen és a nagyhatalmi támogatás megszerzésén át egészen a titkos diplomáciáig és a népszavazásig. Hogy mindez miért nem vezetett sikerre? Az időszakot vizsgálva mindenekelőtt a külpolitikai cselekvés aszinkronitása szembeszökő." (95.) Egy másik helyen pedig a következőket olvashatjuk: „Hőseink részben az általuk is vallott nacionalizmus legyűrhetetlen erejével szemben vallottak kudarcot. Sorsuk küzdelem volt a nagyhatalmú végzettel – ekként érdemes szemlélni őket, és nem érdemes utólagos szemrehányást tenni nekik: az valóban elég történelmietlen lenne." (37.)

Bár a végzet kissé nehezen megfogható és leírható fogalomnak tűnik, annyit talán érdemes megvizsgálni, hogy volt-e különbség

a magyar és a körülöttünk élő – valamiért kis nemzeteknek nevezett – népek nacionalizmusa között. Hogy ez mennyire fontos probléma, azzal természetesen Ablonczy Balázs is tisztában van, tesz is rá utalást, de sajnos megáll egy ponton. Erdély kapcsán a két legfontosabb nemzetépítő szándékot így jellemzi: „A román dinamikus volt, követelőző, vélt vagy valós sérelmei fűtötték, míg a magyar stagnáló volt és bizonytalan; a századelő óta egy sor belső ellentét feszítette, amelyek megbontották a »haza és haladás« évtizedek óta elválaszthatatlannak hitt párosát." (63.)

Ez tényszerűen igaz, ám annak kimondása hiányzik, s még inkább az ebből eredő problémák végiggondolása, hogy a magyar nacionalizmus két irányban is szűkkeblű volt: úgy a magyarországi nemzetiségek, mint a magyar ipari munkásság és a parasztság irányában. A történelmi magyar nemzet nem csupán a nemzetiségekkel szemben volt türelmetlen és bizalmatlan, hanem az etnikailag magyar uradalmi cselédekkel, kubikosokkal, Budapestre került segédmunkásokkal, a városban magyarrá asszimilált német, szlovák, zsidó származású szakképzett munkássággal szemben is. Ez alapvetően gyengítette a magyar nacionalizmus dinamikáját, s ennek kimondása nagyon hiányzik a kötetből. Paradox módon a Károlyi-kormányzat is éppen azt a két alapvető reformot mulasztotta el, vagy, másképpen szólva, késett el vele túlságosan, amely dinamizálhatta volna a magyar nacionalizmust: a földreformot és az általános választójog alapján tartott választásokat.

Ennek hiányában egy bizonytalan legitimitású, szociális talapzat nélküli kormányzat állt szemben olyan lendületes térségbeli nacionalizmusokkal, amelyek földet és politikai részvételt ígértek a nemzetiségi tömegeknek. A lehetséges átalakításokkal kapcsolatban Ablonczy Balázs azt az ellenérvet hozza fel, hogy a „Károlyi-féle átalakításokhoz hasonló méretű szociális reformok békeidőben évek alatt zajlanak le, 1918–1919 fordulóján pedig – kombinálva a katonai és gazdasági összeomlással – gyakorlatilag kilátástalanná tették a köztársasági elnök és rezsimje helyzetét – kommunista kísérlet ide vagy oda." (31.) Ez vonzó állítás, ám nem egészen helytálló. Elég csupán arra utalnunk, hogy az orosz bolsevizmus rendkívül nehéz gazdasági és politikai helyzetének

menedzselését Lenin két fontos dekrétum kibocsátásával kezdte: a békéről és a földről, vagyis a földosztásról szólóval. Az első vezetett el a súlyos következményekkel járó breszt-litovszki békeszerződéshez, amely lehet, hogy nemzeti szempontból komoly veszteségnek tűnt, ám kétségkívül sok ember számára elhozta a külső ellenséggel szembeni háború végét. Az orosz polgárháború során pedig a földosztás alapvetően segítette a muzsikok toborzását a Vörös Hadseregbe. Ennek jelentőségére s egyben a Magyar Tanácsköztársaság sikertelenségének egyik legfontosabb okára egy nagyon tisztességes és következetes antibolsevista politikus, a szociáldemokrata Garami Ernő felhívta a figyelmet 1922-es emlékiratában. Egy kaposvári gazdaság szocializálása kapcsán fejtette ki a magyar és az orosz kommunisták eljárása közötti különbséget: „Az indoklás az volt, hogy ezt a mintagazdaságot a termelés érdekeinek megvédése miatt fölosztani nem szabad (vagyis e tekintetben nem tartotta magát az orosz bolsevisták gyakorlatához, akik buzgón, minden gazdasági aggályt félretéve osztották ki a földet), viszont a bérlő kezén sem szabad hagyni (e tekintetben tartotta magát az orosz bolsevisták elméletéhez) és így az egyetlen megoldás: a rögtönös, önkényes »szocializálás«.”[4]

Vagyis – szemben Ablonczy Balázs állításával – akadt egy forma, amelyet nem próbáltak ki: radikális társadalmi reformok révén felrázni és dinamizálni a magyar nemzetépítést. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy így másféle határokat húztak volna, de mint alternatíva ettől még kipróbálás nélkül maradt. Azt is érdemes lenne egyszer végiggondolni, hogy valóban axiómának tekinthető-e, hogy mindenki csak a nemzeti érzéstől fűtve állt a Tanácsköztársaság mellé és lépett be a Vörös Hadseregbe az északi hadjárat folyamán, vagy esetleg a radikális szociális intézkedések révén sikerült a városi munkásságon belül, legalábbis átmenetileg, egy olyan társadalmi bázist kialakítani, amely hitt az új rendszerben, s azt is akarta védelmezni a haza földjén.[5] Ebből viszont az is következik, hogy a nemzeti

[4] Garami Ernő: *Forrongó Magyarország.* Pegazus, Leipzig–Wien, 1922 [reprint 1989]. 91.

[5] Utalhatunk a legfrissebb szakirodalomból Révész Tamás munkájára, amelyet Ablonczy Balázs is több alkalommal, elismerősen hivatkozott. A szerző a

érzés sokféle forrásból táplálkozhat, nem csupán szimbolikus vagy érzelmi forrásokból.

Mielőtt bárki arra gondolna, hogy jelen sorok írója valamiféle marxista/internacionalista álláspontot képvisel, inkább annak megfontolását javaslom, hogy a szociális kérdés, a kenyérkérdés jelentőségét újra be kellene emelni, sokkal erősebben, a magyar történetírás fő áramába, mint ahogyan jelenleg zajlik. S nem csupán azért, hogy a középosztály hangulatának változásait nyomon kövessük. Érthető okokból a rendszerváltás után nagyon erős ellenhatás lépett fel a szociális kérdés magyarázó erejével szemben, különösen, ha a nemzeti közösség nagy ügyeiről esett szó, ám ezt az álláspontot érdemes újragondolni és korrigálni. Meggyőződésem szerint nagyon sok ember létezett akkoriban és mindig is, akiknek gondolkodását nem vagy csak alig érintették meg a nemzetépítés szimbolikus aktusai, vagy más is helyet kapott az életükben. Valahogyan a szociális kérdéstől való félelem végigvonul Ablonczy Balázs kötetén is. Nem olyan értelemben, hogy érzékelten, tapintatlan lenne az emberi szenvedés iránt, ne lenne nagyon is tisztában a tömeg meghatározó társadalmi erejével, de az elbeszélés valahol mégis a középosztály, hangsúlyosan a városi középosztály élményanyagán alapul.[6] Természetesen szó esik vasutasokról, postásokról, szegény tanítókról, kistisztviselőkről, akik nyilvánvalóan megrendítő tragédiákat éltek át, s ezt nem is helyes elvitatni, de nagyon keveset tudunk meg a munkás és paraszt milliók Trianonhoz fűződő viszonyáról. Még egyszer aláhúzom, nagyon hamis szembeállításnak tartom, ha csupán egyik vagy másik társadalmi csoport nehéz sorsát, keservét, kínlódásait emeljük ki, s a nehéz emberi életek felé nem tanúsítunk kellő empátiát és figyelmet. Az Ablonczy Balázs által elbeszélt történetek megrázóak, fontosak, de kiegészítésre, kiteljesítésre

toborzás lokális hagyományát, az első világháborús propaganda tovább élő hatását, a saját földjüket védő menekülteket és a szakszervezetek szerepét emelte ki, mint a Vörös Hadsereg gyors felállítását meghatározó főbb tényezőket. Révész Tamás: *Nem akartak katonát látni?* Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2020. 183–217.

[6] A kötet 105. oldalán olvashatjuk a következőket: „Miközben történtek valós kegyetlenkedések is, a fentihez hasonló hamis hírek hozzájárultak a városi középrétegek fokozódó enerváltságához.”

érdemesek. Éppen abban áll a magyar nemzetépítés kudarcának legnagyobb fogyatékossága, hogy az elitcsoportok és a nép közötti kölcsönös félelmek, gyanakvások, tévhitek, hiedelmek máig fennállnak, s mérgezik a magyar közéletet. Ezt nagyobb problémának tartom, mint a különböző elitcsoportok egymással szembeni vitáit, konfliktusait. Mintha lélekben még mindig nem léptünk volna át az antidemokratikus nacionalizmusból a demokratikus nacionalizmus korába, hogy e voltaképpen Szabó Dezső és Németh László által felismert, s végül Bibó István által kidolgozott és formulázott híres kategóriát alkalmazzuk.

Mi köze van mindennek Ablonczy Balázs könyvéhez, tágabban szólva Trianonhoz vagy éppen a békeszerződés emlékezethez? Voltaképpen nagyon is sok. Ez a kötet, s tágabban szólva Ablonczy Balázs egész történetírói munkássága – amelynek egyik csúcspontja a méltatlanul kevés szakmai kritikát kapott *Nyombiztosítás* című 2011-es kötet – egy roppant arányú, heroikus, végtelenül tisztességes erőfeszítés a kulturális nemzeteszme minél szélesebb körben való elfogadtatása, meghonosítása, elismertetése érdekében. Ám bármennyire is elismerésre méltó e törekvés, el kell fogadnunk, meg kell békülnünk azzal, hogy a magyar nép jelentős rétegei, s gyaníthatóan a többsége nem vagy csak korlátozottan osztozik e nemzeteszmében. Itt most nem a recenzió írójának személyes meggyőződéséről van szó, hanem arról, hogy számos ember számára nem fontos ez a téma. Ebből persze nem következik az, hogy adott esetben ne tartanák igazságtalannak a trianoni békeszerződést, de ezen túl egyéni életükben ez nem játszik különösebb szerepet. Mindig volt és mindig lesz eltérés a hivatalos emlékezeti kultúra és szándékok és a – mondjuk úgy – népi igény és érdeklődés között, legyen szó Trianonról, a holokausztról vagy 1956-ról.

Mit tehet ebben a helyzetben egy történész, aki helyzeténél, szakmájánál, tudásánál fogva egészen másként szemléli a múltat, mint egy átlagember? Azt hiszem, első lépés a probléma tudatosítása, az elit és az átlagember szemlélete közötti aszinkronitás felismerése lehet. Ennek rendkívül örvendetes jeleit e kötetben is felfedezhetjük. A 177. oldalon, az impériumváltás elemzése kapcsán olvashatjuk az alábbi okfejtést: „Hogyan nézett ki mindez

alulnézetből? Mindazok, akik a közelben voltak és elszenvedték, megaláztatásnak élték meg. Nem nagyon találni olyan magyar emlékezőt, aki örült volna az impériumváltásnak – annyiban mégis óvatosnak kell lennünk, hogy mind az 1920 után írott, főleg középosztályi hátterű emlékiratok, mind az ötvenes évektől egyre gyakrabban megjelenő, paraszti vagy munkásemlékeket közlő emlékezések politikailag erősen meghatározottak." Ha van, márpedig van szűzföld a Trianon-kutatás és -emlékezettörténet kapcsán, az valahol ezen a tájon keresendő. Általában is érdemes lehet sokkal nagyobb hangsúlyt fektetni a történeti vizsgálódásokban az előbb említett perspektívákra. Ennek révén el lehet kerülni az olyan fajta erős – nem Ablonczy Balázs által megfogalmazott – állításokat, hogy „a Trianon miatti pesszimizmus átjárta az egész társadalmat",[7] vagy hogy a békeszerződés és a határok meghúzása miatti elkeseredés nem valós, hanem teremtett és tanult trauma volt.[8]

Talán a legbölcsebb nyitva hagyni a kérdést, s megpróbálni egy harmadik úton elindulni. Ez persze a legnehezebb, a források hiányában vagy éppen megtalálásuk nehézsége miatt cseppet sem könnyű, de annál izgalmasabb ösvény. Ha már Ablonczy Balázs többször idézett munkájában szépíróktól, hadd idézzek én is egy szerzőt, az utóbbi évtized talán legfontosabb, de mindenképpen egyik legnépszerűbb és komoly visszhangot kiváltó regényfolyamának, *A rög gyermekei*nek alkotóját, Oravecz Imrét. A trilógia második kötetében, *A kaliforniai fürj*ben a következőket olvashatjuk: „Ez eddig rendben is lett volna, viszont a húga azzal zárta sorait, hogy tudat olyasmit is, aminek örülni lehet. Mint bizonyára értesültek róla, Magyarországot megcsökkentették, és csak kicsit hagytak belőle. Erdélyt a románoknak adták, Délvidéket a szerbeknek, Felvidéket a tótoknak, de még az osztrákoknak is lecsíptek belőle egy darabkát. Mindegyik fájdalmas

[7] Ujváry Gábor: Nem a kard, hanem a kultúra. A Horthy-korszak kulturális politikája. In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései.* Kossuth Kiadó, Budapest, 2020. 97.

[8] Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában (1918–1944).* Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 484–490.

veszteség, de őket Felvidék elvesztése érinti legérzékenyebben. Nincsen többé Fülek, Losonc, Rimaszombat, ahová vásárolni jártak. Attól féltek, hogy a mátrai járás is átkerül, amelyikben Szajla van. De hála Istennek ez nem történt meg. Képzeljék, megmaradt, ők megmaradtak Magyarországnak, pedig a cseh csapatok itt voltak 19-ben a szomszédban, egészen Péterkéig jöttek. Igaz, így is közel a határ. Tudják, hol van? Putnoknál, nem messze Nádasdtól, ahol István a lemezgyárban dolgozott, mielőtt kimentek Amerikába. Heves vármegye megúszta. Nógrád nem. Annak odalett a fele. De még így is jobban járt, mint Hont, Gömör, Zólyom meg a többi. Úgyhogy Istvánéknak szerencsé-jük van, Magyarországra jöhetnek majd haza, ha hazajönnek."[9] Ez a hosszú idézet igen tanulságos. Nem tudjuk, hogy pusztán Oravecz Imre fantáziájának terméke, vagy egy régi családi levelet használt fel, hiszen a regény szereplőit, helyszíneit őseinek élettörténetéből merítette. Mindenesetre érzékelteti, hogy egy parasztcsalád életében is tudatosulhatott a veszteség ténye, ezt lefordították a saját szintjükre, s beillesztették az életük folyamába. Bizonyára lehet találni néprajzi, helytörténeti gyűjtemények-ben ehhez hasonló leveleket, más írott forrásokat, amelyek a békeszerződéssel kapcsolatos népi történelemszemlélet fontos forrásai lehetnek. Persze az is megfontolandó szempont, hogy mennyire tekinthető függetlennek, önmagában állónak a népi emlékezet, mennyire befolyásolta a sajtó, a hivatalos emlékezeti kultúra, esetleg a szépirodalom. Hiszen a két világháború közötti korszakban már megindul, pontosabban folytatódik, nem utolsósorban éppen a háború következményeként a zárt paraszti közösségek fellazulása, s így a közösségi, családi emlékezés természete is átalakult.

A nép alsóbb, szegény rétegeinek szemléletét azért is érdemes jóval hangsúlyosabban bevonni a történeti vizsgálódás körébe, mert ennek révén a köztörténet egészét jellemző állítások is újragondolhatók. Két olyan problémakört is tárgyal Ablonczy Balázs a könyvében, mindkettőt igen hangsúlyosan, amelyeknél tovább lehet finomítani, lágyítani az elemzés tónusát. Az első az előb-

[9] Oravecz Imre: *A kaliforniai fürj.* Jelenkor Kiadó, Pécs, 2013. 574–575.

biekben pertraktált impériumváltás ügye, a második az ezzel igen szoros összefüggésben álló menekültkérdés. A 180. oldalon a szerző azt a kérdést tárgyalja, hogyan maradhatott meg valaki magyar származása dacára a különböző közigazgatási állásokban. Ennek kapcsán így összegez: „De még azok is, akiknek sikerült megkapaszkodniuk, emlékirataikban úgy gondoltak vissza az 1918 és 1920 közötti időkre, mint a káosz, egy valamikor társadalmi és etnikai hierarchia felfordulásának korára, a kocsisból lett állomásfőnök, a tolvaj és pimasz cselédlányok, az egykori tanítókból lett tanfelügyelők korszakára." Sajnos ez a fontos állítás féloldalas, reflektálatlanul marad. Hiszen ebből az következik, hogy nem csupán nemzeti, hanem egyben szociális konfliktus is volt az impériumváltás, amely csak akkor lehetséges, ha a magyar és román társadalomfejlődés jelentős eltéréseire felhívjuk a figyelmet. Másrészt ez a szerencsétlen megfogalmazás kizárólag egyetlen olvasatot ad, pedig egy történésznek ugyanolyan fontos a kocsisok és „pimasz" cselédlányok nézőpontja is. Példának okáért eléggé csodálkoznánk, ha valaki az *Édes Anna* szüzséjét úgy adná elő, hogy a gyilkos indulatoktól fűtött cselédlány orvul meggyilkolta középosztálybeli munkaadóit. Kosztolányi művét nem ez a megközelítés tette feledhetetlenné.

Ugyancsak érdemes más szemszögből újragondolni a menekültek, a szülőföldjüket elhagyók és ott maradók ügyét. Ablonczy Balázs utal rá, hogy rendkívül alulreprezentált volt a parasztság (egytizede a menekülőknek), ám ezen túl is maradtak fel nem tett, további elmélkedésre érdemes kérdések. Hiszen a második világháború alatti és utáni rettenetes exodusok nyomán komplett néptömegek mozogtak Európa-szerte. A szerző jól érzi, hogy 1920 táján még más világ uralkodott, mint fogalmaz, „ilyesfajta öldöklés *akkor még* nem volt elképzelhető". (181.) Ennél szükséges továbbmenni és kimondani, hogy a magyar nemzetiségű parasztság, ipari munkásság, kisiparosság nagy tömegei helyben maradtak, s ez tette lehetővé, hogy máig jelentős magyar közösségekről beszélhessünk. Ez legalább olyan fontos, ha nem fontosabb állítás, mint a Magyarországra optáltak ügye. Sőt még azt is meg kell kockáztatnom, hogy adott esetben a Székelyföldről már évtizedek óta a Kárpátokon túlra, egészen Bukarestig vándorló

koldusszegény székely falvak lakóinak mennyiben jelentett volna vonzerőt a trianoni Magyarország? Az ő hétköznapjaik igen kevéssé változtak a határok átrajzolása nyomán. Lehet, hogy ezek nemzeti nézőpontból kényelmetlen, ám attól még igaz állítások.

Ezt még hasznos azzal kiegészíteni, hogy a menekültek társadalma tagolt volt, s ahogyan Ablonczy Balázs is rámutat gondolatmeneteinek egyikében, nehezen élték meg a hajdani középosztálybeli anyagi és életnívó elvesztését. A szoba-konyhás lakásokat adott esetben „proletár jellegűnek" találták, s ezért nem fogadták el. (198.) Tegyük hozzá, a korabeli magyar társadalomban igen sok ember számára elérhetetlen vágynak tűnt ez a bizonyos szoba-konyha, s éppen ezért elgondolkodtató ez a konfliktus. A szülőhelyet elhagyni sosem könnyű, mind a távozótól, mind az új hazában őt fogadótól sok-sok türelmet, megértést, kölcsönös jószándékot, a beilleszkedésre és a befogadásra való hajlandóságot és jóakaratot kíván. Fontos, ki nem beszélt konfliktusa ez a jelen Magyarországának is, s csak egyetértésünket, a helyzet szomorúságából fakadó egyetértésünket fejezhetjük ki Ablonczy Balázs azon pontos megállapításával, hogy „a leszármazottaival együtt akár 2-3 milliós tömegnek az érzékenysége ismeretlen vagy nehezen megragadható a társadalom többsége számára, mert történetük nem vált a nemzeti múlt részévé". (204.)

Mielőtt Trianon emlékezetének kérdésére rátérnék, még két apróbb kritikai megjegyzést szeretnék tenni. Több helyen is előkerül a kötetben, hogy 1918 legvégén számos híres és hír nélkül való ember megbetegedett, s ebből Ablonczy Balázs azt az irodalmias, jól hangzó, de azért nagy-nagy óvatossággal kezelendő következtetést vonja le: „Mintha a nemzet beteg teste megbetegítette volna az egyént (vagy fordítva): apokaliptikus víziók jártak körbe a magyar középosztályban." (207.) Persze fontosak a víziók, de a négy éve szaporodó sírhalmok, a rokkantak, bénák, fél- és egészen őrültek, árvák, nyomorgók történetei egy árnyalatnyival fontosabbak. Ugyancsak sokkal feltételesebben fogalmaztam volna a trianoni határ menti válságrégiók felrajzolásával, sőt a jelen gazdasági-szociális krízisének egészen 1920-ig való visszavetítésével. Példának okáért Miskolc vagy a Sajó-völgyének ipari vidéke, vagy akár Salgótarján nem volt folyamatosan válságöve-

zet, vagy Békés megye is a vitalitás jeleit mutatta az 1970-es, 1980-as években. Ilyen hosszú időtávon nem erőltetném ezt a szálat, egyszerűen nem lehet átugrani azokat a területi modernizációs erőfeszítéseket, változásokat, amelyek 1945 és 1989 között történtek, akkor sem, ha ezek jó része egy politikai diktatúrához köthető.

A könyv utolsó lapjain Ablonczy Balázs számba veszi Trianon emlékezetének kérdéskörét, s nagyon becsületesen és igényesen megpróbál számot vetni azzal, hogy mit kellene másként kezdeni ezzel a mára rendkívüli mértékben átpolitizálódott üggyel. Az itt megfogalmazott javaslatai rokonszenvesek, és csak egyetértésünket fejezhetjük ki, s az is fontos felismerés, hogy ráérez a generációs szakadékra, a fiatal nemzedékek más viszonyulására. Ugyanakkor azt az állítását, hogy „a mindennapjainkat át- meg átszövi a trianoni békeszerződés emlékezete" (237.), bármennyire nehéz és szomorú lehet egyéni szinten elfogadni, de téves meggyőződésnek tartom. A felejtés uralkodik mindenen, bármilyen szívósan küzdenek is ellene a történészek. Ez nem is lehet másként, ugyanez a helyzet a magyar történelem más hangsúlyos eseményeivel is, legyen szó a holokausztról vagy 1956-ról, példának okáért. Egyszerűen azért, mert a kulturális nemzeteszme megteremtése egyéni szinten nemzedékről nemzedékre újra és újra elvégzendő, cseppet sem könnyű munka, amely a nép elsöprő többségét nem foglalkoztatja. S nem azért, mert érzékelten, mert Kádár-népe, mert a bendőnacionalizmust vallja, hanem mert ilyen az ember. Előbb-utóbb el fogjuk engedni közösségi szinten Trianont, pontosabban egy idő múlva elkerülhetetlenül be fogjuk vallani, hogy már elengedtük. Nem lesz már meg az az érzelmi töltet, elkötelezettség, amely egy erős emberi viszony fenntartásához kell. Kicsit olyan ez, hogy hiába mesélek a gyermekeimnek kezdő éveim paraszti világának élményeiről, nekik ez már legjobb esetben is apa figyelemmel meghallgatott távoli történeteit jelenti. De azért sose adjuk fel a harcot, s addig is, ha Trianonról szeretnénk valami maradandót, magával ragadót, kivételes szellemi teljesítményt olvasni, vegyük kezünkbe Ablonczy Balázsnak ezt a könyvét. S utána a többit is.

Papp István

Múltunk 2021/2 | 217–225

Egy per rekonstrukciója és az impériumváltás logikája*

Borsi-Kálmán Béla új – monografikus alaposságú – tanulmánykötettel állt elő a magyar és román történelem viszonylatainak vizsgálatában. Az 1918–1922 közötti sorsfordító időszak egyik, látszólag periferikus eseményét, a temesvári „Levente-pört" vizsgálja, s közben kitekint a Bánság (Bánát) viszontagságos történetére. A korábbi történeti kutatás nem emelte fókuszába e perek történetét, de a szerző így is rendre hivatkozhat Ormos Mária és John Lukács tanulmányaira.[1]

Több nehézséget is le kellett küzdenie a kutatónak a hosszú anyaggyűjtés és forrásfeldolgozás során. Kezdve azzal, hogy a per iratai a román levéltárakban mai napig nem kutathatók, sőt még az sem biztos, hogy egyáltalán megőrződtek-e. A hatályos román levéltári törvény ugyanis a levéltárakat a belügyminisztérium alárendeltségébe helyezi, így a kutatáshoz különleges engedély szükséges. Mivel konkrét iratokhoz nem jutott, a korabeli írásokból, feljegyzésekből, visszaemlékezésekből és egyéb dokumentumokból – egyes esetekben szépirodalmi alkotások segítségével – igyekszik rekonstruálni a leventepör néven lezajlott eljárásokat. Így különösen hangsúlyossá válnak vizsgálataiban az oral history

* Borsi-Kálmán Béla: *Kisfiúk a nagy viharban. A temesvári „Levente-pör" – az első „irredenta per" – története, 1919–1922*. Kortárs Kiadó, Budapest, 2020. 592 p.

[1] Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983; Ormos Mária: *Közép-Európa: Volt? Van? Lesz! A fogalom változásai a 19–20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007; John A. Lukacs: *Budapest, 1900. A város kultúrája*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991.

jellegű források, a visszaemlékezések és beszámolók, továbbá a lapok tudósításai. Talán ezzel is magyarázható, hogy Borsi-Kálmán többször is nekifutott ennek a témának. Ez az összegző jellegű tanulmánykötet a harmadik kísérlete. A korábbi műveit[2] e témában több szempontból is hiányosnak érezte. Talán ebben a könyvben sikerült a legtöbb szempontból, monografikus alapossággal megvizsgálni a pereket, a Bánát történeti helyét és Temesvár szerepét a román, illetve a magyar történelemben. Az 1919–1922 közötti perek és eljárások egy folyamat kiindulópontjai (a hasonló partiumi perekkel párhuzamosan). Ennek során a soknemzetiségű Temesvár és környéke fokozatosan román többségűvé válik.

De a perekkel kapcsolatosan még fontosabb kérdés: mennyire volt megalapozott a vád? Létezett-e egyáltalán az államellenes összeesküvés, és volt-e magyar (Horthy Miklós környezetéből kiinduló) titkosszolgálati tevékenység? S ezzel összefüggésben megválaszolandó az is, hogy a román politikai vezetés (különösen Alexandru Vaida-Voevod és Iuliu Maniu) mennyire „fújta fel" az ügyet? Mennyiben igyekeztek az üggyel példát statuálni?

Az összefüggések megértése és megértetése végett a szerző fontosnak tartja, hogy az olvasót bevezesse Temesvár és a Temesköz (Bánát) korábbi és részben későbbi történetébe. Sőt emellett az egész ellentmondásos magyar–román viszony változásait is át kell tekintenie az 1850 körüli időszaktól kezdve.[3] E kérdéseknek tulajdonképpen még a pör eseményeinek alapos rekonstrukciójánál is nagyobb figyelmet szentel. S persze legalább

[2] Borsi-Kálmán Béla: *Öt nemzedék és ami előtte következik… A temesvári leventepör 1919–1920.* Noran Kiadó, Budapest, 2006; Borsi-Kálmán Béla: *Ifj. Niamessny Mihály és a temesvári leventeper (1919–1920).* Helikon Kiadó, Budapest, 2010.

[3] Többször is hivatkozik saját korábbi könyvére a Kossuth-emigrációról és a magyar–román viszonyról, valamint Miskolczy Ambrus témához kapcsolódó tanulmányaira. Például: Borsi-Kálmán Béla: *Együtt vagy külön utakon. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez*, Magvető Kiadó, Budapest, 1984; Uő: *Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993; Miskolczy Ambrus: *Milyen nemzetet az emberiségnek? Kazinczytól Kossuthig, Széphalomtól Turinig.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2012; Uő: *A szabadság ára. Archaizmus és modernizmus a magyar és román kulturális és politikai térben.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013.

ennyire fontos az eljárásokat megelőző (az első világháborúhoz és a román hadba lépéshez vezető) folyamatok és a következmények (egészen az 1989 decemberi forradalmi eseményekig és napjainkig ívelő) feltárása.

A per szempontjából nem érdektelen megismernünk a Bánát/Bánság és Temesvár dualizmus kori magyarosodott elitjének származását és összetételét sem. A különböző eredetű asszimilálódott családok közül kiemelten vizsgálja a macedoromán származású elitcsaládokat,[4] de szót ejt a sváb és szerb eredetű nemzetségekről is. Külön területi egységként elemzi a Bánátot, amelyet bizonyos adottságai még a Partiumtól[5] és Erdélytől is megkülönböztetnek. Nem véletlenül volt vitatott a Bánát hovatartozása sokáig, sőt még – ha nem is volt realitása – az is felvetődött, hogy valamiféle önálló entitás, afféle „ütközőállam" legyen. A négy nagyobb etnikum (román, magyar, német és szerb) mellett számos kisebb nemzetiség és népcsoport is élt Temesváron és környékén. Borsi-Kálmán külön is elemzi az etnikumok és nemzetiségek arányának változásait a történelem folyamán. A Bánát vidékét (a régi Temesi Bánságot) egy sajátos különálló egységnek tekinti sok szempontból. Azt is külön vizsgálja, volt-e a történelem folyamán sajátos „bánáti" identitás vagy ethosz. Nagy kérdés, hogy a nemzeti öntudat erősödése és a nacionalizmusok megjelenése nem borította-e fel a 19. század közepétől a Bánát vidékén a nemzetiségek közötti egyensúlyt.[6] S az is kérdéses, hogy a különböző irányú asszimilációk mennyire borították fel

[4] Ennek azért van a tárgy szempontjából jelentősége, mert mind a Niamessny, mind a Manaszy család részben elgörögösödött macedoromán (cincár) eredetű volt, amely teljesen beolvadt a bánáti magyar nemességbe. A makedónvlach eredetű polgári-értelmiségi családok nagy számban asszimilálódtak a román szellemi-gazdasági és politikai elitbe is, különösen a havasalföldi (olténiai) területeken.

[5] A partiumi területek (az úgynevezett „Részek") is elég tarka nemzetiségi képet mutattak. De a Bánát (Temesvár és környéke) még ennél is sokszínűbb volt, különösen a századok során sokfelől érkező betelepülő miatt.

[6] A 19. század folyamán – főleg az 1848-as forradalom kirobbanása után – kiéleződtek a nemzetiségi ellentétek. A Bánát nemzetiségi (román, német és szerb) lakossága erősen megosztott volt a magyar szabadságharccal kapcsolatban. Mindenesetre kevésbé ellenségesen reagált rá, mint az erdélyi vagy a délvidéki nemzetiségi lakosság.

a harmóniát egy családi közösségen belül, vagy egy kisebb vagy nagyobb településen. A szerző valószínűsíti, hogy a nemzetiségi keveredésnek és a magyarok kisebbségbe kerülésének fő oka a hosszú török uralom. Az 1552–1716 között regnáló oszmán hatalom a régi lakosság jelentős részét elüldözte vagy megsemmisítette. A korábbi települések elnéptelenedtek vagy lakosságuk teljesen kicserélődött.

A török uralom utáni újjáépítés egy erősen elnéptelenedett térségben kezdődött. Az 1720 utáni politika sokáig elsősorban katolikus német (sváb) lakosság betelepítésére irányult. Magyarok sokáig nem is települhettek be a Bánátba, még a szerb, illetve román telepesek érkezését is könnyebben engedélyezték. Az 1716 és 1779 között fennálló Temesi Bánság, majd az 1850 és 1860 között létező Szerb Vajdaság kifejezetten csökkentette (hivatalból is) a magyarok arányát.

Borsi-Kálmán leventepör-vizsgálata során a negyvennégy érintettből igyekszik – mind a felnőttek, mind a diákok esetében – a főbb vádlottakra koncentrálni. A diák- és fiatalkorú vádlottak közül érthetően az elsőrendű vádlott, ifj. Niamessny Mihályt („Mackót”, 1902–1925) emeli ki, akinek alakját és a pört a *Villámlik messziről…* című visszaemlékezés és a *Kislányok a nagy viharban* című ifjúsági regény is megörökíti. Az irodalmi feldolgozások bizonyos mértékig idealizálják-legendásítják főhősüket, ám a szabadulása után Magyarországra kerülő[7] fiatalember alakját az érte mentőakciót szervező édesanyja[8] is megörökítette az 1930-as években,[9] ami még kérdésesebbé teszi azok objektivitását. Korai halála – mindössze 23 éves volt, amikor életét vesztette – is egyfajta „glóriát” vont alakja köré. Borsi-Kálmán

[7] Miután anyja mentőakciójának köszönhetően szabadlábra helyezték, statáriális úton elítélték. A megismételt tárgyaláson a polgári bíróság felmentette, ám egy újabb letartóztatástól tartva Magyarországra szökött, ahol csatlakozott a leventemozgalomhoz, és katonai tanulmányokba kezdett.

[8] Manaszy Margit (Niamessny Mihályné) (1877–1947) írónő, úriasszony, ifj. Niamessny Mihály anyja. Fiával ő is áttelepül Magyarországra. Herczeg Ferenc baráti körének tagja, a területi revízió híve.

[9] Niamessny Manaszy Margit: *Villámlik messziről.* Új Idők, Budapest, 1932; Niamessny Manaszy Margit: *Kislányok a nagy viharban.* Szent István Társulat, Budapest, 1937.

éppen ezért nagy erőfeszítéseket tesz a valódi portré rekonstruálására. Bár kitér a felnőtt vádlottak – jelentős részük katonatiszt – sorsára is, az olvasó mégis úgy érezheti, „Mackó" és a diákok a tulajdonképpeni „főhősök" a műben.

Mindenekelőtt az a kérdés foglalkoztatja kutatásai során: mennyire volt megalapozott a vádirat „irredenta összeesküvést" feltételező teóriája, valamint kinek és mennyi haszna volt – ha volt – a perből és az azt követő eljárásokból. Az összeesküvés, legalábbis a szervezkedés tényét még a vádlottak közül is kevesen tagadták, ám állították, hogy még a románok bevonulása előtt, 1919 júliusában, a fenyegető bolsevik veszély (a Tanácsköztársaság) ellen kezdtek el szervezkedni.

Borsi-Kálmán úgy értékeli, hogy bár az irredentizmusperek tartalmaztak koncepciós elemeket, a vád alapjában véve megalapozott volt. A leventék és a régi osztrák–magyar k. u. k. tisztikar tagjai, soraikban a postatisztekkel, ténylegesen vissza akarták csatolni Magyarországhoz Temesvár és a Bánát területét.

Az ügyetlenül konspiráló (részben még kiskorú) – formailag „az újra feltámadó bolsevista veszély" ellen szervezkedő – összeesküvők közé hamar beépítette embereit a román elhárítás (köztük átállt, főleg német származású, magyarul jól tudó ügynököket).[10] A szervezkedést román oldalról különböző eszközökkel igyekeztek manipulálni a későbbi látványos „leleplezések" érdekében.

Ugyanakkor le kell szögezni, amikor a leventepör és az irredenta perek megindultak, mind a Bánság, mind Partium és Erdély formálisan Magyarországhoz tartozott, hiszen a román területfoglalásokat még semmilyen nemzetközi szerződés sem szentesítette. Így a románok eljárásaikban csak a gyulafehérvári gyűlés után, 1918. december 2-án megalakult, Maniu vezette Consiliul Dirigent (Kormányzótanács) statáriális rendelkezéseire hivatkoztak, melyeket időről időre meghosszabbítottak s kiter-

[10] A konspiráció mindig is gyenge pontja volt a magyar titkos szervezkedéseknek. A német származású (sváb és szász) lakosság elitjének nagyobb része 1919 januárja után (a medgyesi szász gyűlés határozatait követően) főleg Erdélyben és a Partiumban, de később a Bánátban is fokozatosan a románok mellé állt.

jesztettek. Ez szolgált a perek és az eljárások – vitatható – „jogi alapjául".

Már a korábbi néhány hónapos, átmeneti szerb megszállás alatt történtek kísérletek az ellenállásra és a szervezkedésre. De mindez akkor vált komolyabb konspirációvá és kapott lendületet, amikor eldőlt, hogy Temesvár és a Temesköz nagy része Romániához kerül. A szervezkedők azzal védekeztek, hogy eredetileg a szerb kivonulás és a román bevonulás közötti interregnum idején felmerülő – újra bánáti tanácsköztársaságot[11] létrehozni akaró – bolsevik (vörös) uralom veszélye ellen kezdtek el szervezkedni. Ezt az indokolást végül a román bíróság az újabb tárgyaláson (nem statáriális bíróság előtt) – kizárólag a kegyesrendi diákok (leventék) esetében – el is fogadta, és felmentette őket.

Román oldalon eleinte a Siguranța (titkosszolgálat), a csendőrség és a „kemény kéz" hívei domináltak. A nemzetközi tiltakozás és a magyar s magyarországi mentőakciók hatására (valamint részben a határok bizonytalansága miatt is) ez a radikális álláspont enyhült. A román fél végig ingadozott a kemény megtorlás (több halálos ítélet és súlyos börtönbüntetések) és az enyhe bánásmód (felmentések és amnesztia) között. Végül egy sajátos kompromisszumos megoldás jött létre. A statáriális bíróság előtt kemény ítéletek születtek (több halálos ítélet, börtön a diákoknak is, többeknek kényszermunka), ám ezt egy második eljárásban enyhítették (a leventék esetében felmentésre), majd később királyi kegyelemmel eltörölték.

A leventéket letartóztatásuk után – vallatásukkor – többször is megverték. Sokan e kínzásoknak tulajdonították ifj. Niamessny Mihály későbbi betegségét és korai halálát. Így tehát a pör és a további irredenta perek – a későbbi enyhítések ellenére – mara-

[11] Bánsági Köztársaság: 1918. október 31-én létrejött helyi entitás Róth Ottó szociáldemokrata ügyvéd vezetésével, amelyet a szerb erők levertek, és 1919. február 20-án megszűnt. Később, a szerb hadsereg kivonulása után, 1919 júliusában újra felvetődött a megalakításának gondolata, de a román bevonulás ezt végképp megakadályozta. A leventepör vádlottjai is azzal védekeztek, hogy még a „tanácsköztársaság" újjáalakulása ellen kezdtek szervezkedni.

dandó következményekkel jártak,[12] s nem csak a vádlottak további sorsát illetően.

A magyar félnek nem sikerült „revansot" vennie a korábbi veszteségekért. De vajon a román oldalnak tényleg valódi sikert hoztak ezek az irredenta perek? Borsi-Kálmán igyekszik felvillantani a román fél különböző politikai csoportjainak motívumait is. Ha nem is volt annyira mély a megosztottság, ezen az oldalon is éles viták folytak. Az biztos, hogy az újabb román követelések eltúlzott volta és a „magyar irredentizmus" gyakori felemlegetése egy idő után visszaütött. Talán ez is érvként szolgált a Tiszántúl hovatartozása kapcsán Versailles-ban.

A kutató elemzéseiben érzékelteti: bár rövid távon s látszólag hasznot húzott belőle, hosszú távon kontraproduktív volt a leventepör a román politikai elitnek is. Növelte a feszültséget, és a megtorlás logikáját erősítette, a fokozatos enyhítések ellenére. Főleg Juliu Maniu[13] és Alexandru Vaida-Voevod[14] nyilatkozatait és álláspontjának változásait vizsgálja alaposan magyar–román viszonylatban, de – elsősorban fia visszaemlékezései alapján – Ion Constantin Brătianu álláspontjának változásaira is rátekint.

Borsi-Kálmán igyekszik a maguk teljességében feltárni a leventepör és az irredenta perek mögött meghúzódó politikai és ideológiai mozgatórugókat mind a magyar, mind a román politikai-katonai vezetők esetében.

Az új monografikus tanulmánykötetnek még egy fontos adaléka van a leventepörről: a szerző beleírja művébe a részletes keletkezéstörténetet, a kutatás dokumentált történetét. Azaz túl a bővített jegyzetanyagon, az új dokumentumok és szempontok

[12] A leventepör és az irredenta perek után megkezdődött a bánsági elitek magyarosodási folyamatának visszafordítása. Főleg a német (sváb) származásúak nagy részének átállásával és a kezdődő románosítással új folyamat bontakozott ki, amelynek során a Bánát fokozatosan elvesztette a dualizmus idején felöltött magyar jellegét. A folyamat az 1950-es években vált végképp visszafordíthatatlanná.

[13] Juliu Maniu (1873–1953) erdélyi román politikus, jogász, később miniszterelnök, a Román Nemzeti Parasztpárt elnöke.

[14] Alexandru Vaida-Voevod (1872–1950) erdélyi származású román politikus, képviselő, majd miniszterelnök.

felvetésén, ezzel is bővül az új kötet a korábbi (2006-os és 2010-es) változatokhoz képest.

A 2020-as monografikus kötet a 2010-es változathoz képest így mutatja be a részletes és fordulatos kutatástörténetet is. E munka – egy ismerős kisebbségkutató által ajánlott – az Országos Széchényi Könyvtárban, a zárolt anyagok között lappangó tanulmánykötet (Jakabbffy Elemér–Páll György: *A bánsági magyarság húsz éve Romániában 1918–1938*) olvasásával indult. Innen jutott el Niamessnyné Manaszy Margit memoárjáig és a többi kortárs munkáig. A kiadványok jelentős részét a bánáti születésű Herczeg Ferenc[15] által vezetett Magyar Revíziós Liga és a hozzá kötődő kiadók tették közzé.

A tanulmánykötetek és tudományos kiadványok mindaddig kevés anyagot tartalmaztak a leventepörről és az úgynevezett magyar irredenta perekről. Ezen pereket inkább szépirodalmi művek, memoárok és kortárs vagy nem sokkal későbbi cikkek taglalták. Innen – és baráti sugalmazásokból – eredt a leventepör megírásának terve. A 2006-os első változat után ez bővült ki új adatokkal a 2010-es második variációban, majd ez vált teljessé újabb hivatkozásokkal, a történeti kontextussal s kitekintéssel, valamint a kutatás történetével a harmadik, 2020-as, immár monografikus igényű változatban. A legutóbbi változat szerkezetében különösen hangsúlyos a kutatástörténet, és kiemelt hangsúlyt kapnak a további kutatásra inspiráló (részben megrendelő és biztató) segítőtársak, például Osváth György.[16] Osváth szerepe különösen fontos a leventeperről szóló monográfia megszületésében. Több fontos szálra ő hívta fel a kutató figyelmét. Bár a végső változat megjelenését már nem érte meg, sok adalékkal szolgált a könyvhöz. Főleg a leventepör különböző szintjeivel és epizódjaival kapcsolatosan. Talán az ő ösztönzésének is köszönhető, hogy Borsi-Kálmán Béla ennyire elmélyült a témában, s ennyi időt áldozott a kutatásra. Valószínűleg az is Osváth György és Vajay Szabolcs hatásának köszönhető, hogy a pör kutatásán be-

[15] Herczeg Ferenc (1863–1954) író, újságíró, politikus. Az *Új Idők* főszerkesztője és a Magyar Revíziós Liga elnöke, Tisza István barátja és harcostársa.

[16] Osváth György (1931–2017): diplomata, üzletember, a Niamessny család közeli rokona.

lül ilyen jelentős hangsúlyt kapott ifj. Niamessny Mihály alakja és a Niamessny és Manaszy családok története. De hozzájárultak ehhez a kutatási körülmények, az oral historyra és az irodalmi feldolgozásokra s visszaemlékezésekre való nagy ráutaltság is.

Viszont éppen ezért úgy érzem, Borsi-Kálmán Béla új szemléletű és a további kutatások szempontjából fontos könyvet tett le az asztalra. Egyszerre sikerült kontextusba helyeznie a levente-pört és az irredenta pereket és megrajzolnia a Bánát (Temesvár és környéke) sajátos, originális történeti arculatát.

Marczinka Csaba

Magyarország és a hidegháború – rendszerszemléletben*

„[M]éltán emlegetjük Szent-Györgyi Albert 1937-ben Magyarországon szerzett Nobel-díját is, de azt nem gondolhatjuk, hogy nélküle máig nem fedezték volna fel a C-vitamint" – írja egy helyütt Békés Csaba nagy ívű monográfiájában. A nemzeti önértékelés dilemmáira – és mindkét irányban kilengő végleteire – int ez a példa, ahogy a kötet is jelentős hozzájárulás a reális – kritikus, árnyalt érvelésre nyitott – önszemlélethez. A szerző úgy vezeti végig az olvasót 1944 és 1991 között a magyar és a világtörténet főbb csomópontjain – anélkül, hogy a Ránki György által a magyar történettudományos gondolkodásba plántált mozgástér és kényszerpálya paradigmát nyíltan előtérbe helyezné –, hogy minduntalan tisztázza számára, mikor milyen nemzetközi feltételekkel kellett számolniuk a magyar külügy irányítóinak, és ők hogyan, milyen megfontolások mentén használták ki vagy engedték veszni a rendelkezésre álló – szűkebb vagy szélesebb – lehetőségeket. Az alcímben szereplő évszámok is úgy jelölik meg eme (ön)vizsgálat kereteit, hogy a kezdőpontot az az év jelenti, amikor a Vörös Hadsereg Magyarország területére lépett, a végpontot pedig az, amikor a Szovjet Hadsereg utolsó katonája – nem Szása, hanem Viktor – elhagyta az országot. Ez a két esemény keretezi azt a negyvenhét évet, amikor Magyarország a szovjet érdekszféra részeként kellett létezzen, és sajátos mozgás-

* Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*. Osiris Kiadó, Budapest, 2019. 397 p.

terét a blokk tagállamaként kellett megtalálnia, valamint érdekeit és céljait is e feltételrendszer mellett kellett meghatároznia és képviselnie.

Alapvető fontosságú tehát, hogy a szerző hogyan értelmezi a nemzeti érdek fogalmát. Ha nem kívánunk történészi kérdéseknek teret engedni, akkor elegendő a nemzeti érdeket a nemzeti szuverenitással azonosítani, és megállapíthatjuk, hogy utóbbi a bipoláris korszakban, a Szovjetunió árnyékában nem létezett. Ebben a logikai keretben rekedve akár azt is mondhatjuk, hogy önálló magyar külpolitikáról nem is beszélhetünk a rendszerváltásig. Békés azonban „természetesnek" – adottnak – tekinti azt az állapotot, hogy egy állam a nemzetközi erőtérben nem rendelkezhet korlátlan szuverenitással. Ám a másik véglet, a totális determináció sem fordul elő. Az egyes államok különböző erőforrásokkal, lehetőségekkel és kötöttségekkel számolhatnak, de valamiféle érdekérvényesítő képességgel a világpolitikában meghatározó szereplőkkel szemben is bírnak, sőt az „erősek" és „gyengék" dinamikus viszonyában – a címben szereplő – emancipációs mozzanat is kódolva van. A nemzeti érdeket pedig e keretben nem értelmezhetjük abszolút értelemben, hanem mindig az adott feltételekkel számolva – vagyis a történész éppen úgy, ahogy egy politikus, kénytelen azokkal kalkulálni. Ezt a feltételrendszert Békés Csaba szerint három alapvető tényező határozta meg, amelyből helytelen volna kizárólag a szovjet függést kiemelni. A szakirodalomban ma már bevettnek számít – különösen az 1970-es évek végétől, az 1980-as évekre vonatkoztatva – kettős dependenciáról beszélni, amely felfogás már számol azzal, hogy Magyarország pénzügyi és technológiai függése is igen jelentőssé vált, így a szovjet mellett a nyugati reláció is meghatározta cselekvőképességét. Ugyanakkor ennek elemei már a desztalinizációs nyitással, az életszínvonal-politika által megkívánt gazdasági hatékonyságnöveléssel, az állandó valutahiánnyal megjelentek. Harmadikként pedig a szovjet blokk belső küzdelmeit, érdekellentéteit és érdekközösségeit hangsúlyozza, amely érdekek és ellenérdekek felismerése, követése önmagában hozzájárult ezen államok blokkon belüli emancipációjához.

Békés utóbbi kapcsán a „virtuális koalíciók" jelentőségét húzza alá. Ezek olyan konkrét kérdésekben fennálló – felismert – érdekegyezéseket takarnak, amelyekben nem jött létre tényleges szövetség, de az érintettek a blokkon belüli „lobbiküzdelemben" azonos célokért léptek fel. Fontos felismeréshez jut el az olvasó, ha ráeszmél, hogy a nyitottság/biztonság, agrár/ipari, reformpártiság/reformellenesség tengelyek mentén egymást keresztező érdekszövetségek rajzolódnak ki, és a történelmi képzetekben állandónak tételezett csoportosítások rendeződnek át, ha egy másik tengelyre tekintünk.

A fogalmaknak kitüntetett jelentőséget tulajdonító szerző két kulcsfogalmat emelt ki a kötet címében. Az enyhülés a vizsgált évtizedek meghatározó nemzetközi keretrendszerét, a két szuperhatalom által vezetett katonai tömb, azok tagállamainak viszonyrendszerét jellemzi. A címben szerepeltetése azt a hangsúlyos állítást húzza alá, miszerint a világpolitika fő tendenciája a vizsgált korszak majdnem egészében az „enyhülés" – és a hidegháború igazán fagyos (itt igazán kínálja magát a képzavar: forró) szakasza az 1947 és 1953 közötti időszakra korlátozódott. Csak ebben a rövid periódusban állt fenn a valós veszélye annak, hogy a két szuperhatalom tényleges és közvetlen fegyveres konfliktusba keveredik. Mondhatni, végzetes konfliktusba. Békés éppen arra mutat rá, ahogy egy ilyen háborús konfliktus szükségszerűen végzetes lett volna. A hidrogénbomba feltalálása és hadrendbe állítása után a szembenálló felek is felismerték, hogy egy harmadik világháború egymás kölcsönös megsemmisítésével járna, így az önkorlátozás – és ezáltal az enyhülés – a hidegháború szükségszerű pályájává vált. Sőt, ha Szentgyörgyi nélkül az emberiség előbb-utóbb megismerte volna a C-vitamint, úgy az enyhüléshez, ha más forgatókönyvvel is, Sztálinnal együtt is eljutott volna a két szuperhatalom, mutat rá ennek 1953 márciusa előtti jeleire Békés. Vagyis – emeljük ki – az enyhülést nem a hatvanas években jelentkező folyamatként vagy a szakirodalomban külön, francia terminussal *(détente)* jelölt hetvenes évekkel azonosítja. Tegyük hozzá, ma már ez az értékelés viszonylag elfogadott a történettudományon belül, a szerző ugyanakkor egyfajta missziót

is vállal, amikor – akár kifejezetten a nyugati – közvéleményben rögzült értékelések helyreigazításáért száll síkra.

A címben szereplő másik kifejezés viszont nem a „hidegháborúra", hanem a könyv másik „főszereplőjére", Magyarországra vonatkozik. Azt a folyamatot írja le, amelyben a Szovjetuniónak alávetett szatellitállam mind a blokkon belül, mind a világpolitikában bizonyos önállóságra tett szert. A történelem fintoraként a fentiek első fele, a szovjet blokkon belüli emancipáció ugyanazon naptári héten belül kapott elismerést, mint ahogy a magyar szuverenitásra mért egyik legnagyobb 20. századi csapás bekövetkezett: kedden, 1956. október 30-án adott ki nyilatkozatot a Szovjet Kommunista Párt (SZKP) vezetése a Szovjetunió és szövetségesei közötti viszony új, egyenlőbb alapokra helyezéséről, majd vasárnap, november 4-én fegyverekkel söpörték el a magyarországi forradalmat. Békés rámutat: távolról szemlélve az első, egy ideje érlelődő, nem pusztán a budapesti felkelés és a lengyel válság hatására gyorsan összetákolt szovjet deklaráció bizonyult a tartós elemnek, és a második – a forradalom leverése és a rendteremtés – az időlegesnek. Ám e fogalomban nem csak az rejlik, hogy a Szovjetunió – bár a megvalósításban válságról válságra, dilemmáról dilemmára következő zökkenőkkel – kénytelen volt belátni, hogy érdekszférájának államait, ha nem is egyenrangú szövetségesként, de szövetségesként kezelje. Azt is kifejezi, hogy ennek nyomán a Varsói Szerződés tagállamai a nemzetközi színpadon is emancipálódtak, a világpolitikai játszmákban a nyugati államokkal egyenlő értékű szereplőkké léphettek elő. Tegyük hozzá: a hidegháborús felállás megnövelte a térség és a térség államainak jelentőségét: a kelet-közép-európai vagy a délkelet-európai államok súlyát épp az adta, hogy a szovjet blokkhoz tartoztak. Mindez megnövelte fontosságukat – ezáltal diplomáciai érdekérvényesítő képességüket is – mind Nyugaton, mind a harmadik világban.

A szerző ezenfelül még egy emancipációról beszél a műben – a külügy emancipációjáról, amely meglátása szerint az 1960-as évek fejlődése nyomán kinőtt a Politikai Bizottság (PB) gyámsága alól, és mind önállóbb és professzionálisabb apparátussá vált. E felismeréssel nem vitatkoznék, mi több, inkább általánosabb

keretbe helyezném: erre az időszakra a magyar párt- és állami apparátusra általában is jellemzővé vált a professzionalizáció, a szakmai követelmények általánossá válása. Legfelső szinten érdemes például egy pillantást vetni a Magyar Szocialista Munkáspárt 1970 előtti és utáni kongresszusi beszámolóira: 1970-től válik uralkodóvá, hogy a fejlődést – természetesen politikai szándékoknak megfelelően – adatok sokaságával alátámasztva, állandósuló szerkezetben igyekszik a Központi Bizottság bemutatni. De hasonlót mondhatunk el a – minőségi sztenderdeket a képzésen és végzettségi követelmények szigorításán keresztül emelő – újságírás területéről, ahol az 1960-as évek végén az állami sajtóirányítás szerve, a Tájékoztatási Hivatal is megnövekedett hatáskörrel és professzionálisabb, bürokratizált működéssel lépett feljebb az Agitációs és Propaganda Osztály mögé. Hogy az új gazdasági mechanizmus bevezetéséhez kapcsolódóan a gazdaságirányítás – országos és vállalati szintű – professzionalizációjáról ne is beszéljünk.

Bár a mű jelentős szemléleti hozadékaként a „nemzeti érdek" értelmezhetősége és elemezhetősége mellett áll ki, nem jelenti ez azt, hogy a szerző teljesen ad acta tenné a „régi sémát", miszerint a „liberálisabb", avagy a szovjet modelltől nagyobb mértékben eltérő magyar belső fejlődés ára a magyar külpolitika nagy fokú lojalitása volt. Békés ugyanakkor ezt nem tekinti sem teljes önfeladásnak, sem abszolút alávetettségnek, hanem a korábban említett hármas meghatározottság velejárójának, amelyben a magyar külpolitika mindenekelőtt addig és úgy igyekezett kihasználni saját mozgásterét, míg az nem ütközött szilárd szovjet érdekbe. Amennyiben igen, úgy ott is igyekezett felmérni, miképp lehetne az adott érdek képviselhető és részben menthető, vagy ha ez nem volt lehetséges, miképp volna az érdeksérelem más területen – például kétoldalú gazdasági alkukban – kompenzálható. Ebből adódik, hogy ezek semmiképp nem voltak látványos sikerek, hiszen a könnyen megragadható elemnek – ami félre is viszi a megfigyelőt – rendre a kényszerű érdekfeladás bizonyult. Sokkal látványosabb és érzelmileg is felkavaróbb például, midőn a magyar – de tegyük hozzá, a sportsikerekre sokkal erőteljesebben legitimációt építő NDK – csapat is távol maradt az 1984-

es olimpiától, miközben a bevonuló román csapatot hangosan ünnepelte a Los Angeles-i közönség annál, hogy Kádár János 1984-ben, a szovjet–amerikai kapcsolatok lokális mélypontján négy fontos NATO-tagállam vezetőjével is találkozott. Vagyis a felszíni tapasztalat a megalkuvó, önálló külpolitikai törekvéseket feladó magyar diplomácia mellett szólhat, a mélyfúrások viszont a fenti, összetettebb képet rajzolják ki. A szerző is rámutat, a „román út" ebből a szempontból más volt, a román vezetés a Varsói Szerződésen belül külpolitikai különutasságával tűnt ki már az 1960-as évek első felétől. Ilyen látványos pillanat volt korábban 1967, amikor Románia felvette a diplomáciai kapcsolatokat az NSZK-val, míg Magyarország kivárta, míg szövetségesei rendezik a viszonyukat a nyugatnémet állammal.

Jellemző adalék ehhez Boldizsár Iván újságíró, de a *New Hungarian Quarterly* szerkesztőjeként kvázi országimázs-formáló civil diplomata 1970-es találkozása William P. Rogers amerikai külügyminiszterrel Washingtonban. A magyar fél feljegyzése szerint Rogers kifejezetten arra kérte a magyar zsurnalisztát, hogy foglaljon állást, hol nagyobb fokú a szabadság, Magyarországon vagy Romániában. Boldizsár pedig – természetesen értve a célzást – válaszát azzal kezdte, hogy Románia látszólag „rugalmasabb" külpolitikai gyakorlatot folytat, míg Magyarország „a Szovjetunióval való szoros baráti kapcsolatok" híve. Sőt, ezek után sem a magyar külügy háttérben végzett – talán előtte részleteiben nem ismert – munkáját állította szembe, legalábbis a feljegyzésébe ilyen részletek nem kerültek be, hanem az alapsztereotípiának megfelelően a „szocialista demokrácia" fejlődéséről beszélt. Vagyis a szovjet érdekekhez történő idomulást a mindennapi élet szabadabb légkörének ismertetésével ellensúlyozta – ha egyáltalán tisztában is volt a moszkvai és a Varsói Szerződésen belüli magyar érdekérvényesítési gyakorlattal, az amerikai fél előtt ezt nyilván nem taglalhatta.[1]

Az a pillanat, amikor Békés úgy érzi, Kádár János mégsem a nemzeti érdeket választotta, vagy, jóindulattal szemlélve, nem

[1] Boldizsár Iván feljegyzése Rogers amerikai külügyminiszterrel folytatott beszélgetéséről (1970. július 25.). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-A-24b. Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala. 46. doboz.

mérte azt fel jól, 1958-ban következett be. A magyar és román döntés akkor is eltért. Hruscsov ekkor ajánlotta fel e két ország vezetésének, hogy az 1955-ös osztrák államszerződés után tiszta jogalap nélkül ott tartózkodó szovjet csapatokat visszavonja, hogy a Nyugat felé ezzel is a békés együttélési politika bizonyságát adja. Békés úgy látja, Kádár ekkor tévesen mérlegelt, hibásan állította fel a prioritásokat két politikai érdek között: a szovjet csapatok kivonásának erkölcsi-politikai hatása helyett a szovjet csapatok jelenléte mellett alacsonyan tartott védelmi kiadásoknak köszönhetően felpörgetett életszínvonal-emelés politikai hatását választotta. Vagyis a szerző a szovjet csapatok jelenlétét nem kifejezetten a szuverenitás mentén elemzi, ám kérdés, hogy Kádárnak ebben a döntésében – két évvel a forradalom eltiprása után, Nagy Imre kivégzésének évében – nem játszottak-e belpolitikai, illetve személyes megfontolások, lelki tényezők meghatározó szerepet.

Érdemes e momentum mellé helyezni egy másik, nem sokkal későbbi, részletesebben taglalt helyzetet, amikor Kádár kifejezetten felvállalta a szovjettől eltérő magyar álláspontot, mind Moszkvában, mind – finom formában – a magyar nyilvánosság előtt. Erre 1964 október–novemberében, Hruscsov váratlan lemondatása után került sor, amikor Kádár határozottan kiállt amellett, hogy a Hruscsov elleni szovjet kritika – és a személyi kultusz fogalmának kiterjesztése – nem átveendő automatikusan a magyar nyilvánosságban. Sőt ahhoz is ragaszkodott, hogy a Hruscsov-időszak magyarországi pozitív értékelése továbbra is érvényes maradjon. Ezenfelül a Szovjetunióval szembeni szövetségesi emancipáció védelmében is fellépett, amellett érvelve, hogy ami a Szovjetunóban történik, nem lehet csupán szovjet belügy, a szövetségesek szempontjaira is tekintettel kell lenni.

Békés Csaba egyik kiemelt tétele, hogy a hidegháborús küzdelemben különbséget kell tenni tényleges, „forró" válságok és pszeudoválságok között. Egyes eseménysorok nem azért kapják a pszeudo minősítést, mert például nem jelentettek akkora kihívást a szovjet blokkon belül, mint a „rendes válságok", sőt mint látni fogjuk, nem egy esetben a szovjet rendszer számára súlyosabbnak is bizonyultak. Ám nem kezdték ki azokat a ke-

reteket, amelyek a második világháború vége óta fennálltak, és amelyeket a felek igyekeztek is tiszteletben tartani. Válságként a szerző azokat a konfliktusokat értelmezi, ahol ezeket a határokat valamelyik fél megszegte, vagy a másik fél így tekintett bizonyos lépésére. Jellemzően a szovjet lépések váltottak ki ilyen reakciókat, mint a Szovjetunió megjelenése a Karib-tengeren (kubai rakétaválság), a megoldatlan berlini kérdés (berlini fal) az 1960-as évek elején, vagy a Perzsa-öböl felé való esetleges terjeszkedés (afganisztáni válság) az 1980-as évek elején. Ugyanakkor Békés azt is hangsúlyozza, hogy a szuperhatalmak ezen válságok alkalmával is jellemzően nagy fokú önmérsékletet tanúsítottak, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy végeredményben mégis megmaradjanak az enyhülés koordináta-rendszerében.

Ezzel szemben a pszeudoválságok a tényleges hidegháborús kríziseknél mélyebb sebeket ejthettek a szocialista világrenden belül, anélkül, hogy az a szembenálló felek összecsapásának veszélyét hordozták volna. A szovjet blokk tizenkét évenként (1956 – 1968 – 1980/81) visszatérő nagy válságai ebbe a körbe tartoztak, ám a konfrontáció réme csak a magyar forradalmat lengte körül, mivel az volt a sorban az első, amikor a fenti mechanizmusok szakítópróba elé kerültek, és a második világháború után kialakult világrend a gyakorlatban is megmérettetett. Nem csak magyar vonatkozása és Békés személyes érdekeltsége indokolja, hogy 1956 nemzetközi körülményeinek bemutatása kiemelt figyelmet kapott a kötetben. A koreai háború után ez volt az enyhülés időszakának első nagy válsága, és az Egyesült Államok tiszteletben tartotta a szovjet befolyási övezetet, egyben kihátrált a saját „felszabadítási retorikájából". Békés azonban mégsem ezzel – vagy a Szovjetunió, még kevésbé a Kádár-kormány sakkban tartásával – magyarázza, hogy a magyar ügy több mint fél évtizeden át az ENSZ napirendjén maradt, hanem azzal az általánosabb, a harmadik világban – a dekolonizáció nyomán – kibontakozó versengéssel, amelyben a Szovjetunió diszkreditálására alkalmas magyar ügy a befolyásolási küzdelem egyik eszköze lehetett. Másik oldalról, szovjet részről pedig nem november 4-ét, hanem október 23-át tekinti kulcspillanatnak. Azt hangsúlyozza ugyanis, hogy november 4-én – de tulajdonképpen már október

legvégétől – az SZKP vezetése kényszerpályán mozgott, a magyarországi változások minden színtéren messze túlszaladtak azon, amit a Szovjetunió még tolerálhatott. Ám ebben Békés szerint maga a szovjet pártvezetés katalizátor szerepet játszott, mivel akkor, amikor még valódi döntési helyzetben volt – vagyis két héttel korábban –, rossz választ adott. A szerző Mikojan-doktrínának nevezi az akkor kisebbségben maradó politikus által képviselt alternatívát, amely elvetette a katonai beavatkozást, és a párhuzamosan futó lengyel eseményekhez hasonlóan belső rendteremtésnek adott volna esélyt.

A sors fintora – emeli ki a szerző –, hogy amikor egy következő „pszeudoválság" alkalmával – vagyis 1968-ban – Brezsnyev alkalmazni akarta a Mikojan-doktrínát, Alexander Dubček nem vállalta ezt a szerepet, így végül a Varsói Szerződés fegyveresen vetett véget a prágai tavasznak. Békés e ponton azt emeli ki, hogy a szovjet vezetés ennek ellenére nagy fokú önmérsékletet tanúsított, a csehszlovák fejlődés már késő tavasszal is rohamléptekkel szaladt a létező szocializmus – Moszkva által tolerálható – intézményrendszerétől a polgári demokratikus átalakulás felé. Itt felvethető, hogy alkalmazható-e az 1989/1990-es párhuzam: a szerző ugyanis azzal érvel, hogy a rendszerváltás idején ez a fajta rapid transzformáció meg is történt, a felgyorsuló változások közepette Kelet-Közép-Európában a szovjet rendszereket polgári demokratikus berendezkedés váltotta fel. Ám akkor egyrészt a változások a térség egészén – és nem egy országán – söpörtek végig, egy olyan pillanatban, amikor a „szovjet érdek" fegyelmező ereje is kihullott a képletből. Épp a szerző tesz hozzá sokat ennek megértéséhez az 1968-ban Csehszlovákiában a gyakorlatban is kipróbált Brezsnyev-doktrína lebegtetésének és implicit visszavonásának tárgyalásával.

Az 1968-as csehszlovákiai invázió Kádár János számára is politikai kudarc volt. Az ő sajátos helyzetét, szimpátiáit, a magyar érdeket is szem előtt tartó közvetítési kísérletét, a Varsói Szerződésen belül magára maradását mások is elemezték.[2]

[2] Lásd erről Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai, 1956–1988*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016. A reformpárti virtuális ko-

Ahogy Békés értékeli, Kádár a materiálisan jobb, de erkölcsi veszteséggel járó döntést hozta meg azzal, hogy a Magyar Népköztársaság hadserege – a románnal ellentétben – részt vett a Varsói Szerződés katonai akciójában. Ugyanakkor felvetném, Kádár ebben a szituációban – szövetségesei rosszallását is vállalva – elment a végsőkig, miközben a fentebb is tárgyalt lojális szövetségesként az ellentéteket nem engedte a nyilvánosságban megjelenni. Az erkölcsi veszteség pedig elsősorban az „emberarcú szocializmus" hazai szimpatizánsainak körében érhette, a Nyugat ezt a lépést előre „beárazta", és semmiképp nem gátolta meg, hogy a következő évtizedben a magyar gyakorlat és kifejezetten Kádár személyes reputációja magasra szökjön az Elbán túl.

Ahogy az is túlzás talán – egy nem pszeudoválság kapcsán –, hogy 1980 elején az afganisztáni szovjet beavatkozás kapcsán tartott PB-vitából azt a következtetést vonjuk le, hogy ez Kádár János politikai bukásának a kezdete. Mit lássunk ugyanis abban, hogy Kádár itt lényegében egymaga került szembe a PB egészével, és így vitte végig az akaratát, vagyis a szovjet akaratot (a nyugati érintkezések visszafogását)? Azt, hogy a magyar pártvezetésben csak Kádár volt képes átlátni a nemzetközi helyzetet és mozgásteret annak összetettségében, avagy azt, hogy egy krízishelyzetben alattvalói reflexei rezdültek meg és bizonyultak erősebbnek? E kérdés szempontjából a Békés Csaba által is bemutatott „utójátékra" javaslom hagyatkozni, amikor is a magyar vezetés, első lépésben „behódolva" a szovjet kérésnek, nem hagyta annyiban az ügyet, hanem – ismét csak „láthatatlan" – diplomáciai manőverekbe kezdett Moszkvában, hogy elérje, mégse essen vissza a nyugati kapcsolatok szintje. Kádár és a magyar diplomácia 1980-as évek első felében – a Békés által stand-by détente-ként értelmezett konfliktusosabb időszakban – játszott szerepe, és ennek nyugati elismertsége, sőt Moszkva által tudomásul vétele arra mutat, 1980 januárjától még nem a lejtő következett.

---

alíció KGST-n belüli megváltozott esélyeiről: Feitl István: *Talányos játszmák: Magyarország a KGST erőterében 1949–1974*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016.

Összességében azt kell kiemelnünk és méltatnunk a szerző látásmódjával kapcsolatban, hogy a lényegi elemekre, a struktúra fő építőköveire koncentrál. A kép egésze érdekli, és ezt szeretné konkrét tényanyaggal, nagy bizonyító erővel kifejtve olvasójával is megértetni. Ebben pedig bizonyos – pozitív – küldetéstudat is vezérli: a nemzetközi kapcsolatok második világháború utáni történetének – nemegyszer rosszul, féloldalasan rögzült – közhelyeit szeretné korrigálni. Ez a szándék indokolja azt a sűrűre szőtt fogalmi hálót is, amely nem öncélú játék a szavakkal, és nem azzal magyarázható, hogy a történész mindenképpen odategye saját névjegyét az asztalra, hanem az ismert jelenségek újradefiniálását, új megvilágításba helyezését, átértelmezését szolgálja.

Mindez viszont megköveteli, hogy az olvasó már bizonyos szintig jártas legyen a korszak eseménytörténetében. Aki a nagy építmény kicsi legókockáira kíváncsi, például arra, hogyan szőtték a bizalom szálait szovjet vagy amerikai oldalról a sakkcsapatok találkozóin, vagy a művészi nagyegyüttesek fellépésein át, hogyan, milyen lépések sorozatát követően került le végül a magyar ügy az ENSZ-közgyűlés napirendjéről, vagy miképp kísérelte meg a magyar diplomácia a sajátos nemzeti érdek érvényesítését kétoldalú relációkban vagy multilaterális fórumokon, például a Helsinki Záróokmány aláírását követő utókonferenciákon, annak szükséges marad más kiadványokat is kézbe venni. Ám ez a munka segíti azok anyagát is új összefüggésekben látni.

Takács Róbert

Abstracts

ÉVA BODOVICS:

Environmental History in the Last Twenty-Five Years – in Light of the Journals *Environment and History* and *Environmental History*

Based on articles from the last twenty-five years published by two well-known environmental history journals—*Environment and History* and *Environmental History*—this study presents the topics, methods, and resources that historians and other professionals have recently focused on and used in their research. The aim of this study is twofold: first, to outline the main features that have determined environmental history over the past two-and-a-half decades and, second, to encourage Hungarian historians to conduct environmental history research, or at least to apply the subfield's approaches, methods, and resources in their own research. Aside from presenting the purposes, cultivators, and basic methods of environmental history, this study details the approaches and themes that determine the writing of environmental history continent by continent. From the very wide range of topics studied over the last twenty years, the ones that have played a central role are described individually.

Keywords: environmental history, historiography, Environment and History, Environmental History, 1996–2020

CSABA KATONA:

Nature as an Attraction in Nineteenth-Century Bathing Culture at Lake Balaton

The study shows how Lake Balaton, the largest lake in Hungary, became interesting as a natural resource, and how it became part of the unofficial canon of Hungarian national symbols in the nineteenth century. This process is studied mainly by historical sources about the traditional bath city, Balatonfüred, originally famous for its mineral water. The study presents the perspectives of spa management, spa propaganda, and spa guests. Lake Balaton became appealing when it addressed the metropolitan inhabitants who lived far from nature. These inhabitants yearned for the closeness of nature and were attracted by the opportunity to swim in the lake, but the beauty of the landscape was also an important aspect for them. More and more people had experiences on the shores of Lake Balaton, and many of them got to know the lake through the modern press. Over time, Lake Balaton became canonized as an unofficial Hungarian national symbol.

Keywords: natural beauty, Lake Balaton, bathing culture, nation, tourism

RÓBERT BALOGH – PÉTER HOMOR:

The Making of a "Second Nature" in Light of the History of Forestry. Legal Categories, Professionalization, and Landscape Change in Hungary Before and After World War I

In this co-authored paper, we seek to outline the emergence of a "second nature," the changing political conditions of pre- and post-World War I Hungary, and the institutionalization of professional forestry practices intertwined in the country. By "second nature," we mean both how institutionalized human action leads to the construction of specifically designed "green"—i.e., non-human—spaces as well as the infrastructure that replaces other elements in the landscape.

While the content and fundament of what professors trained in the German lands taught at the forestry school (later academy) of Banska Stiavnica (Selmecbánya) determined the lines along which professional forestry practices developed in Hungary throughout the nineteenth century, we cannot stop at highlighting the importance of reception and its colonial-global context. For outlining its specific features in Hungary, we base our analysis on the juxtaposition of the legal regulation of forest management, data we gathered about the total number of forestry graduates and students at both higher- and lower-level professional schools, as well as the reconstruction of the historical development of lower-level professional training. Such a view allows us to provide a picture about the dynamics of how second nature emerged throughout the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. In our discussion of the place of professionalization of forestry within the history of second nature, we concentrate on the development of and debates about lower-level schools since this history has been a lacuna in historiography. Moreover, the lower-level forestry officials constituted the bulk of professionals on the ground who—having internalized ideals and standard procedures—carried out what "forest management" required of them.

Moreover, we will argue that one needs to pay attention to the link between post-war changes of educational institutions and land ownership patterns, i.e., the weight of large estates compared to state-owned forests. Related to this shift, we will also highlight the role of wartime and immediate post-war efforts of the central forestry administration to introduce stricter supervision over privately-owned forests and to introduce a new regime of state investment into forestry related infrastructure. Within this frame, we will stress the importance of the pre-1945 history of the afforestation program on the Hungarian Great Plains. This angle will allow us to link debates about climatic conditions and the role of forestry to the impact of changes in geopolitical ideas in Hungary.

Keywords: second nature, professionalization, forestry, land ownership

ÁKOS KORMÁNY:

The Connection between the Hiking Movement of the Working-Class and Bourgeois Cultures in Interwar Hungary

The demand for health preservation from the end of the nineteenth century gradually opened the way for formerly less popular physical exercises. The popularity of organized hiking went hand in hand with the trends of modern life-reform movements, and it could take root first in bourgeois, and few decades later in working-class culture as well. In Hungary, the Tourist Association of the Friends of Nature (TTE) stood out as the leading and decisive organization of hiking. By the end of the war, the quickly thriving Association found itself in a politically and socially bourgeois environment determined by so called Christian and national principles, which they perceived as suffocating. Nevertheless, in their operation among the organizations of the workers' movement they were among those organizations which were unable to break away from the different segments of the bourgeois world. The study, using sources on the TTE, examines how and to what extent specific elements of bourgeois culture influenced the movement of socialist hikers, and what new cultural and practical preferences the workers formed along those lines. Aside from theoretical issues and the specifics of body culture, the analysis also touches upon the infrastructural and economic aspects of hiking and, furthermore, examines the relations of the TTE to state authorities.

Keywords: labour movement, Tourist Association of Friends of Nature, leisure time, body culture, social division

ISTVÁN GERGELY SZŰTS:

Connections–Networks. Struggle for an Enterprise in the 1920s

Central European markets, fundamentally altered in the wake of World War I, caused not only financial loss, but new kinds of opportunities for enterprising individuals and companies. From 1920 onward there was a multi-year battle—usually running

along contemporaneous political and economic fault lines, with emerging representatives of each party—for the brand name and the ownership of the world-famous Herend Porcelain Manufactory. The seemingly harmless rivalry for the 'white gold' was surrounded by forged porcelains, smear campaigns, obscure lobbying, denominational strife, as well as figureheads and mysterious financial backers.

GÉZA VASAS:

Chapters from the Life of a World Traveller. The Case of Paul Erdős and the Hungarian Revision in 1934

The starting point of the study, elaborated at the end of the paper, was a short exchange of letters between the famous mathematician Paul Erdős and the Hungarian Embassy in London at the end of 1934. In a lecture, a Czechoslovak diplomat criticized Hungary in a propagandistic spirit in front of English and foreign students at Exeter University College in southwest England, among whom the young Paul Erdős was present. As a good citizen of his homeland, Erdős signalled the events to the Hungarian embassy and offered his help. The study follows the diversified threads of this case by presenting the personal destiny and studies of Erdős, and then ventures into a wider circle by exploring the developments in discrimination against Jews and Hungarians of Jewish origin in the interwar period, the connections between Hungarian revisionist policy, and by exposing the anti-Hungarian propaganda of Czechoslovakia.

Keywords: mathematics, numerus clausus, peregrination, revisionist propaganda, Little Entente

Contents

Humankind and Environment

Éva Bodovics: Environmental History in the Last Twenty-Five Years – in Light of the Journals *Environment and History* and *Environmental History* 4

Csaba Katona: Nature as an Attraction in Nineteenth-Century Bathing Culture at Lake Balaton 46

Róbert Balogh – Péter Homor: The Making of a "Second Nature" in Light of the History of Forestry. Legal Categories, Professionalization, and Landscape Change in Hungary Before and After World War I 73

Ákos Kormány: The Connection between the Hiking Movement of the Working-Class and Bourgeois Cultures in Interwar Hungary 101

Study

István Gergely Szűts: Connections–Networks. Struggle for an Enterprise in the 1920s 142

Source

Géza Vasas: Chapters from the Life of a World Traveller. The Case of Paul Erdős and the Hungarian Revision in 1934 176

Review

István Papp: National Post-modern 202

Csaba Marczinka: Reconstruction of a Trial and the Logic of Imperium Change 217

Róbert Takács: Hungary and the Cold War – A Systematic Approach 226

Tartalomjegyzék

Ember és környezet

Bodovics Éva: Az elmúlt huszonöt év környezettörténete az *Environment and History* és az *Environmental History* fényében 4

Katona Csaba: A természet mint vonzerő a 19. századi balatoni fürdőéletben 46

Balogh Róbert–Homor Péter: A „másodlagos természet" formálódása az erdészettörténet tükrében. Jogi kategóriák, professzionalizáció és tájátalakítás kapcsolata Magyarországon Trianon előtt és után 73

Kormány Ákos: A munkás természetjárók és a polgári világ kapcsolata a Horthy-korszakban 101

Tanulmányok

Szűts István Gergely: Kapcsolatok-hálózatok. Küzdelem egy vállalkozásért az 1920-as években 142

Forrás

Vasas Géza: Fejezetek egy világvándor életéből. Erdős Pál és a magyar revízió ügye 1934-ben 176

Szemle

Papp István: A nemzeti posztmodern 202

Marczinka Csaba: Egy per rekonstrukciója és az impériumváltás logikája 217

Takács Róbert: Magyarország és a hidegháború – rendszerszemléletben 226

KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

84.

22. évfolyam • 2021.

FÜRDŐZŐK ÉS TURISTÁK

Schleicher Vera
Odi profanum vulgus. A balatoni strand

Katona Csaba
A füredi Savanyúvíz. Rendi és polgári normák ütközése a 19. századi Balatonfüreden

Törő Balázs
Befogadott turizmus? Formálódó terek, közelítő felek Balatonakali nyaralókultúrájának korai időszakában

Mód László
A munkások strandjától a „Sárga" üdülőtelepig. Adalékok a tiszai fürdőkultúra változásához

Csatlós Judit
Turisták a tilos táblák árnyékában. A szabadidő átpolitizálódása a munkáskultúrában

Halász Imre
Egy szocialista kori zöldmezős beruházás. Zalakaros fürdőjének első évtizedei

Josef Djordjevski – Pál Viktor
Az idegenforgalom környezettörténete a hidegháborús Magyarországon és Jugoszláviában

A KORALL szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org
terjesztes@korall.org és korall@korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnél, és valamennyi idei számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 4500, egy szám ára 1250 Ft.
Új lehetőség: az elektronikus változat éves előfizetésének ára 3500 Ft.

KIVÁLASZTOTT KEVESEK

Körülbelül i. sz. 70-ig a zsidóság földművelésből élt, mégis közhely, hogy az elmúlt kétezer évben a zsidók városlakó, komoly szakképzettséggel bíró emberekké váltak.

Mikor és hogyan alakult ez ki? **Hogyan formálta az oktatás a zsidó történelmet?**

Fordította: Felcsuti Péter

A könyv 2012-es megjelenését követően Izraelben elnyerte a Zsidó Nemzeti Könyvdíjat.

www.napvilagkiado.eu

Maristella Botticini olasz történész és **Zvi Eckstein** izraeli közgazdász újszerű válaszokat adnak erre a kérdésre. Szerintük a Második Szentély pusztulását követően a vallásgyakorlás „decentralizálódott" a helyi zsinagógákba, a rabbinikus judaizmus pedig előírta a zsidó férfiak és a fiaik számára, hogy olvasniuk és tanulmányozniuk kell a Tórát és a többi zsidó szent könyvet. A befektetésnek az írni-olvasni tudásba azonban csak költsége van, hozama nincs, ha az ember önellátó mezőgazdasági termelést folytat. Ha viszont lehetőség nyílik a megszerzett tudás hasznosítására, akkor az nagy előnyt jelenthet…

Edward Prime-Stevenson

IMRE: EGY EMLÉKIRAT

Fordította és jegyzetekkel ellátta:
BOJTI ZSOLT

Edward Prime-Stevenson regénye az 1900-as évek Budapestjére invitálja olvasóját. A mű 1906-ban íródott, de sokáig csak igen szűk körben volt hozzáférhető, csak angolul és később németül. Az elbeszélő, egy Oswald nevű angol (ez vélhetőleg magát a szerzőt takarja), megismerkedik egy Imre nevű fiatal katonatiszttel, és az első pillanattól valami különös harmónia köti össze őket. Mindketten magányosak, és mindketten egy súlyos titkot hordoznak: a férfiak iránti vonzalmukat.

Nem mernek megnyílni egymás előtt, félnek az elutasítástól – míg végül mindketten rájönnek: ez bizony szerelem, ezen nincs mit titkolni.

De vajon nem nőies dolog-e egy férfibe beleszeretni? Nem beteges dolog-e az ilyesmi? – merül föl mindkettőjükben a kínzó kétség. És mint minden szerelem, Oswald és Imre kapcsolata is számos csalódáson, örömön, keserűségen át jut el a végkifejletig.

Közben Prime-Stevenson bemutatja a századfordulós Magyarországot (úgy tűnik, valóban járt itt, tudott magyarul is!), meg az akkoriban egyre népszerűbb pszichológiai gondolkodást, adottság és választás izgalmas sorskérdéseit.

(Nádasdy Ádám, a kiadás lektora)

A kötet 20% kedvezménnyel kapható Villányi úti könyvesboltunkban, valamint webáruházunkban!

www.napvilagkiado.eu

SZERZŐINK

BALOGH RÓBERT
PhD-jelölt, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, tudományos segédmunkatárs, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Közép-Európa Kutatóintézet

BODOVICS ÉVA JUDIT
PhD, történész, kulturális antropológus, MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, levéltáros

HOMOR PÉTER
levéltáros, Széchenyi István Egyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár

KATONA CSABA
tudományos munkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont

KORMÁNY ÁKOS
PhD-hallgató, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Művelődéstörténet Doktori Program

MARCZINKA CSABA
író, újságíró ELTE BTK Média Intézet

PAPP ISTVÁN
történész, ÁBTL, főosztályvezető

SZŰTS ISTVÁN GERGELY
PhD, történész-levéltáros, Habsburg Ottó Alapítvány

TAKÁCS RÓBERT
PhD, történész, a Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa

VASAS GÉZA
PhD, történész, Szent Margit Gimnázium, tanár

... mit is vizsgál tulajdonképpen a környezettörténész? Evidens, hogy a környezetet. Vagy mégsem? Beszéljünk inkább természetről? Gyakori probléma, hogy a környezet és a természet kifejezéseket egymás szinonimájaként használják, ami azonban nem helyes. A környezet ugyanis még a természetnél is sokkal szélesebb körű fogalom. Az iparosodás előtti társadalmakban a természeti környezetet gyakorta úgy írták le, mint ami tájképből, folyókból, éghajlatból és időjárásból, növényekből és állatokból stb. tevődik össze. Az iparosodással azonban mindinkább felgyorsult az az átalakulás, ami nemcsak az ember lakókörnyezetére, hanem a természetre is kiterjedt. Ma már alig találunk olyan területet a földön, amely ne viselné magán az ember környezetformáló tevékenységének nyomát. Ezért talán helyesebb ember alkotta vagy mesterséges természetről, vagy a Verena Winiwarter által bevezetett természeti-társadalmi helyekről beszélni.

(Bodovics Éva: Az elmúlt huszonöt év környezettörténete az Environment and History és az Environmental History fényében)

A felejtés uralkodik mindenen, bármilyen szívósan küzdenek is ellene a történészek. Ez nem is lehet másként, ugyanez a helyzet a magyar történelem más hangsúlyos eseményeivel is, legyen szó a holokausztról vagy 1956-ról, példának okáért. Egyszerűen azért, mert a kulturális nemzeteszme megteremtése egyéni szinten nemzedékről nemzedékre újra és újra elvégzendő, cseppet sem könnyű munka, amely a nép elsöprő többségét nem foglalkoztatja. S nem ezért, mert érzékelten, mert Kádár-népe, mert a bendőnacionalizmust vallja, hanem mert ilyen az ember. Előbb-utóbb el fogjuk engedni közösségi szinten Trianont, pontosabban egy idő múlva elkerülhetetlenül be fogjuk vallani, hogy már elengedtük. Nem lesz már meg az az érzelmi töltet, elkötelezettség, amely egy erős emberi viszony fenntartásához kell.

(Papp István: A nemzeti posztmodern)

11004
9 770864 960017

Bolti ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft